

HOLMI

XII. évfolyam 11. szám

2000. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Gábor Miklós:* Az 1976-os naplóból (III) • 1295
Rába György: A kalifa kalandjai • 1312
Függelék az *Ezerégyéjszakához* • 1313
Szólongatás • 1314
H. Bagó Ilona: „Hiába beszélünk, szónokolunk...”
(Két ismeretlen
József Attila-kézirat) • 1315
Závada Pál: Milota előadásai
az elnökválasztásról • 1319
Rugási Gyula: Szellemképek (Töredékek a közelmúlt
vallástörténetéből) • 1331
Geréby György: Ami botrány és ami nem • 1346
Dobozi Eszter: Beatrice Dantéhoz • 1356
Lételem • 1356
Szakács Eszter: Helyettünk • 1357
Delfin • 1358
Álombeszéd • 1358
Pósfai György: Maradj velem • 1359
Karafiáth Orsolya: A nappal versei • 1364
Vadász Géza: Narcissza • 1367
Selyemgyümölcs • 1369
Selyemruha • 1369
Erdélyi Ágnes: Kollektív fordítás • 1370
Brian L. Keeley: A konspirációs elméletekről • 1371
Fodor Ákos: Versek • 1386
Gángó Gábor: Az államtudós Eötvös: ideiglenes
fejlődéstörténeti vázlat • 1388

FIGYELŐ

- Czigány Lóránt*: Az „Uralkodó eszmék” kritikai kiadása
– angolul (József Eötvös: The Dominant
Ideas of the Nineteenth Century
and Their Impact on the State.
Volume 1–2.) • 1393
- George Szirtes–Gömöri György*: Két bírálat három könyvről
(Winter Night: Selected Poems of Attila
József; The Iron-Blue Vault: Attila József.
Selected Poems; Attila József: Poems and
Fragments) • 1398
- Heller Ágnes*: A vallástörténet mint vallásfilozófia
(Gábor György: A szentély és a vadak
[Az emlékezés technikái]) • 1406
- Radnóti Sándor*: Az olvashatatlanság allegóriái
(Paul de Man: Az olvasás allegóriái;
Guglielmo Cavallo és Roger Chartier
[szerk.]: Az olvasás kultúrtörténete
a nyugati világban) • 1411
- Bazsányi Sándor*: A televíziózás ártalmi és az olvasás
örömei (Jean-Philippe Toussaint:
A televízió) • 1419
- Csengery Kristóf*: After John (John Cage: Ütőhangszerekre
írt kompozíciók I. Amadinda
Ütőegyüttes) • 1421

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Gábor Miklós

AZ 1976-OS NAPLÓBÓL (III)

Június 15.

Itt, a Kútvolgyiben különben mintha szanatóriumban élnék. Elképzelem Hendrikjét, ahogy végighajt az ismert utakon, a liftet, a lakást, sétáját Jimmyvel: mindez valószínűtlennek tűnik. És egy icipicit tán ijesztőnek is?

Találkoztam igazi régi nagyokkal; igazi kapcsolatom nem volt velük. Utánuk kezdődött az én világom. Három ember érdemel említést: Major, Ádám, Latinovits.

Major örökké nyugtalanított. Latinovits már másik generáció, vele mint a jövővel is konfliktusom volt. (Milyen szorosan követte az ő sikerszériája az enyémet: egyik király a másikat. Hogy szeressem hát?) Az ő sikere politikai siker volt (én a politikára mint színész ráfizettem). Talán ezért féltékenykedtem rá leginkább.

Ádámmal talán politikai harcot folytattam. Hármójuk közül ő a legkevésbé művész. (Mindhárman politikusok.) Mint ellenfél a legveszélyesebbnek bizonyult.

Részben mert a számomra legveszélyesebb csábításokat testesítette meg. (Ez a csábítás a visszahúzódsága vagy a gyávaságé vagy a szkepszisé és érzelmességé.)

Eldöntetlen kérdés, vagyok-e valami. Ez gyakorlatilag: kinek higgyek? Azoknak, akik elhivatottnak tartanak vagy azoknak, akik „átlátnak” rajtam.

Major szörnyeteg, de színész. Pályafutása a kivégzések és forradalom idejére esik. Latinovits a vonatkerekek alatt végezte. Ádám azonban a konszolidáció embere. És az én Hamletem a konszolidáció egyik legnagyobb (nem csak színházi) sikere volt.

Párttitkárkorszakom? Miért nem foglalkozom ezzel? Mert akkor nem írtam naplót? Azért nem írtam, mert a hazugság világában éltem. Ez csak nyomósabb ok, hogy most foglalkozzam vele. De visszariaszt, hogy nyilvánvalóan nem lenne örömöm benne. (Azután meg: nekem se emlékezetem, se fantáziám, csak a naplóm.)

Elhiggyem, amit Szentkuthy mondott? (Hogy partnereim és ellenfeleim nem méltók hozzám? Ahogy a könyvemben szerepeltek. És itt nyilvánvalóan Ivánt is a „nem méltók” közé sorolta: ezt pedig nem fogadhatom el tisztességgel.) Ha ezt elfogadnám, nyilván erőt adna.

Támaszaim: Hendrikje – Iván – Vekerdy Tamás – Szentkuthy. (És – fura módon, anélkül, hogy tudna róla – a távolból: Vekerdi László.) Illés Endre? Ő legegységelműbben dicsért mindig, aki gyakorlatilag íróvá tett. De neki sose hittem volna el, hogy valóban író is vagyok.

Lehetnék „okos”, lehetnék „művész”. Csakhogy én viszolygok a „művészet”-től. Azért meg nem írnék, hogy „okos” legyek.

Van itt egy színházi történet is. A Cannes-ban ünnepeelt Töröcsik Mari; a „rég nagy”,

a „Bajor-utód” Ruttkai Éva; a kitörni nem tudó Éva; a vidéken vergődő „becsületes” fiatalok; egy világ haldoklásának szomorú története és a talán reménytelen kísérlet, hogy valami megszülessen, ami még nem volt.

Mert amit ezekben a „színházi vitákban” nem mondanak ki, holott megérdemelne néhány pontos mondatot: a „mai színház” csak a régi pesti színház lezüllött változata.

Június 17.

Járógyakorlatokat kezdenek velem. Tapintatosan kissé pesszimistább jóslatokat is jeleznek:

1. Hat hét gipsz, egy hét tüdőembólia, három hét kórházi fekvés után még kb. egy hónapot itt kell töltenem.

2. Lehet, hogy augusztus végén – nem előbb – próbálni kezdhetem a Gergelyt, de át kell állítanom az elképzelésemet egy többnyire ülő figurára.

3. Előfordulhat, hogy a bal lábamra többé nem tudok normális cipőt húzni. (Mindig a könnyű mokaszinokat szerettem – ennek vége.)

4. Hendrikjének mindenféle gondjai lesznek még velem. (Pedig éppen most anyja is betegeskedik, ő is a lábával.)

Az egészségből egy másfajta életmód körvonalai. Öregszem? Nos, igen. De egy újfajta magatartás előnyei is talán... Az írás szinte kötelezővé válik, többé már nem lesz amatőrködés.

Ezekkel a gondolatokkal együtt a kényszer, hogy ezt a Pozsgay nevű urat, aki most a színházi ügyeket intézi, bekéresse magamhoz. Talán még sikerül valamit... Ámbár: a beszélgetések? Egyszóval: a kétes jóslatokra először nem levertséggel reagálok, inkább új tervekkel, mintha a kényszer új lehetőségeket ígérne... talán a világ az egy kis sé alaktalan bal cipő láttán elfogadja, amit nem fogadott el egy mindig gyerekesen kacérkodó, mindig mosolyogni kész figurától.

De ne felejtse: ez csak egy szereplehetőség. Kihasználhatod, de ne vedd túl komolyan, ne hidd el túl hamar. Elvégre a tehetetlenség kényelmes is – és te ezt a kényelmet már hónapok óta *élvezed!*

Körmendi Jancsi.

Kazimir (nála vendégszerepel most) „összinte barátsággal” érdeklődött, meglátogathat-e; sajnálkozását fejezte ki, hogy „összekülönböztem” Ádámmal, megemlítette, hogy ő úgy tudja, Ádám gesztust tett felém, darabot is küldött elolvasásra, szerepet ajánlott; ő reméli...

Részletesen elmeséltem szakításom történetét a Madáchcsal.

Amikor Körmendi elment, Hendrikje: – Jól tetted, hogy mindent így elmondtál. Jancsi tán továbbadja.

– Gondoltam rá.

Június 18.

Roland Barthes néhány oldal szövege a *Nagyvilágban*.

Különösen első olvasásra hoz izgalomba. (Amikor még sok helyütt nem is értem.) Hiszen ha lehetne csak mondatokat írni!

Újabb az írással is úgy vagyok, mint a színjátszással: csak az érdekel igazán, ami lehetetlennek látszik.

Fuldoklom saját naplómban – túl sok. De már tudom, hogy e nélkül a napló nélkül létezni (írni) se tudnék. Csodamasinériákról álmodozom, amelyekkel kezelni tudnám ezt a töméntelen szöveget.

Ugyanabban a *Nagyvilág*ban egy igazi napló: Claude Mauriac. Ez az, amit magamban is unok. És ráismerek a lelkes értelmiségire, a gyávaság és hősiesség kusza keverékére, a vágyra, hogy a tömegbe olvadhasson, a fegyelem tiszteletére, a látszólagos kockázatok lányos izgatottságára és mindenekfelett az állandó lelkiismeretre, amely végül majd valamelyik „önfeláldozó” táborba hajtja. Ott aztán majd megtanulja, mi a magyarak istene! Ott aztán majd tapasztalja, mire képes a „lelkiismeret”.

Egyszóval sok idő kellene még. Ezért aztán komolyan és szívbeli fogadalmakat téve hallgatom végig kiváló főorvosom intelmeit a dohányzás ártalmasságáról. Mintha ebben a pillanatban a munka jobban hiányozna, mint a dohány.

Reggel beállít Kálmán Gyuri – fehér szakállal! („Szerelmes vagyok, és a férj is szakállt hord. De az övé barna.”) Egymás előtt szerepelünk, egymás szavába vágunk, az egész arra jó, hogy lejárássam magam – no de ő is magát. Vannak ilyen kapcsolataim. Mi a fenének kellett felvágnom vele, hogy tüdőembóliám is volt? Még azt is mondtam, hogy úgy érzem, legalább harmincévi munkám van hátra. Nyilván azt akartam elérni, hogy csodáljon.

Különben is: hogy mit szerepelek össze itt az orvosoknak és nővéreknek is!

Június 19.

Valamikor azt ígértem Évának, hogy én mindig mellette fogok állni. De most már nem tarthatom be ezt a régi ígéretet. Annyira messze kerültünk egymástól, annyira közel került hozzám a másik Éva, hogy ez az ígéret most inkább csak mint elvont morális kérdés merül fel bennem. Úgy értem, hogy ezt a kérdést nem is kíséri semmiféle őszinte érzés. Az utóbbi évek amúgy is leszoktattak arról, hogy önmagamot marjam – talán mert közelebb kerültem önmagamhoz. Nem kiábrándulás ez, sőt. Az a gyanúm, hogy Éva maga mindig is sokkal inkább úgy látta a dolgokat, mint én most.

Tapasztalataim nem győztek meg arról, hogy gonosznak kell lenni, de arról igen, hogy realistának. Gazember is *realizmusból* nem leszek. Amennyiben önmagamat is realitásnak tekintem. Tapasztalatom szerint a gonoszság eredményei nem különbek, mint ha rendes fickó maradok. Amellett tudom, hogy csak a támadhatatlan alaptételekben – azt mondhatnám: az ösztönös erkölcsi tételekben, és ezek minimálisak – egyezik véleményem a többi emberével arra vonatkozóan, hogy mi a jó és mi a rossz.

Június 21.

Nehéz hétvége után ma nappal is tudtam aludni, sőt kezembe vettem a nagyollót, hogy „1954”-et vagdosni kezdjem. (Lábam az utóbbi két napban visszaesett.)

Hendrikje minden délben és este beállít, gyakran egy-egy csodálatos virágcsokorral, ha hátamra fekszem, épp a látóteremben üdítenek. Valószínű, hogy az ő élete most nehezebb, mint az enyém, és éppúgy nem létezik igazán.

Alig beszélünk. Néha a tévét nézzük. Vagy hallgatjuk némán az ablak előtt álló nagy fa csendjét.

Élettársam. És egy még mindig meg nem halt remény. Soha nem érzékelttem, éltem ennyire egy ember *jelenét*. És még ezen túl is valami.

Lehet, hogy ősszel nem tudom eljátszani a VII. Gergelyt. Lehet, hogy Pozsgay rövidesen meglátogat.

Közben megérkezett a nyár. Este kilenc óra van – és hőség. A hírek szerint tegnap csúcspont volt a Balatonnál. Én meg hónapok óta béna vagyok. Még tavasz volt, amikor eltörtem a lábam: közben felhők jöttek-mentek, a hőmérő is járt le meg fel. A lábam nem bírta jól a terhelést, amivel az orvosok próbára tették. Fekszem ebben az ágyban. Igyekszem kevesebbet dohányozni.

Hendrikje nem engedi, hogy megcsókoljam a mellét: – Még nem szabad... hátha nem szabad...

– Az orvosokat mégse kérdezhetem meg...

– Egy hét múlva, jó? – És mielőtt elmenne, kiragyogva a csóktól és a tudattól, hogy vágyom rá: – Ugye, milyen egyszerű? Jövök-megyek, mint egy háziasszony, hozom az ennielót, a könyvet, elintézek ezt-azt, aztán egyetlen csók és azonnal...

– Még mindig olyan szép vagy, mint voltál a fehér köpenyben?

(Amikor még otthon feküdtem a törött lábammal, egyszer belépett a szobába, és elöl végig kinyitotta fehér köpenyét.)

Hogy lehetne a „szenvedélyt” (mert éppen ezt kellene, éppen ezt!) megszabadítani a pátosztól?!

Június 26.

Major (és a szovjet avantgarde ugyanúgy) mibe döglik bele? Hogy túlságosan is összefonódik a társadalommal, arra reagál, és a társadalom „tünete” is (mégiscsak Marxnak van igaza?) – a társadalom azonban előbb-utóbb, megszokásból, üzletből, politikai célszerűségből befogadja, kisajátítja, felszívja és eltünteti, divattá teszi. (A társadalom ezt tudja legőszintebben tenni a művészettel, és jól teszi, a művészet így válik az emberiség hasznává. Ennél többet nem kívánhat: amikor beleolvad a divatba, mindennapos használati eszközzé válik.)

A forradalom egy *igazi konszolidált* társadalomra vágyik!

Mit várhatok ezektől a fiataloktól? Az elnyomás túl erős, a tájékozatlanság túl nagy, ők se lehetnek mások, mint a rossz lelkiismeretű társadalom kuruzslói.

Ezért nekem kell, muszáj írnom! Valamit kell kezdenem a naplómmal, mely talán több, mint irkafirka.

Június 27.

Naplóm „feldolgozásának” néhány problémája:

1. 1954-ben kell kezdenem, ami előtte van, egészen más szellemi feladatot jelentene, tudniillik abból az időből nincs naplóanyag.

2. Kérdés: mi lesz az írás szabadságával? (Örömeivel?) A szabadságot csak az ítélet előzheti meg. (Különben az írás pusztá vágykielégítő fantaziálássá süllyed.)

Hendrikje időnként előveszi régi fényképeinket, például azokat, amelyek „szakítá-sunk” után készültek Balatonmárián. Az én emlékeim sose lesznek az ő emlékei. De mintha az ő emlékei jobban megközelítenék, amit szívem szerint én írnék meg, amit én úgy szeretnék „megírni”, mint saját emlékeimet.

Vágyam arra, hogy írjak (pl. vágyam egy Cherubinra, akinek természetesen nincs férje), éppoly erős, mint a kritikám (pl. hogy Hendrikjét az életemben mi előzte meg, hogy milyen állapotban voltunk mindketten, amikor találkoztunk) stb. Ez az ellentmondás mozdulatlaná tesz.

Június 28.

Valószínűleg még a júliust is kórházban töltöm.

És minden este eljön az este.

Odakinn kánikula.

Az ágyam: nem tudok úgy elhelyezkedni benne, hogy igazán írni tudjak.

Július 10.

Még mindig a kórházban. De már sétálok. Tegnap már egyedül gyalogoltam ki a klóra.

Nem is rossz. Hendrikjének most nehezebb lehet, mint nekem. Én már kihasználtam ezt az időt.

Hendrikje: nincs igazán kedve, hogy színész nő legyen. Tegnap Trokán és Detti látogattak meg, egyenest a jugoszláv tengerpartról jöttek, csodálatosan szép barnán, az örömtől és fájdalomtól elállt az ember lélegzete, ahogy beléptek, olyan fiatalok, egyenesek és szálasak voltak. És miután elmentek, Hendrikje: – Most mégiscsak kedvem jött, hogy játsszak. (Ti., hogy együtt legyen ezekkel a fiatalokkal.) Én mégis mintha azt látnám, hogy „feleségemben” hogy halványul el a színész nő, hogyan kanyarodik vissza asszonyőseihez, hogy az én betegségem és a vele járó mindennapos gond – ez mintha elégedettebbé tenné őt, mint a színészet valaha is (bár néha rajtaérem egy-egy gesztusában, arca egy-egy elengedett pillanatában a szomorúságot és ingerültséget is, az asszonysors tüneteit – bár ritkán). Asztalomon mindig csodálatos virágcsokor áll, ahogy ezeket elrendezi, ahogy egy-egy felesleges vagy fáradt levéltől megfosztja a ruganyos szárazakat – mintha ebbe a tevékenységbe sűrűsödne életének esztétikuma... egy szóval: Natasa – Pierre mellett?!

Hallgat, továbbra is hallgat, ha szól, okosakat az orvosoknak, nővéreknek, néha náluk jobban tudja, mi kell az én elfuserált lábamnak... Hol vannak az őrzöngő hisztériák, amelyekkel az én „felszabadítási” műveleteimet kísérte? Egyszerűen *fiatal* volt. Fiatal, szerelmes és éhes az életre. Ő egyértelműen úgy emlékszik arra a korszakra, mint a

gyönyörű ifjúságra – és az is volt, hisz (ez már valahogy jellemző rám) az *ő emlékein* keresztül én is mindjobban látom ennek a „korszaknak” fényeit. Az ő szemében az én poklaim a szerelem virágoskertje voltak. Most ágyban fekvő, kiszolgáltatott beteg vagyok – és ez talán neki a legjobb: gondoskodhatik rólam, valahogy végre ő az úr?

Ruszt tegnap levett a lábamról: bejelentette, hogy jövőre egyáltalában nem rendez, első sorban „főrendezősködni” fog, meg akarja ismerni társulatát és két új rendezőjét. Időre is van szüksége, hogy megújuljon. Ez az elhatározása ismét bizalommal tölt el. (Hendrikje a kórház kapujában találkozott velem, átadta a leveletemet, amit Eörsi- stb. ügyben írtam neki.) Ruszt meglepett és jól lepett meg. Elkerülte a vermet.

„Cirkusz”. Durva arcú artistanő büszke valaga. Lebbenő hajú pici lány hatalmas paripán. („Ilyen voltam!” – kiált fel Hendrikje.) Női combok. Erőművésznők. Az artisták mossák a fehérneműt a sátorkötelek közt, lavórban. Érzékiség? A test – a test! Egyszerre szól mindenről, mesterségemről, gyerekkoromról, ordináré és költői jelenlétemről, mindennél jobban felizgat, tanít és lázba hoz: a cirkusz! Tigrisszelídítő és tigris: szem a szemben...

A Jago-korszakot dolgozom fel 1965-ig (véletlenül ezek az oldalak kerültek be ide a kórházba). És változatlanul: Casanova, C. C. és M. M. (Ez is cirkuszi világ!)

Július 12.

Úgy látszik, gyógyulok.

Holnap házassági évfordulónk, a negyedik.

Nem tudom, milyen asszony a feleségem. Nem tudom, milyen a házasságunk. De mindennap látom, hogy asztalomon a virágcsokor – a kéz apró, gondos, de biztos kis mozdulataitól – újjászületik.

Innen most átrendeződik a múlt. (Ez fájdalmas is.)

Nem tudom, milyenek más asszonyok. De titokban meggyőződésemmel, hogy ilyen több nincs.

Július 13.

Itt a kórházban megszoktam, hogy órákon át semmit se csinállok, csak gondolkodom és álmodozom. Ez annyit is jelent, hogy ismét „írok” – vagyis hogy dolgozik az olló és ragasztó. Ha arra gondolok, hogy „otthon” – akkor úgy képzelem, hogy majd otthon össze tudom egyeztetni a lusta álmodozást és a színházi munkát.

Itt megkímélnek a gondoktól; az „önmegettartás”; a biztosított egyedüllét és semmittevés; a kényeztetés (orvosok, nővérek fensőséges, de mindig tisztelettudó és *közönys* gondoskodása – a személyi érintkezés hiánya, mintha csupa tökéletes angol inas volnának, „My man Jeeves”!) – nem tökéletes? Hendrikje szabályos időközökben bejön – akkor se követel semmit, csak értem van. Gyerekszoba: ez egy gyerekszoba! Tulajdonképpen „mindent szabad”. Valami kis fegyelem is (pl. a reggeli torna), icipici munkácska is néha, semmi fáradtság – ismétlem: gyerekszoba!

Hendrikje is megvédett attól, hogy neki kelljen megszabnia életvitelemet. Alárendelte magát a célnak, hogy engem megmentsenek. Az volna jó, ha így rendelné alá magát a célnak, például, hogy írni tudjak és időnként játszogassunk. Őszinte hálát éreztem mindenért, de a tény mégiscsak tény: önző egy élet ez így. Álmodozni és gon-

dolgozni szinte kötelező volt, néha órákig formálódott egy-egy gondolat. Hendrikje szelíd volt, hisz biztonságban a magáénak tudott. Tulajdonképpen belekóstoltam az életformába, amelyet otthon is ki kellene alakítanom, ha el akarom végezni a dolgom. Visszaéljek azzal, hogy ezután vigyáznom kell magamra? Hendrikjét talán még sose láttam ilyen hosszú ideig, ilyen egyenletesen derülnék. De nem törvényszerű-e, hogy a maga céljait és követeléseit előbb-utóbb szembehelyezze az én önzéssel? Nem áltatom magam: ha majd kikerülök a kórházból, a dolgok ismét komplikálódnak majd. Csak el ne felejtsem, hogy mi kell nekem, hogy mi az, amit „a Tigrisek szeretnek”.

A látogatók – egy-két kivétellel – csak negyedóráig érdekesek. Ha Hendrikje itt van, az mindig jó – rendszerint alig várom, hogy a többiek elmenjenek és kettesben maradjunk.

Nem tudom, leírtam-e ide („ide”: ez a naplóm. Több mint húszévnnyi irkafirka, életem kísértete – „ide”): Vekerdi László azt mondta az *Árnyék* elolvasása után: „Szentkuthy olyan, mint Gauguin, Gábor meg mint a Vámos Rousseau.” Dicsért, de annyira megszoktam, hogy „okos” vagyok és „intellektuális”, hogy először nem is értettem igazán ezt a dicséretet. Ma már értem. Ha egyáltalán író is vagyok, csak úgy, mint ahogy az a csudabogár műkedvelő (?) volt festő. (És – mindinkább gyanakszom – ez még mint színészre is érvényes rám!) Valamit *véletlenül* eltalálok, ha eltalálok valamit. Valami kapcsolat van köztem és bizonyos áramlatok közt – a „korom” között (hisz gyerekként „fedeztem fel a *Prae*-t) –, de nem igaz, hogy ezeket az áramlatokat én valóban „értem”. Olyanoktól tanulok, akiknek legfeljebb minden harmadik sorát értem. Ez áll az írókra éppúgy, mint a fizikusokra vagy biológusokra. Csak „külsőleg” használom őket, megfürdöm bennük, de nem tudom megemészteni. A színészetemben se volt „mesterm” (hacsak nem minden színész, akit valaha láttam), ott is csak vaktában csinálom, amit csinállok. Egy író, aki ilyen keveset tud a nyelvről – még a grammatikáról is! –, nem gyanús? Műkedvelő vagyok, ráadásul egy műkedvelő világban, ahol még én is profinak látszhatom néha. Egyet azért tudok: a magyar prózaírók legfeljebb oldalakat tudtak írni. Annyi meg néha nekem is sikerül.

Jó, étellel teli reggel után egy összeomló nap.

– Maga jó tornász – mondta a tanárnőm reggel –, mert tud koncentrálni.

Engedélyt kapok, hogy holnap tusolhatok is.

Hendrikje délben szép virágokat hoz, mint rendszeren, én odaadom neki tegnap este és ma reggel írt levelemet. Aztán indul a fodrászhoz, hogy levágassa a haját.

Ebéd után kimegyek a klóra kakálni! (Az utolsó néhány nap vívmánya, hogy már nem kell a szobaklót használnom.) Nehezen megy, egyetlen kemény darab préselődik ki belőlem, hosszú erőlködés után. Az első papírt megnézem: véres? A csészében nincs nyoma. Lehet, hogy csak a fekete cseresznye nyoma ez, az előbb azt ettem, a kezemen ragadt belőle egy kis nedvessége? De túl ijedt vagyok. Elvégre az egész egy csepp vérrrel kezdődött fogmosás közben! Kimerülten térek vissza a szobámba. G. – ilyenkor pedig nem szokott már itt lenni – benéz a szobámba: „Bagózunk, művész úr?” és „Van-e valami újság?” Nem, semmi, nem merem említeni a végélményt. De kimerült vagyok és ideges egyszerre. Aludni kéne, kérek a kis sárga nyugtatóból, de nem használ. Félek. Nem tudok elaludni. Nyúlkálok a fenekem körül, nézem a kezem: semmi. Elvégre belülről is jöhetett... Gépelni kezdek.

(A „Jago”-fejezetet dolgozom át.)

Kettesben bevallom Hendrikjének, hogy nem vagyok jól, de a vérről neki se beszélek, majd kiderül. Séta közben a bokám fájni kezd, első igazi fájdalmam az egész nyavalyám alatt, elmúlik, visszatér. Fullasztó meleg nap volt, de amíg sétáltunk (a szoktnál jobban szédültem), jött egy kis szellő. Szerettem volna örömet szerezni Hendrikjének, úgy szerettem volna! Új frizurájával olyan szép, elragadó! De hova tegyem elmúlt életemet? Fájó lábamat? Félelmemet? Hogy rejtsem előled, amikor te rám figyelsz, és mindent észreveszel? (Még azt is megkérdezte: „A székleted nem volt véres?”)

Július 16.

Tolsztoj (a *Háború és béke* a tévében, folytatásokban) lehetetlenné tesz. Pedig semmi más nem számít.

Július 20.

Tegnap G. adjunktus: lehet, hogy a lába már meg is gyógyult. Most kezdik bevallani, hogy milyen életveszélyes állapotban voltam. Ilyen lábat ritkán láttak, tán ha egyszer, és akkor műteni kellett stb.

Egész Európában és itt is, ebben az országban, szárazság. Az üzletek kiürülnek. Iván szombaton látogatott meg, rossz állapotban, de annyi ereje még volt, hogy néhány tanácsával kihúzza a vízből készülő interjúmat.

Az én szobám aránylag hűvös. Lelkiismeretes, jó beteg vagyok, külön szobában. (Amikor elmegyek a női vécé előtt, mindig iszonyú bűz csap meg – bűdösebbek, mint a férfiak?) Nap mint nap, milyen hosszú ideje, eltalálom a jó hangot, a jó szót mindenkivel, újra meg újra megkedveltetem magam az orvosokkal és nővérekkel. Hogy értem én ezt! – ámulva figyelem magam.

Könyvem – különben is uborkaszazon van – észrevétlen. A kiküldött példányokra udvarias válaszokat kapok (pl. Vas István). (Ha amatőr vagyok – akkor miért ne történe így, nem igaz?)

Hendrikje rendíthetetlen és csodálatos. Mintha mindent kibírna (és mennyit kell bírnia ebben az apokaliptikus hőségben!). E pillanatban inkább itt maradnék, ebben a védettségben. Mit kezdek majd a világgal? (Eközben – hisz élő szervezet vagyok – engedelmesen és buzgón mindent elkövetek, hogy minél előbb meggyógyuljak.)

Iván remek tanácsa az interjúmhoz: „Ne csak a legintelligensebb legyen, de legyen pletyka is, hisz csak az az érdekes!”

Gépelem az 1956 körüli naplót, ez a „történelem”. És álmodozom a másik témámról, a Casanova-naplóról.

A tévében *Duda Gyuri*-emlékműsor. Fiatal színészek Brecht-stílusú songokat énekelnek, és felvonulási táblákon viszik Major, Gobbi, Gellért képeit. Nem tudok jó szívvel emlékezni rá, hogy kapcsolatban voltam azoknak az időknél a mozgalmával. Hisz végül is kimaradtam. Interjú, könyv: valahol a margón van csak, sikerem meg egy színész megérdemelt sikere, annyi és nem több. És a „mai fiatalok” (Szász Péter rende-

zésében) Majorék arcképét emelik fel. (Jó, tudom, én meg a kecskemétiéik közt vagyok.) A „veteránok” érzelmesen emlékeznek hősi múltjukra. És igaz: ők mégis csináltak valamit. Legendájuk van legalább. És az én könyvecském? „Mulattató” – vagy mit is írt róla Vas István? Igaza van.

Július 22.

Gyógyultnak jelentettek ki, most már csak a teljes rehabilitáció miatt tartanak még itt. Holnap kivisznek úszni a Lukácsba. Nem Hendrikje – ő a lakást és a könyvespolcaimat rendezi át, hogy új rend várjon majd otthon. Már mennék. Bal lábam dagadt. Bájos vagyok mindenkihez, és azzal a koncentrációval tornászom, amivel mindent csinálni szoktam. Délután egy kibírhatatlan újságíróőnének írt – nem adott – interjú ügyében tárgyalok. (Azt nem vállalhattam, amit a nő összehozott.) (És amit most csinálok, azt vállalom-e? Csömör fogott el. Tudom, hogy újra feltámasztják a sematizmust. Még ha Ádámot nem fogadhatom is el. De minek jártatom a számat, mikor a dolog mind kevésbé érdekel? Dolgozni szeretnék végre, igazán – végre lenni! Szentkuthy is válaszolt a könyvemre néhány sort, ez jólesett. Ilosvay Kati is itt volt. „Janicsár, az a híre”, súgta oda, amikor Pozsgay minisztersége szóba került. Pozsgay Ruszt pártfogója. De úgy érzem, itt végzetesen el van packázva valami. Ja igen, és a lábam dagadt, dagadt is marad. Ezután vigyázni kell majd. Ezt is el kell fogadni, ezt a betegszobát is, énkegyelmességem lakosztályát. Mosolyogj. A medikusnő, aki holnap az uszodába visz, Komócsin Zoltán lánya. Soltész, a remek professzor, szintén kutyatulajdonos. Végigkomédiáztam itt ezt az egész kórházi korszakot. Ismét eladtam magam a világnak. Mindig undorom van, ha kiadok egy nyilatkozatot. Undorom van ettől a költőcske-újságíróőnéől is, aki itt adta a bankot. Másként nem lehet élni? Hendrikjét szeretem.

Olyan ember leszek mostantól, akinek bal lába vastagabb és vörösebb, akinek vigyáznia kell bizonyos különös dolgokra, amikre másnak nem kell vigyáznia. Nem bánom. Jó, vigyázok. Ha lehet.

Fél tizenegy felé kísértálok, elbeszélgetek a fiatal ügyeletes orvossal erről a G.-ről. A kolléga dicséri: jó, ügyes orvos, többre vihetné, de a nők után szaladgál. Aranyifjú? Lehet, hogy rendes ember, csak – mondjuk – modortalan? Az ügyeletes orvos szobájából felhívom Hendrikjét: „Isten éltesse!” – mert holnap születésnapja van. Ettől megnyugszom. Hendrikje hangjában is öröm, hogy felhívtam. Ha kikerülök innen, a Casanovát fogom írni és nem cikkeket. Karácsonyig semmi komoly feladatomból nem lesz. Szegények leszünk. Csak ne érezzem ezt az undorító érintést ilyen közlelől, ennek a világnak az érintését, valószínűleg nem is tudom igazán, milyen világban élek.

Július 23.

Délelőt valóban elszállítottak (fekete állami kocsiban) a Lukács uszodába. Fehér köpenyes ápolóőné, illetve medika kísért, a nemrég elhunyt Komócsin Zoltán, a nagy pártfőőné lánya: igazi úrilány, ez kellemes.

„Egyik kollégám, Körömdi János, ismeri, ugye, együtt járt iskolába az édesapjával” – mondom neki.

Esett az eső, kevesen voltak az uszodában. A kisebb medencében úszkáltunk. (A leányzó középiskolás korában versenyző volt, ettől gátlásaim lesznek.) Az épület ugyanolyan bájos, mint évekkel ezelőt, a sötétsárga falak közt az öreg fák, a kabinsorok. És – hogy

esett az eső – alig lézengett néhány törzsvendég. Az ápolónő mögöttem lépdelt a medencébe a lépcsőn. – Vigyáznom kell. Ha valami baja esik, akár vissza se menjek! – Nagyon jólesett a víz, ámbár – ha mástól nem, hát a fiatalságától és a sportolói előéletől szép kísérelőnő zavart. Miféle hülye kényszer, hogy nekem ezekkel az orvosokkal és ápolónőkkel foglalkoznom kell? Hisz igazán szívesen abba hagynám ezt a bájmosolyt. (Egy kis keep smiling!) Mogorvának lenni! Mily jó lenne! Hát akkor miért nem? Hendrikje jó lenne itt, de ő a dolgozószobámat csinálja, ahol majd üldögélek és írok, ahol időnként majd fel kell állnom és sétálni egyet, mert a sok ülés árt a lábamnak... ahol majd talán erről az uszodáról írok, ahova annyi év után most úgy kerültem vissza, hogy az egyik lábam duci, a másik pizskafa. (De külön kocsit hozott – nem egészen szabály szerint –, és külön ápolónő kísért!) Megírnám ezeket a fákat, a medencét a néhány ideoda úszkáló fejjel, az úszómestert is... És – pusztán rutinból? – elgondolkoznék közben valóban a Lukács uszoda intézményén. Közben izgatott is vagyok. Úgy teszek, mintha csak azért bírnék oly keveset úszni, mert a betegség legyengített.

Lefogytam. Keveset eszem, és mindennap jól meg is tornáztatnak. Keveset alszom is, hajnalban már tusolok, soká nézem a tévében az olimpiát. Mostani súlyom talán olyan, mint a Henrik idejében volt, akkor jól állt.

Délután Vámos Laci látogat meg. Erőtlen, kedves, beérkezett, megnősült, karácsonyra gyereket is várnak. De ma is rokonszenves, olyan, amilyen. Majoros is eljön. Ő is az, aki. Aztán Hendrikje, de csak rövid időre, megy vissza dolgozni. És közben ismét Szentkuthyt olvasok. (A *Szilveszter*-kötetet, benne Ferkó lánya.) Erre a táplálékra időnként szükségem van.

Ez valahogy izgatott nap volt. A vízajtó is kimerít, mégse nyugszom, alig alszom. Élet mororog bennem vagy az ellenkezője? Tőlem függ?

Július 28.

Ruttkai Éva itt ül kórházi ágyam lábánál, fekete ruhában, sápadtan. Nagymama a kis asztal másik felén, maga elé néz. Éva néha szándékosan lehalkítja a hangját, hogy a mamája ne hallja, mit mond. És egyszerre elsírja magát: – Annyi csalódás, annyi szép álmom megsemmisülése... megölték... Ha Mami élne! Most látom, hogy ki volt ő. De akkor is tudtam, én akkor is tudtam! Hogy megértene ő most! Juli olyan, mint ő volt, olyan szép, olyan finom csontú. És közben a teste, mint egy keleti nőé... Mami is ilyen volt a barna bőrével...

Este, amikor ezt a látogatást elmondtam (miért mondtam el? úgy szerettem volna, olyan jó lenne megosztani, ha nem kellene mindig hallgatni, hiszen én nem akarok rosszat!), a másik Éva is elsírja magát, és mond egy mondatot.

– Mit mondtál?

– Gyere már haza!

Mikor elment és én egyedül maradok, ezt a kis elpityeredését megköszönöm neki egy levélben. Ezek a nők viszik a sorsukat értünk, talán nem is értik, de mindent vállalnak.

– Mind egyedül vagyunk – mondja Hendrikje. (Aki most *az én* Évám.) De miért nem tudjuk elviselni egymást?

És én, én miért vagyok olyan kemény? Mert az vagyok, tudom. – Könyved azért nem lesz siker... – mondja Muskát Laci.

Nem ezt várták tőlem. De Román Gyurinak ez a könyvem tetszik legjobban. (Mert „nem elemző”.) De nem is ez a baj. Hogy még most se lehet, most se tudom igazán... Nem ezt akarom mondani. Én most igazán lemondanék a hercehurcáról. Mit teszek majd, ha otthon leszek? Ott derül majd ki, mi volt betegségem értelme.

Augusztus 24.

Mióta a kórházból hazajöttem, életem rendje más. Ez a rend nagyjából megfelel nekem. A színház majd felborítja.

Iván: a tudat döntő szerepe, amit a marxisták nem vesznek tudomásul (pl. „elidegenítés”).

Ezzel kapcsolatban: magam dönthetem el, milyen műfajban fogok dolgozni.

Igenis *tudom*, hogy tragédiát vagy vígjátékot játszom. Igenis tudom, hogy milyen hatásra számítok. Igenis tisztában vagyok a karakterrel, a figurával, vagyis a szerep szokásaival.

(Szt. rendszer gyengéje.)

Maigret a maga sztereotípiái szerint keresi a gyilkost, a maga tudata szerint járja be a világot, a maga szubjektív szokásai szerint találja meg az objektív gyilkost.

Ha eddig ebben határozatlan voltam, most tegyek sokkal határozottabb döntéseket. Tudom, hogy mikor fogok „megrendíteni”. Erre törekszem!

Mit kezdjek objektíve az impresszionistákkal? Holott az én életemben csoda volt, a nagy realizmus csodája, az illatok és a varázslat művészete.

Gondolkodásunkat ki kell szabadítanunk rabságából, mely nem engedi, hogy eljussunk életünk örömeihez, holott ezeket átéljük és látjuk. Persze ezt az igényünket, hogy örüljünk, racionálisan igazolnunk kell. Egyetlen igazi vágyunk a „naturalizmus”, mint az impresszionistáknak vagy a reneszánsznak is.

Mit jelentenek *nekem* az impresszionisták? Például.

Augusztus 28.

Bevérzett szemmel ébredtem. Tegnap vállaltam először munkát (egy rádiót, Vészi Endre műveiből). Néhány napja úgyszólván megrendült világot élvező jó érzésem (tartott, mióta kijöttem a kórházból) – és íme, most itt van ez is. Mindig az orrom alá döngölik, hogy rab vagyok, beteg. Részletezzem ezt is? Nem, minek.

Október 1.

Tagankáék *Hamletje*.

Remek előadás.

Legjobban tetszett: a színészek (nagyyszerű színész király): igazán színészek, nem idealizáltak, nevetségesek (ahogy Hamlet tanácsait hallgatva bólogatnak, helyeselnek, közben nyilvánvaló, hogy róluk van szó). Közben a színész királynak nagy pillanatai vannak, tehát nem a ripacsok ilyenek, hanem a színészek, a legjobbak is.

A színjáték nem lelkiismeret-furdalásra kényszeríti a királyt, nem „átélésre”, hanem sérti, mert gúnyos.

A díszlet, a hatalmas mozgó függöny rendkívüli mozgékonyt tesz lehetővé (pl. a szellem beszélni kezd, és Hamlet anyja és apja lába előtt, a földön kuporogva hallja az első szavakat).

A szerepek újszerű értelmezése, merész realizmusuk és nagyszerű színészek (a királynő!).

NAGYSZERŰ TESTEK! Mindenki mindent tud!

Hamlet nagyszerű színész. Részleteiben hasonló logikával oldja meg a jeleneteket, mint én, de más, agresszívabb egyéniség, „rekedtebb”, nyersebb.

Ez egy társulat! (Nem is tudom igazán, egyenként melyik a legjobb.) A realizmus és a kísérteties merészségek együttese, a fantázia és a merészen használt naturalizmus.

Díszlet: a sír elöl (valódi földdel) egy koporsó, amit időnként padként használnak – és a hatalmas textilből kötött függöny, amely minden irányban fordulni, haladni tud, tetszés szerint osztja a színpadot, átvilágítható stb. Egy-egy percben kísérteties élőlényként suhan. (Néha azonban kicsit túlteng.) Csupasz színpad, nagyon szép fal, rajta kesztyűk, néhány kard. (A függöny néha a láthatatlan hatalmat jelenti.)

Lázító és lázadó, szovjet előadás! Hamlet a fiatalság, nem a habozás, ebben a világban hiteles habozás nincs, itt a helyzet világos, itt támadni, rúgni kell.

Bizonytalanságaim: ismét egy „elintézett”, „megoldott” darab. Vagyis: a megoldás, a felfogás a fontos, az is marad bennem.

Szimbólumok.

„Elidegenítés”.

Erre én már nem vagyok képes.

(Viszont: Ruszt *tudná!*)

Ezt a darabot én sose játszottam, nincs hozzá több közöm, mint bármelyik darabhoz.

A protokoll túlságosan körülvevett, elszakított a színpadtól.

Hendrikje meg én jóképűek voltunk.

Ádám Ottó kissé túl udvariasan köszönt ránk. (Ott áll Huszti meg néhány más Madách-béli ifjú körében, a fiúk bársonyban.) Kalocsay Miki még csak nem is köszön (pedig őt kedvelem, nagyon hasonlít ifjú magamhoz). Ők külön csoport – Hendrikje meg én egy magányos pár.

A közönség ismét „liheg”.

Körülöttünk a hamis érzelmek lehetőségei.

(Itt vagyok én, „a Hamlet”, itt egy „új” Hamlet, féltékenység, érzelmesség, negatív, pozitív? Semmi!

Egy szaki néz egy jó előadást.

Egy ember örül, hogy ez a nő van mellette.

A szünetben jó, hogy megmozgathatom a lábam.

Az íróasztalomra vágyom.

Szívesen játszanék Kecskeméten jól, jól.

Csupa olyan érzés, amelyről nem tudnék beszélni, mert körülöttem nincs kapaszkodó. Kis derűs fáradtság és enyhe unalom, jóindulatú figyelem: ez az öregség?)

A színház előtt a Madách Kamara titkárnője, Cica, öreg kutyáját sétáltatja, éppen amikor a szünetben kilépünk levegőzni; ősszel nyugdíjba megy.

Mi hiányzott? Talán a *csend*. Nekem ez túl gyors volt. Ez hiányozhatott Ádámnak is. (Ő ehelyett elmondhatja a szöveget. Tudja, miről van szó, de nem elég tehetséges – *azt hiszi, hogy nem elég tehetséges?*) Ezek valóban azt hiszik, hogy *lehet* színházat játszani? Ez a legfontosabb abban, amit láttunk? És ezt meg lehet tanulni?

Meddig foglalkozom még közügyekkel? Ez az előadás az én magánügyem is. Itt volt, megvolt?

Október 2.

Ljubimovék után.

Mióta Kecskemétre mentem, az én lelkiismeretem nyugodt.

De ez a lépés csak azt pótolja életemben, amit nem adatott meg eljátszanom.

Lelkiismeretem nyugodt, de életem fordulatai legfeljebb kárpótlást jelenthetnek azért, amit nem csinálhattam meg mint színész.

Október 11.

Ilosvay Kati telefonál: – Én is mind többet gondolok apádra és anyádra, azon kapom magam, hogy mindenkinek róluk beszélek, magam se tudom, miért. És mindinkább apád... pedig ugye, Mamival jobb viszonyban voltunk... Fura, értékes, érdekes emberek voltak. Nem gazdagok, csak éppen jómódúak. És volt bennük valami nagyvonalú bohémság, bár nem voltak bohémok. Eszembe jut például apád... kora tavasz volt... egész nap ravaszítás mosollyal járkált a lakásban, valamit dugdosott, valami meglepetésre készült. Aztán este, a vacsoránál elővett egy gyönyörű zöldpaprikát! Akkor nagy ritkaság volt az kora tavasszal! Mi meg nekiültünk, felvágtuk és megettük a zöldpaprikát...

Míg Kati ezeket mondja, bennem: ettől a pár mondattól mintegy újra örökbe fogadom apámat, családomat.

Mégiscsak királyfi vagyok.

És: Hendrikje erről semmit sem tud, sose fog tudni, lehetetlen, hogy tudjon, mind-*ez eltűnt* – örület, de ezt nem lehet áthidalni.

Október 13.

Stuart Mária Kecskeméten.

Szép, tiszta előadás, melyet szép és tiszta szellem hat át. De valahogy „szerény”, kisigényű, bár eredeti.

A színészek, a karakterek gyengék. Az elképzelés is csak egy-egy ponton igazán... Például a lefejezés, Mária ájulása nagyon szép.

De legalább egy pillanatig sem emlékeztet a „fesztiválművészetre”, vagyis nem undorít az alázat hiánya.

Mégiscsak jól léptünk: a tisztaságot választottuk valami kétes helyett. Hogy viszem-e még valamire, nem tudhatom. De ez most nem is olyan fontos.

Hendrikje fogalmazta meg gyönyörűen – csehovian –: neki mikor volt sikere? Nem is hiszi, hogy az életben még egyszer igazi szenzáció lesz; de szeret és szeretik; tenni tud valamit; ez őt boldoggá teszi. És mire vágyunk? Mi az „áldás”? Nem éppen ez a boldogság-e? Valami, amit senki se rabolhat el tőlünk, amit csak mi magunk hajlíthatunk, tékozzolhatunk el.

Október 14.

Ismét Tagankákra gondolva:

Remek!

A függöny élete... a szöveg remek értelmezése... a szövegtől független szelleme az egész előadásnak és társulatnak... a színészek: néhány nagyszerű tehetség, de mindnél remek játékindelligencia, ami itt azonos azzal, hogy *egy* társulat. Itt ugyanarról van szó, bármelyikük játszik.

Nem várok *mást*. Ilyen előadás esetében nem szabad *mást* várni!

(Ha már húztak, húzhattak volna többet is, ahol Shakespeare gyenge.)

Reagálásaink:

lihegő lelkesedés (ugyanezek például nem ismerik fel a hasonlóan jelentékeny Rusztot), *az ellenfelek* mindig pontosan tájékozódnak, ezt is elutasítják, *vidéki reagálások* anélkül, hogy igazán „vidékiek” mernék lenni.

Cikkek: a Madách-korszakban írtam őket, ezért tétovák, túl komplikáltak, semmitmondók.

Tiszta lett a lelkiismeretem: ennél többet nem is mondhatok, ha valóban azt akarom, hogy tiszta maradjak.

Többé nem tartozhatom egy társulathoz, legfeljebb pártoló tag lehetek.

Valószínűleg túl vagyok a fénykoromon, nem hiszem, hogy meg tudom csinálni még, amire mindig vágytam, vágyom.

Talán még egy-két alakítás...

Ruszt is csak a magáét folytathatja.

Magyarázkodni már nem kívánok. Ez rendben van.

Szívesen gondolok a múltamra. Robi levele boldoggá tett. Ezért írok.

Bár mint „író” még magányosabb vagyok.

A kórház után, miután megszoktam, hogy élek, ismét szembe kell néznem a világgal, meg kell határoznom saját magatartásomat.

Október 22.

Kecskemét:

„Előadom véleményemet a Fábri-filmről, Trokán vitatkozik, én túldumálom, Trokán elhallgat, majd később, úgy mellékesen: „Jó film volt.”

Minek ezek a harcos felvonulásaim minden film vagy színielőadás után? Hisz ez csak „mozi”, „kulturált szórakozás”, napi emésztési- és kiszarnivaló.

Ha lezártam ezt a kötetet, többé nem szabad ilyesmivel foglalkoznom. (Bár be tudnám tartani ezt a fogadalmat!) Ez az ömlesztett, napokat és órákat kitöltő „kulturprogram” nem az én dolgom. Az életemmel kell foglalkoznom.

Felolvasom az *Oszlopos*-cikket Rusztnak:

okosat mond az írásaimról: mint a vers, át lehet lapozni, de csak egy-két helyen érzi, hogy viszik, vezetik.

Az új zenét is azzal vádolják, hogy nincs melódiája. Ezt kockáztatom én is, amikor független mondatokat és töredékeket rakok egymás után.

Valamiért Rusztnak se kellek, úgy érzem. De nem akarom meggyőzni semmiről, nem akarok lyukat beszélni a hasába.

November 13.

Egyheti tévzés után öregszen, fáradok, semmit se tudok befejezni, Szentkuthyt olvasok, hiába, fiatalon jobb volt.

Horvai egy mellékmondatban azt mondja nekem: „Aczél gyűlöl téged.” Az élve eltemettség veszélyei, de inkább már tünetei. Hisz élve el vagyunk temetve: ez a provincializmus. Ez ellen hadakozni: tünet, nem változtat semmit.

Hányszor érzem Szentkuthynál is, hogy csak kapálózik, a rögök a szájában.

November 14.

Miért nem írok naplót?

Mert életem teljesen átszorult a fantáziámba. Ahhoz meg nem vagyok elég tehetséges, hogy a fantáziámból élni tudjak.

Körülöttem a papírjaim, megmozdul a fantáziám, íme az anyag, de jó, tapasztalt magyar agyam (magyar + zsidó?) már a végén tart mindennek, mintha mindent tudnék, mintha már csak a testem élne tovább, de az is fáradtan, nincs ereje, hogy vitázzon a nehézkes törvényeivel, a törvények nyelve száraz, a rendeletek és szabályzatok ízetlen anyaga itt az eredmény, még mielőtt hozzáfogtam volna.

Szesz és megfontoltság közt itt semmi sincs? Öngyilkosok vagy gyávák? Itt élni gyávaság?

Tisztán látom a gépezet működését: nem öl, élni hagy. És semmi többet. A kultúrpolitika. Egy baromi társaság (nem színesek, Szentkuthy, mint a te mészárosaid, ezek körül nincsenek cselszövő nők, pávák és sleppek, ezek erényesek és szürkék, hasasok, de semmijük sincs, csak a hatalmuk) – ez lassan, de fölényesen számol veled, irányít, enged vagy nem enged.

Minden kicsinyes. Te magad is az vagy.

Hogy is történt? A „kongresszussal” begratták az országot, aztán visszacsinálták. De mit? Ki támadott kit? Ádám, a „bölc”, Kerényi, a „bölc” („a Madáchban marad!”) – mit tudtak ők? És mit nem tudtam én? Nem voltam tisztában Aczél György „hintapolitikájával”? Dehogynem, kezdettől fogva. Miben bíztam mégis? Még mindig a saját erőmben! Elfelejtettem, hogy már nem vagyok húszéves. (Pedig ugye Kerényi ezt is megmondta „becsületesen”: már nem én vagyok a hősszínész!)

Ez mind lehet. Körülöttem a pillantások csodálók – és szánakozók. Ha még van időm, ha még bírom, majd elvállik, uraim...

És itt óriási szerepe van Hendrikjének! Ha ő, ha mi ketten, ha hagyja, hogy én, ha ő is tudni fogja...

Mert már fogytán az erőm. Minden érzéki fantáziám végén a szeretet van, ez éppen az én „bölcességem”. Ki hinné, ugye? Hisz ez a megértés és szeretet az, ami néha lemondásba bicsaklik át.

Egy hete Hendrikje nélkül vagyok. Ilyenkor a vágyam és fantáziám szabadabbnak érzi magát, életem viszont csökevényes.

Soha ilyen fölényeskedő és pirinyó népséget, mint mi vagyunk! A „bölc” magyar fajta, akivel eddig csak kibasztak, bölcessége megérdemelt jutalmaként... Aki itt nem „bölc”, az futóbolond?

Ha el tudnám felejteni és úgy írnék!

November 15.

Reggel van. Nemsokára indulok Kecskemétre, ezúttal egyben Hendrikjéhez. Nem tudom, hogy ő „ért-e” engem, de szeret, és én szeretem.

Mit tudtam Ferkóról, amikor még nem láttam a sírját? Amikor még nem ismertem negyvenéves leányát? Mit tudtam Ferkóról, mielőtt „árulásaim” után visszakanyarodtam hozzá?

De nem volt az árulás. Ő se tartaná annak. Életem ostobaságának, felületességének, silányságának természetes megnyilvánulása volt.

November 19.

Ezeken a lakótelepeken a legszörnyűbb a fiatal családok a sok gyerekkel. Tudniillik sokgyermekes családok kapnak lakást, tehát csinálják a sok gyermeket. Ettől az egész környék, az ABC környéke, a lift, a kocsik parkolóhelyei, minden valahogy sci-fibe illő tenyészet. És ebben a tenyészetben a fiatalok szépsége és egészsége éppoly visszataszító, mint a porontyok állítólagos bája. Egy magamfajta régi világból itt maradt fickó úgy jár köztük, mint a rovarok közt, némi undorral és félelemmel, hátha hozzám érnek, maga sem tudja, mit tegyen, leplezze-e, hogy undorodik tőlük vagy taposson közibük, söpörje le a nadrágja száráról undorodva.

Három emelet a színészeké. Premier után az ajtók kinyílnak, hol az egyik, hol a másik lakásban gyűlünk össze (ez a folyosó a Ruszt-klikk, tehát a szorosabban vett, az igazi társulat folyosója), hangosan nevetgélünk, majd kihordjuk a székeket, egyéb ülőalkalmatosságokat a folyosóra, ott üldögélünk, pletykálunk, nevetünk. Hendrikje köztük. Én már lefekszem az ágyamba, de behallatszik a zajgásuk, vidám ricsajuk, néha egyik-másik bekukkant hozzám. Milyen kedves közösség! Nem illúzió-e?

Az „igazi vidéki” színészek rétege mindig újra kimutatja a foga fehérét. (Köztük ez a szerencsétlen párttitkár, aki Ruszt ellen is felvonult, amikor tehette.) Vidéki és pesti; felfuvalkodott sztárok. Velük szemben ez a félig gyerek Szurdi is legalább férfiasan konzekvens, szerény. Ezt nem szabad elfelejteni: a színészeken nincs mit védeni!

Klee-kiállítás

Előszörre a kiállítás nem hat rám, túl sok a néző, a közönség modora is zavar. Inkább őket nézem: mint a Mokka eszpresszó közönsége akadémista koromban: a „baloldali értelmiség”. Nem tudom, rokonszenvesek-e vagy sem. Úgy élnek, úgy túlélnek, újra-termelődnek, ebben van valami naiv bizakodás, mintha még mindig abban reménykednének, hogy átvehetik a hatalmat, és lám, eljöttek ide is, Kleehez. Milyen kár, hogy a sznobéria kissé árt a jellemnek is. (Hisz ez a Klee micsoda jellem is – úgy mellékesen!) De talán igazságtalan vagyok velük, talán mégiscsak a föld sója ők, valahogy.

Este Iván. Szemrehányást tesz, hogy barátságunkat hagyjuk – hagyom elhalni. „Öregszünk”, mondja. Közben beállít Román Gyurka – ő bezzeg nem öregszik. De Ivánra éppúgy vágyom, mint Kleere.

Mert alig tudtam kivárni, hogy ma, két nappal később, újra lássam a kiállítást, ezúttal Hendrikje társaságában (vasárnap Juli volt velem). Ezek a képek olyan boldogságot okoznak, mint a szerelem. Páratlan ember ez. És végső hatása: alig tudok mocnanni, tollat a kezembe venni. Alig tudok élni utána, kétségbeeséstől és elragadtatottságtól, a távolságtól, amely életem és e képek közt tátong.

Mihez kezdjek? Hova? Mit?

És mind, az egész közönség, milyen távol vagyunk a képektől! Micsoda magány! És milyen ironikus felülemelkedés a magányon, micsoda kísérleties jóság. A pillanat szív-dobbanása és a létezés igáján felülemelkedő idegenség. Kiűzne a világból. Engem ez lázít fel, ez az, amit nem tudok elviselni és amit elviselek.

Iván és Pilinszky verseit is olvasgatom. Vajon egyértelműen Iván oldalán állok-e? (Miért kell valamelyik oldalra állnom? Mert kell.) Én igen, Ivánt választom, de értem, hogy a világnak miért Pilinszky kell.

Akkor ejt rabul, akkor kényszerít térdre, akkor győz le, amikor már semmi sem kényszerít, nem kényszeríthet? Mert ugyanakkor elértem saját határainhoz?

December 3.

Nemsokára elkezdem próbálni a *Gergelyt*.

Többnapos depresszió után.

Ez a tanulmánykötet teher rajtam.

Klee + néhány mondat Szentkuthy + Iván + ez a csömör + hazám.

Minden az ismeretlenbe vonzana, ami a jelenben tart, az a hiúság, az önigazolás és bosszúállás vágya + néhány kicsinyes gond és szenvedély és kétely.

Mindez műfaji kérdés. Már az első lépésnek ki kell vetnie e sorból, ahogy a szekér kibicsaklik, visszavonhatatlanul, a kocsinyomból.

December 7.

Emlékezni: ez az „új” élet formája. Ez az élet törvénye.

A világ tán azt hiszi, hogy Kecskemét menekülés vagy hepciáskodás.

Számomra: a visszavonulás egy lehetősége. De ez lehet optikai csalódás is. A „viták”, a „szenzáció” csak zavart, a múlthoz kötött. Ezért vizsgáljuk most, hogy kiadjam a színész-rendező cikket is. (Bár a kecskeméti szeretnék, ha kiadnám.) Unom a vitákat.

No igen: ösztöneimben is tekintettel vagyok a világra. Ezt fejezi ki, hogy színész vagyok. Helyzetemben van valami tarthatatlan. Nem alkalmazkodom eléggé a kedvező helyzet-hez. Belső okokból nem tudom kihasználni a lehetőségeket, amelyeket teremtettem.

Gyerekkori állapotomat állítottam helyre, de csak vázlatosan, nem teljesen. A teljességhez teljes felnőtt szuverenitás kell.

Soha nem érhetjük el egy állapot teljességét, minden csak töredék? Goethe teljes-fiatal, teljes-férfi, teljes-öreg volt? De ezt a képet ő hagyta ránk, ebben is van pedagógia.

December 8.

Én, az „intellektuális”! Milyen állati indulatokat ébreszt bennem ez a néhány téli nap, itt vidéken! A behavazott tetejű házak és fenn a hold – előttem a fekete fatörzsek sora – a „fasor”. Valami dühöngő, örült agresszió ebben az elragadtatottságban. Engem neveznek „intellektuelnek” ezek a jámbor hívő széplelkek, akik történelmi művecskéket játszanak érzelmecskékkel...

Igen, éppen ez a csendes kép, ezek a behavazott tetők, ez a vidék (bár csilingelő szánkók nincsenek már erre, még csak az kéne), ez az, ami engem megráz, hogy nekikimennék, szétszaggatnám, ez a düh, mint a nemiség, holott ez *idill*. Elegendem van!

Ezzel mit kezdenék?

Vadállati ihlet.

Operett: bajadérok, horgoló bajadérok a színpalak mögött.

Gergely komolysága: végre otthon.

Székhelyi elcsábíttatása.

Shaw-est a tévében. (A párt gratulál a döntéséhez!)

Másfél napi ijedelem után újra otthon. Milyen szép az otthonom! Szól a zene, Ruszt Jóska szalagjai. Jimmy bájos gyerekpofájával néz fel rám, és ha viszonzom pillantását, azonnal elkezd bajadérriszálását a gyönyörtől. Szól a telefon, és aki meghallja a hangom (a kecskeméti gyerekek), felsikolt az örömtől: itthon vagyok? És Hendrikje, aki mellettem él, velem él – sokszor úgy érzem, hogy értem él ez a nő...

Ugyanabban a szobában voltam, mint nyáron, de ezúttal nem egyedül, az én régi ágyamban egy öreg professzor feküdt, én csak betolakodott voltam. Az öreg egész nap bóbiskolt, valami hibernált állapotban. Egy másik szobában Egri Pista, megvénülve.

Ez a másfél nap kórház – Hendrikje levelei, a kecskeméti reakciója, hogy láttam, mit jelentek nekik, jobban meggyőzött róla, hogy életemnek objektív jelentősége is van, mint sikereim, a pesti közönség állítólagos „felháborodása”, hogy elmentem stb.

Ezeknek szükségük van rám!

Nem tudom, nem először élem-e át ezt, a világ először reagál ilyenformán jelenlétemre mint szükségesre, helyesre, jóra.

Egy világ helyett Kecskemét? Ez, úgy látszik, nem is olyan fontos. Valamit elhittem, amiben eddig kételkedtem. Ádám, a pesti színházi világ, Aczél György inkább arról akartak meggyőzni, hogy nem számítok, a pesti közönség édeskés rajongásával és ugyanakkor pletykáival az állandó félreértés közérzetét fokozta csak bennem. Most, néhány baráti gesztus, szó, féltés, öröm, hogy meghallják a hangomat, meggyőz arról, amiről eddig csak legközelebbi barátaim tudtak meggyőzni: hogy szükség van rám.

Erre van nekem leginkább szükségem.

És hogy most ezt így érzem, talán Hendrikje két levele leginkább... Az ő jelenléte...

(A hagyatékából sajtó alá rendezte Vass Éva.)

Rába György

A KALIFA KALANDJAI

Most megismerem népem városom
döntöttem kolduscondrában bejárom
rejtő álöltözékben sárosan
bebocsáttatásért zörgetve záron
kunyoráltam egyetlen éjszaka
békéjére szállást s okultam így én
ifjú vén víg mord mind-mind kalifa

saját búbos kemencéje vidékén
ki trufáimmal fizettette ki
hálózugom élvezeti adóját
ki vendégét képzelt hőstettei
postájának szánta rab hallgatóság
szerepe ínyemre mert nem esett
elszöktem más gönçben bár nem kopottban
cserélt gúnyám sem sokkal fényesebb
ezúttal hölgyek ablakán kopogtam
máris az első közvetlen nagyon
górálta szennyesládául nyakamba
használt előidejét irgalom
atyja iszkoltam el lélekszakadva
irigyéhez el nem utasított
de becsületesen közölte másnap
lássam az apródi feladatot
egy-két-há éves akadályfutásnak
cihelődtem s lurkók ültek körém
nem törődtek ők körömfeketényit
sem mezemmel boldog játékidény
tartott amíg az egynyári növény nyit
legjobb otthon az az én palotám
tértem meg fenséges tennivalómhoz
s rádöbbsentem kívül váram falán
rekedtem túsul vissza senki sem hoz
próbálgatom a folytatást belül
kinn cimborának igricnek dicsérnek
suta mazna nevem is fényesül
zöldárként zajlók mondanak mesének

FÜGGELÉK AZ *EZEREGYÉJSZAKÁHOZ*

Voltak itt szárnyra nem kapott
vágyak akaratok
sok kövek közt botladozó
tett ám jóra való
örültem hát hogy Sahrazád
nyergelt egy paripát
s bár maskarám szedett-vedett
marjára ültetett
rápaskolt s a mén fellegek
közt máris fenn lebeg
regék anyjának táltosa

lendít ragad tova
varjak sólymok hojszák sasok
közt szerez csapatot
csillagnyjákhöz röptet el
hol pásztor sem terel
s egy kurjantás ér el zavart
hang húzd meg a csavart
melyiket bal jobb oldalán
mennyjárásom talány
vadlovamat hogy zabolázzam
ki kiáltja utánam
hogy simán tegyen földre engem
hátáról le ne vessen

SZÓLONGATÁS

Morgásukat dörömbölésüket
hallottam döngetni fogdájukat
a palackot bűvös lámpát siket
a felszínre vágyókra nem maradtam
dobhártyámon kitartóan a réja
tagolatlan is percegett a héja
próbálgattam jelszók kódjait folyton
ártatlan bűnbánó csak szabaduljon
és aki más törvény nyelvéből értett
sírámot hallgattam pörlekedést
tömlöc-eket ráspolyozó zsvajt
rendületlen bíbelődtem kutattam
horgásztam a szót
a rémítőt a szentet zárnyitót
engedhessek fényre alávetettet
kiszáradt ajkú jogfosztott rabot
ha még nevet alakot sem kapott
tóduljanak mind nyugatnak keletnek
akik így végre értelmet szereztek
látogató néző ebből okulj ma
s én szólongatásomat kezdem újra

H. Bagó Ilona

„HIÁBA BESZÉLÜNK, SZÓNOKOLUNK...”

Két ismeretlen József Attila-kézirat

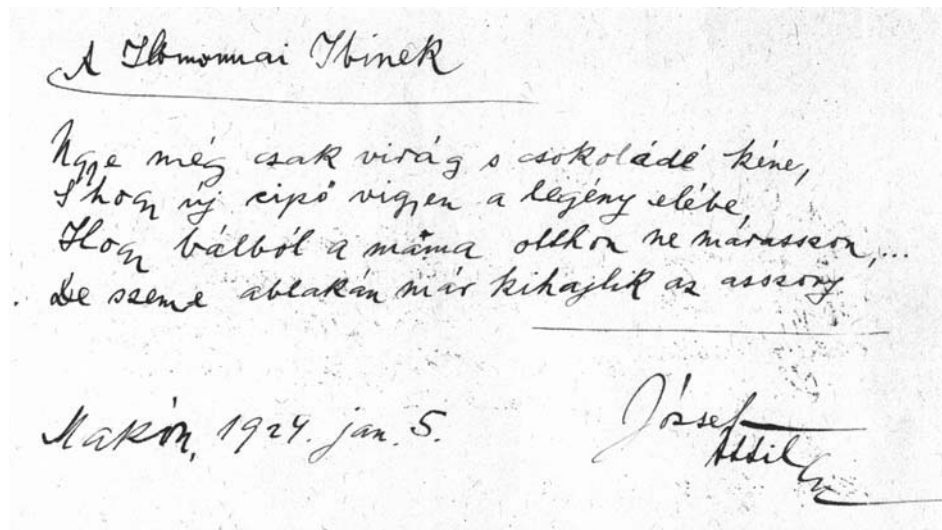
József Attila makói és szegedi tartózkodásának minden lényeges mozzanatát ismerjük. A Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ kéziratárába bekerült két új, eddig ismeretlen kézirat ha nem módosítja is, de mindenképpen árnyalja a már kialakult József Attila-képet. A Homonnai Ibolyának írt sorok elsősorban az életrajzi vonatkozásokat gazdagítják, a Papp Józsefnek szóló ajánlás pedig annak a vívódásnak, költői magatartás-változásnak a dokumentuma, amely az 1924-es év végére érlelődik meg benne.

A HOMONNAI IBINEK

*Ugye még csak virág s csokoládé kéne,
S hogy új cipő vigyen a legény elébe,
Hogy bálból a máma otthon ne marasson,...
...De szeme ablakán már kihajlik az asszony.*

Makón, 1924. jan. 5.

József Attila

A szakirodalom több olyan leány nevét is feljegyezte, aki megdobogtatta a fiatal diák szívét. Homonnai Ibolyát azonban sehol sem említik. Arra sincs adatunk, hogy a költő szorosabb kapcsolatba került volna a Homonnai családdal, a kézirat keletkezéséről semmit sem tudunk.

A leány Homonnai Nándor* három gyermeke közül a középső volt. Az édesapa jó nevű fényképész, aki 1904-től 1927-ben bekövetkezett haláláig dolgozott Makón. Előszörban műtermi portrékat készített, de szívesen fotózott közintézmények átadása alkalmával, politikai, kulturális rendezvényeken, családi eseményeken is. Valószínűleg nem tartott szorosabb kapcsolatot a város szellemi és politikai elitjével, de az bizonyos, hogy megbecsült, tekintélyes polgár volt: többek között Juhász Gyula, Galamb Ödön, Tettamanti Béla, Diósszilágyi Sámuel tartozott megrendelői közé. József Attila többször járt a Deák Ferenc utcai műteremben, s ott találkozhatott a Homonnai lányokkal. A fotós több híressé vált képet is készített József Attiláról. A makói diákot Etus növérével együtt, majd egyedül fényképezte le. Megörökítette a költőt a Hollósy Kornélia Színház előtt mesterei és atyai pártfogói, Juhász Gyula, Espersit János, Móra Ferenc, Réti Ödön, Károlyi Lajos és Vertán Endre társaságában is. József Attila 1923. december 13-án érettségizett Budapesten, a Werbőczy Gimnáziumban. Karácsony után Makóra utazott pihenni. Szilveszterkor az írók görbe estjén vett részt, verseivel pénzt is keresett. Az új esztendő első napjait barátai körében, pihenéssel, szórakozással töltötte. Talán valamelyik összejövetelel találkozott a nálánál néhány évvel fiatalabb Homonnai Ibolyával, akinek ezt a kedves, évődő, a felnőtt nővé válás előtti pillanatot megörökítő versikét lejegyezte. Homonnai Ibolya Makón ment férjhez, s ott élt az 1940-es évekig. Azután elkerült Makóról, többször is költözködött. A kézirat bekerült a többi makói emlék közé, és elfelejtődött. Homonnai Ibolya néhány éve bekövetkezett halála után távoli rokonok bukkantak rá hagyatékának átnézésekor.

A szegedi *Friss Újság* 1924. november 4-én hírül adta, hogy a Kékgolyó vendéglő tulajdonosa elhatározta Tömörkény István szobrának elkészíttetését. E nemes elhatározáshoz csatlakozott a szegedi fiatalok által 1921 novemberében alapított Tömörkény Társaság, melynek ekkor tagja volt József Attila is. A szoboralapot létrehozók között ott találjuk másoké mellett Juhász Gyula, Papp József, Terescsényi Gyula s 10 000 korona felajánlásával József Attila nevét is. A társaság Papp Józsefet bízta meg a szobor elkészítésével. József Attila szegedi életének ez a mozzanata kevésbé volt ismert, a társaságban betöltött szerepéről nem volt információnk. A kis papírdarabra írt sorok arra engednek következtetni, hogy a fiatal költő egyenrangú vitapartnerként vett részt az összejöveteleken. Sőt idősebb társaihoz képest különvéleményt fogalmazott meg eszmei kérdésekben.

Juhász Gyula nemcsak atyai pártfogója, hanem Ady mellett költői példaképe, patriotizmusának formálója is volt a húszas évek elején József Attilának. A fiatal költő Juhász Gyula költészetének színeit, hangulatát, egész lényegét mélyen átérezte. Az idős mester mélységes bánata, szomorú magánya, együttérzése a kitaszítottakkal, a peremre sodródottakkal, kétségbeesése a Trianon utáni Magyarország miatt, szépség- és jószágkultusza, művészmagatartása kezdetben erőteljesen hatott József Attilára. 1924 végére azonban változott a helyzet. József Attila már makói diák korában is többfelé tájékozódott. 1922-ben megismerkedett szegedi fiatalokkal, akik egy lírai antológia összeállításán fáradoztak. November 1-jén meg is jelent tizenhárom fiatal szegedi költőt a *l'art pour l'art* jegyében bemutató *LÍRAI ANTOLÓGIA*, benne József Attila *FIATAL ÉLETEK INDULÓJA, LÉLEKSZÍRTEKEN, FALAK ÉS ARATÁS* című verse. Karácsonyra pedig *SZÉPSÉG KOLDUSA* címmel megjelent első verseskötete Juhász Gyula előszavával. Bár a versek

* A Magyar Fotográfiai Múzeum kiadványa: *FOTÓ HOMONNAL. EGY MAKÓI FÉNYKÉPÉSZCSALÁD HAGYATÉKA*. Bp., 1998.

ben többféle hatás is kimutatható, a kötet Ady-, Juhász-, Babits- és Kosztolányi-hatásra elsősorban a nyugatos szépségeszmény jegyében szerveződött. Közben megismerkedett Kassák művészetével is. Már 1922 tavaszától a nyugatos hatás mellett néhány költeményében érvényesült az avantgárd költői technika. A formabontásnak azonban sosem lett kezdeményezője, csak bizonyos határig követője. Nagy hatással volt fejlődésére az Erdélyi József-féle népi költészet is, amely a XIX. századi nép-nemzeti hagyományokat és a XX. századi, anarchista szélsőségekig fokozódó szociális lázadást ötvözte. A szegényember-versekben az ilyen típusú költészet magas színvonalú változatait alkotta meg.* A szegedi fiatalokkal folytatott beszélgetések is kínáltak más utat a költő számára.** Az éjszakába nyúló heves viták eredményeképpen barátai két pólus köré szerveződtek. A nézeteltérés miatt a viszony ellenségessé vált, és szakítással végződött. József Attila kezdetben bizalmatlanul szemlélte a viaskodást, és a szépség önmagáért való művelését szorgalmazókkal értett egyet, a formai tökéletességre törekvőkhöz csatlakozott. Évekig ingadozott a hagyományörző és újító törekvések között.

Az újsághír előzménye a november 1-jei megbeszélés volt. Búcsúzóul Juhász Gyula az asztalon heverő borfoltos papírra néhány sort írt Papp Józsefnek:

1924. nov. 1. Szeged, Kék golyó,

*Papp József barátomnak
egy szép, viharos este
emlékére, amelyet részben
Tömörkénynek, részben a jó
bornak ~~rem~~ szenteltünk.
(Látszik?) Juhász Gyula*

József Attila előbb csak csatlakozott mesteréhez, később azonban meggondolta magát, és egy szép költői képpel foglalta össze álláspontját azokról a kérdésekről, melyek aznap este felmerültek a vita során.

Ugyanakkor, ugyanott.

*József Attila
Papp Jóska barátom-bátyám-
nak szeretettel ezeket a mámor-
talan sorokat: Hiába be-
széliünk, szónokolunk emberiség-
ről, magyarságról csillogó szí-
vekkel – az eljövendő kristály-
világ elsüllyed a borospoharakban
(előre is), és a madarak meghal-
nak elcsüggedt fejünk fölött.
József Attila*

* Tverdota György: JÓZSEF ATTILA. Bp., 1999.

** M. Pásztor József: JÓZSEF ATTILA MŰHELYEI. Bp., 1975.

1924. máj. 1. Steger, Kék galgolyó,
 János József barátom -
 most egy nép, arháros este
 emlékszem, amelyet pezdin
 Tomortenyvel, pezdin
 (Körmök?) Juhász Gyula
 (Körmök?) Juhász Gyula

ha akkor, az anél.
 János József
 János József barátom - barátain-
 nak mellett ekkor a má-
 nyadalán sokkal: Hiába be-
 sélünk, szónokolunk emberiség-
 ről, az arháros villogó szí-
 kekkel - az eljövendő király-
 őrök elültyed. a borsosokharak
 (elöl is), és a madarak meghal-
 nak elcsüggedt fejünk fölé.
 János József

József Attilának, baráti körének mintájára, sokáig meghatározó élménye volt a ke-sergés az igazságtalannak és értelmetlennek érzett trianoni döntés miatt. Juhász Gyula soraiból nem tudunk meg semmit, ő valószínűleg megelégedett azzal, hogy vitatkoztak, s közben borozgattak. József Attila azonban – úgy látszik – nem elégedett meg a szokásos panaszszóval. A vita tényleg viharos lehetett, s még napokkal később is in-tenzíven foglalkoztatta József Attilát. Bár soraival elsősorban Juhász Gyulát egészítet-te ki, róttá meg, kritikáját Papp Józsefnek fogalmazta meg. November 7-én a SZÉPSÉG KOLDUSA című kötetbe a következő, már radikális szembenállást kifejező ajánlást írja:

*Papp Jóska
bátyámnak szeretettel és a kollektív
magyar jövő előredobott harcosaként
ezeket az immár megtagadott verseket.
Szeged, 1924. nov. 7.*

József Attila

Közben fokozatosan azonosul szegedi barátai másik csoportjának érvelésével, akik a l'art pour l'art helyett a l'art pour l'homme elvét vallották, s akik a cselekvésben lát-ták a megoldást. Szinte kitepte magát a vidéki fásultságból. Lázadása erőteljesebb lett. Költészetéből fokozatosan elmaradt a bánat- és magyarságkultusz.

József Attila kéziratainak árfolyama érdekesen alakult az elmúlt évtizedekben. Az öt-venes években a kultúrpolitika zászlajára tűzte a költő nevét, és ideológiai, politikai céljaira sajátította ki költészetének egy részét. A gyűjtőmunka kezdetén „illet” köz-gyűjteménynek ajándékozni minden tőle származó kéziratot és rá vonatkozó doku-mentumot. Függetlenül a politikai propagandától, költészetét a versszerető olvasók mindig nagyra értékelték, megbecsülték. Verskéziratainak és leveleinek mégsem volt anyagi értékük. A piacgazdaság kialakulásával, a magángyűjtők megjelenésével azon-ban megváltozott a helyzet. Egy-egy vers kikiáltási ára az aukciókon több százezer fo-rint. A most ismertetett kéziratokat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával vásárolta a múzeum. Az elsőt távoli rokonoktól, az utóbbit aukción.

Závada Pál

MILOTA ELŐADÁSAI AZ ELNÖKVÁLASZTÁS RÓL

Drága családom és egyéb hallgatóim!

Persze mindnyájatok közül leginkább teveled szeretném megértetni, édes Mariskám, hogy mit miért csináltam, de szerintem ezt te legszívesebben betapasztott füllel hall-gatnád, mert az én csavargóéletem annyi csetepaténknak volt már oka. Magavisele-

tem a te szemedben – hát, igen, főleg a hajdani sajnálatos nőügyek miatt – már soha nem lehet ártatlan, akárhányszor kérek is bocsánatot. Tudom, hogy ezekből a mozgalmas hatvanas évekből máig ezer tüske maradt benned, még ha azon voltam is mindig, hogy a kalamajkákat veled eligazítsam, a sérelmeidet kioltssam és földúlt lelked háborgását elsimítsam, meg a testedét, ugye, a gömbölyű helyeken, üss a számra, de bocsásál meg, mert tudod, hogy így volt.

Amit ma el akarok mondani, az mindennek a kezdete és kiváltója, az a bizonyos 1963-as téeszelnök-választás. S mivel az utánunk jövők nyilván foszlányokat látnak csak előtűnni e hajdantól időkben, hát őket képelem ide magamnak hallgatóságul, Jancsi fiamat, Erkát vagy mondjuk a könyvtáros Ancikát.

Előtte még csak annyit: Én tisztában vagyok veled, hogy amikor '88 őszén végleg lettem a kezem a mi téeszünkről, te azt remélted, hogy véget vetek az évtizedekig tartó lótás-futásnak, és tán most valóságosan is megnyugszom végre. Hogy odaülök, Mariskám, a tűzhely és az asztal közt billegő szoknyád mellé a konyhadíványra, s a disznótetésen kívül majd csak a kaptárjaimhoz megyek ki néha a méhesbe. Ehelyett én – és látod, ismét csak neked beszélek, drága feleségem! – már megint nem a te kedvedet kerestem reggeltől estig, ahogy addig sem, hanem most is a mások kacifántos gondja-baja hozott folyton lázba, az, ha olyat kellett tető alá hoznom, amit nehéz.

Hiszen ismertél elég jól, Mariskám, tán csak nem akarsz azt mondani, hogy olyan nagyon elcsudálkoztál?, még ha tudom is, hogy mindez már megint fáj neked, mert szép öregségre, derűs nyugalomra vágytál énvelem, ha már a fiatalságunkban ugyanez nem jutott ki neked! De hát mindig ilyen voltam, alkatomból kifordulni vénkoromra még bajosabban tudtam volna, mint addig, hacsak az erő vészes megfogyatkozása nem szegezett volna ágyhoz, amit eddig sikerült megúsznom. És mert jobban eligazodtál rajtam, mint én saját magamon, hamarabb is tudtad mindig, hogy mire mi következik, hát meglepetés nem ért, noha ez sovány vigasz, tudom.

Na de mondd meg, hát kicsoda állt volna oda az általam Harmadiknak csúfolt Cesznek elé, ha nem én, akit a helybeli népség valahogy mégiscsak a szószólójának tartott mindig?, még ha rangot hivatalosan nem viseltem is sosem, és arról pecsétes papírom nem volt, hogy bármire is megválasztottak vagy akár kineveztek volna. Ki mondta volna a képébe (csak zárójelben, a gyengébbek kedvéért, hogy a Cesznek neve magyarul fokhagymát jelent, amit méhek közelében tilos fogyasztani), hogy na, barátom, ezennel vége, a pártotok feloszlott, hát ürítsétek ki szépen az Adamec-villát!? Amit az elődeiddel együtt elzabráltatok, mondom neki, pedig nem volt rá jogotok, csak ízlésed, az volt, azt meg kell hagyni, merthogy ez a legszebb ház itt, a falu közepén, ezért most már legfőbb ideje, hogy valami értelmes dologra használjuk. Hát csak tátogott, hogy öröm volt nézni!

Hogy hát én kinek a nevében...?, hogy melyik pártot képviselem?

Pártot?, rossebet pártot, mit érdekel engem!, csak pakolja ki innét sürgősen a cuccát! Majd az önkormányzat is meghozza a határozatot, ha megalakul, ne aggódjon, de hát az még legalább fél év, mondom, és addig is minek vesztegetnének az időt, nem igaz?

Hát hogy evvel a sok mindennel ő most hova hurcolkodik.

Mondom, szerintem nem akkora nagy gond, bútorok maradnak, személyes holmitak viheti haza, az aktáknak további intézkedésig a község háza irattárát javaslom, majd onnét elviszi a levéltár, amit akar, mi itt a probléma? Saját magadról pedig, mondom, dönthetsz szabadon te is, énszerintem legjobb volna otthon, a kiskonyhát megcélozni, de ha te még mindig érzel valami ambíciót mocorogni magadban, Sanyikám, áll-

jál csak be bátran valamelyik régi vagy akár új zászló alá, aztán próbáld magadat megválasztatni Negyediknek is, hátha.

Milyen Negyediknek?

Felejtsd el, mindegy!

Hát hogy ő most már inkább nem...

Nem csudálkozok, mondom, odaadó híveid maroknyi csapata, úgy néz ki, alaposan megfogyatkozott, úgyhogy bölcs a döntés, a viszontlátásra!

Kész, ennyi volt, persze teneked, Mariskám, elégszer elmeséltem már, de talán van, akinek új még. És csak annyit hozzá, őszintén mondom, hogy nem kísértett meg a bosszú, nem éreztem úgy, hogy megfizettem volna neki, sőt attól kezdve a Cesznek aztán kevésbé utáltam, mint addig, pedig azt szokták mondani, hogy akinek ártottunk, azt utána még jobban gyűlöljük, hogy ezzel visszafelé mindinkább indokoljuk a tettünket. De mondom, bosszú, az nem volt, és különben se magamnak vettem elégtételt, hanem a falunak.

Pedig a magam sérelmére is gondolhattam volna, de hát a csaknem húsz év alatt kipárolgott belőlem addigra már. Hiszen megmondtam én a Ceszneknek mindjárt '71-ben, amikor a másfél év fölfüggesztettet megkaptam, és kirúgtak a téeszből, hogy: Jól van, ne fáradj, nem kell, hogy megagitáljal engemet, Sanyikám, spórold meg, hogy kiszáradjon a szád a magyarázkodásban, hát hiszen tudom, hogy ebben az ügyben téged csak zsinóron rángattak, mert a feletteseidnek voltam én szálla a szemében, a járásnál! Hogy te olyan magasra telefonáljál, a megyei pártbizottságra meg a rendőrkapitányságra, ahová addig még gondolni se mertél, ilyesmit te saját magadtól soha nem tettél volna. Teveled ezt megcsináltatták! Hogy jelentsél föl engem, merthogy ugye a téesz csirketelepéhez bontásból, fillérékért szereztem olyan acélszerkezeteket, amilyeneket különben egyáltalán sehol nem lehetett kapni. Te, mondom, ilyet nemcsak azért nem találnál ki, mert ahhoz túl együgyűnek születtem, hanem azért se, mert ijedősebb vagy annál. Amire, ha mindezt összeadom, talán még azt is mondhatom, hogy végső soron a jóindulat jele nálad. Valahol.

Együgyűnek?, hogy érted, hogy...?

Együgyűen egy ügyben hiszel.

Hát igen, hogy ő jobbat nem tud, mint hogy hisz egy ügyben.

Jól van, nem baj, és eljöttem. És mehettem alkalmi munkásnak. Míg aztán valakivel föl nem hívtam a Cesznek figyelmét saját magamra, hogy hát micsoda dolog, hogy ez a Milota mint közveszélyes munkakerülő csak teng-leng itt a faluban, amit a be nem álló szájával csak föllazít, mire föl a Cesznek utasítást adott Matuska kátéeszelnöknek az én kényszerfoglalkoztatásomra. Mert hát ez volt a célom, le volt már zsírozva Matuska Janival előre, hogy raktárosi munkakörbe bűjtatva most már önekik működők tovább mint anyagbeszerző. Kapcsolataim voltak, na, Pesten meg minden útba eső és nem eső városban, s ez nélkülözhetetlen volt abban az időben.

Harmadik párttitkárunk pedig, hát istenem, buta volt, mit tegyünk, lehet, hogy ez sematikus, de így volt. Minthogy pedig különösebben elvetemlően rosszindulatúnak se mondhatom, ezért aztán helyi szinten a mi ellenállásunknak se kellett valami hősiességbe emelkednie. Ami egyáltalán a Cesznek döntésétől függött, abban többnyire sikerült őt hol egyszerűbben, hol rafináltabban eligazítanunk, hogy úgy forduljon a helyes irányba, hogy szinte maga se vegye észre.

Mindez persze, hogy ki ne felejtsem, csak a hatvanas évek közepétől volt így, hiszen mást ne mondjak, '57-ben, mint frissen hadrendbe állított Harmadik főkáder, Cesznek

is lankadatlanul papolta, hogy a munkásosztály ellenségei meg csírájában elfojtani és a többi hasonlót. Míg ezalatt az arra szakosodott vattakabátosok mifelénk is portyáztak eleget, és tízesével fogták be, verték össze meg csukták le azokat, akik minderre már '56 őszen ki voltak szemelve. Akár azért, mert a szovjet emlékműre aznap drótkötélhurokkal kapaszkodtak föl, hogy a hernyótalpas diadalmas pfujozások közepete boríthassa rá a műkö obeliszket a gyöngykavicsra, akár egyéb cselekményért vagy csak hangos szóért. De a lefogottak közt akadtak, akik semmit se csináltak, csupán rosszkor tartózkodtak rossz helyen. Kis híján rám is sor került, mert már akkor is csak egy hajszállal úsztam meg a sítet, de most nem erről akarok beszélni. És nem is arról, hogy három évtizeden át, ami egyébként dermesztően hosszú idő, szerencsére senkinek se jutott eszébe, hogy minekünk a Harmadik Cesznak helyett valaki olyat rakjon a nyakunkba, aki jobban hasonlított volna ahhoz az elődjéhez, aki '49-től '57-ig községünk e feladatkörében Másodikként töltötte be a posztot.

Hanem arról, hogyan választottuk meg '63-ban Kuhajda Samut téeszelnöknek. De mielőtt belekezdenék, muszáj egy kicsit pihennem, addig kikapcsolom a magnót.

*

Kedveseim, szóval a Kuhajda-választásnál tartottam, ugye.

Aki nem tudja, csak annak mondom, hogy ennek a Samunak az apja annak a Kuhajda Márton máktermesztőnek volt a kisebbik fia, akiről, úgy emlékszem, meséltem már nektek. Tudjátok, akinek Mákony volt a csúfneve, és nyilván nem véletlenül. Habár ennek egyértelmű magyarázatát és hátterét végül nekem se sikerült tisztáznom, mert a történet felgöngyölítését máig is gátolják bizonyos ellentmondások, s még az sem biztos, hogy a húszas évekig kell-e visszanézni, avagy még korábbra.

Az egyik mendemonda szerint a mák szíromhullása után, mikor a kékesen méregzöld gubók már galambtojásnyira híztak, Kuhajda ültetvényeit sötétedéskor bicskaborotvás páriák tucatjai szállták meg, akikkel erős fogadalom tétellett nyilván, hogy sem a bemetszésről, sem a kés fokával való lekapargatásról vagy a hold fényénél eszközölt gyűjtögetés egyéb teendőiről nem beszélnek soha senkinek, hacsak a nyelvük is ki nem volt vágva már eleve, nehogy kikotyogják a tiltott művelet s a kinyert sziruptermék nevé, nem szólva gádzajuknak vagy az ő felvásárlójának a kivoltáról.

Mások ellenben úgy mondták, hogy a zrányikot volt így!, merthogy ezt csak a fél-nótás bátya Kukucska hadoválta, ki valahonnan Mandzsúriából, félig-meddig elme-háborodottan vetődött haza a fogságból, ahol tán ilyesmit is csináltattak velük, de az is lehet, hogy ő is csak látta vagy hallotta, hiszen ha majdnem a fél arca meg a füle hiányzott is az öregnek, a nyelve azért épségben megvolt. Hogy tehát ez nevetséges, titkos gubómetszők itt nem ólálkodtak a határban sosem.

De hogy években át viszont igenis zölden vágatta le máktábláinak java részét a Kuhajda Márton! Micsoda? Úgy ám, és csak mosolygott, mikor azt firtatták, hogy ugyan minek. Vagy annyit felelt csupán, szemével csippentve közben, hogy belepte a szipoly. (Pedig hát ugyan már!, a mákszipoly akkora kárt nem csinál, egészséges mákfejeket nem is bánt, hiszen kis piros lárvái csak olyan gubókban kelnek ki, amiket a mákbogár annak előtte megfertőzött már.)

De mit csinálsz te, Marci, avval a rengeteg zölddudvával?

Megetetem a számarcsordával. Jó bő vért csinál. Meg olyan fáin, sűrű teje lesz a mák-kórótól a számarkancának, hogy ha azt frissen fejve issza esténként a férfiember, nagy természete támad tőle!, nem tudtad?

Beszélsz a világba, Marcikám, zöldségeket összevissza! Nincsen is szamarad!
De még lehet, válaszolta Kuhajda Márton.

Vagy pedig: Dehogynincsen!, felelte. Az egyik már meg is próbálkozott vele, hogy az aprított zöldmákot megetesse a kecskéjével.

S erre már állítólag elröhögte magát az illető, aki Mártont faggatta, hogy: Na és használt neki a kecsketej?

Hát, felelte Kuhajda Marci, én is ezt kérdeztem tőle másnap, amúgy a Kústyik Jani volt az, hogy mondom, na, Janika, aztán az asszony örült-e az éjjel?

Hú, hogy erre meg arra, hát a kecske, azt mondja, meg se akarta enni az abrakot!
De hát mézzel meglocsoltad-e?

Mézzel?, néz nagyot Janika.

Hát csakis, mákot csak mézzel! Na jó, kecskének a marhaméz is megteszi, a répa-melasz.

Melasz!, hát ki tud ahhoz hozzájutni?

Elmész a cukorgyárba, hogy azt üzeni az asszony...

Ugyan már, az egész nem ér meg annyit!, legyintett a Kústyik Jani csalódottan, s nagyon úgy látszott, hogy a feleségére gondol, mesélte állítólag Kuhajda Márton, amit viszont én talán Feuer ügvedtől hallottam így.

Na de Ernő bátyám, mondom a Feuernek valamikor '61-ben egy kocsmaasztalnál, te talán tudod, végül is hát minek szírvágózták le nyersen a Kuhajda mákját?

Tudom vagy csak azt hiszem, mert látni én se láttam, hisz éjszaka csinálták. De kérdés, ha láttam volna, tudnám-e valóban is akkor. Szóval így hallottam: A mákültevényt akkor kellett lekaszálni, amikor a legpompásabban virágzott. Képzeld el ezt látni!, mintha egy hadosztálynyi zsenge gyalogosszűzet, fátyolos menyasszonyt hajtánál csatamezőre, hogy mind kardélre hányják! Hull a szírom a tavaszi holdfényben, óriás pelyhekkkel, mint egy álombéli havazás, míg az összes mákleánykát le nem vágják, ősszenyalábolva kévébe nem kötik... És hófehér a vérük...!

Ernő bácsi, te sosem akartál költő lenni?

Én? Minek akartam volna, mikor az vagyok?!

Szóval mi végre volt ez a kaszabolás?

Vitték a kévéket rögtön a gyűjtőhelyre, szekerekkel vagy tehervonaton, mert nem tudom, hogy hol volt, ott pedig máris, nehogy befülledjen és megerjedjen, hányták bele az extraktor nevű gépalkotmányba. Vagyis afféle aprító- vagy zúzómasinába, melyben volt egy kivonó folyadékkal teli tartály, és ebben a lében ázott ez a zöldmákszűzalék, mígnem kellő keverés után az extraktorból egy folytonos működésű présbe nem került. A kisajtolás után hordókba töltötték a kivonatot meg a préslevet, és elszállították a gyógyszergyárba, ahol aztán bepárolták lekvársűrűre. Na, ettől fogva nem kellett sietni, hiszen a morfinkivonási eljárás további teendőit, amiket én már elmondani nem tudok, szépen beoszthatták maguknak a következő mákaratásig.

Szóval teszerint a Kuhajda Márton vagy Mákony, mert tudod, hogy így nevezték, gyógyszergyári beszállító volt. Ernő bátyám!, és nem volt neki egy máktermeltetője vagy felvásárlója?

Biztosan volt.

Egy Dunkeldorfer Ignác nevű?

Nem tudom.

No, eddig rendben is lett volna, habár ehhez további részletekkel szolgálni senki nem tudott, sőt még csak meg sem erősítették nekem az Ernő bácsi meséjét.

Hanem később egyszer csak Antalóczi doktor úr viszont azt mondta, de sajnos már cimborájának, Feuer ügyvédnek a halála után, hogy egy fenét. Összevissza beszélt ez az Ernő. Beértek szépen a Kuhajda ültetvényei, letörték és kicsépezték a mákot annak rendje-módja szerint, majd pedig a száraz gubókat szállították el gyógyszergyári felhasználásra. Éppen úgy, mint manapság.

Jó, de nem telt bele két hét, és a hajdani „intelligens ultiasztal” harmadik tagja, Mihalkó, a nyugalmazott matematikatanár mégiscsak visszanyúlt ismét a háztáji ópiumkalács nevű első verzióhoz. Hogy ő egészen biztos benne. Mást ne mondjon: Jól emlékszik a Mákony lányára, Kuhajda Ilonára, a szerencsétlen sorsú szép ügyvédnőre, aki mint morfinista pusztult el. Meg a férjére, akit Feuer Ernő bácsi mint kollégát persze még jobban ismert. Nem mesélt nekem róluk?

De, mesélni mesélt, nevettem el magam. Ami viszont, mondom, nem feltétlenül jelenti, hogy avval az igazsághoz kerültem közelébb. Na de a jó pár év alatt megszoktam én ezt a maguk kártyaasztalánál, ha nem haragszik meg, hogy ezt mondom, drága tanár úr.

Nem tudtam hát kideríteni a Kuhajda-mákföldek rejtejtélyét.

Mert hátha ez a Dunkeldorfer (nem tudom, hogy ragadt ez a név a fejembe, talán kitaláltam) mint patikárius drogista hol így, hol pedig amúgy vélekedett az alkaloidokról!, függően attól, hogy üzletet éppen miben szimatolt. Hogy először mondjuk azt vallotta, stimulálja ki-ki a testét-lelkét olyan szerekkel, amilyenekkel akarja, ezért bízást rendelhetett Kuhajdától ópiumvakarékot akár korlátlanul is. Utána meg ellenkezőleg, az új eljárást pártolta, melynek során a gyógyszernek való morfint – kiiktatva az ópiumszirup gyűjtögetésének fáradságos és egyben a szerrel való visszaélésre csábító aktusát – közvetlenül vonják ki a zöld máknövényből. Ezért előbb hátha mégis arra biztatta Kuhajdát, hogy titokban tényleg fehérvérét vegyék a süldő mákleánykáknak az éjszakai metszők, hogy ő ezt – ördög tudja, miféle – rituális praktikákhoz használhassa föl, nyilván nem akármilyen haszonnal. Később viszont, az ipari morfinkivonás és ópiumüldözés korában, már a kamasz mákok lekasabolása és üzemi feldolgozása látszott a drogistanak kifizetődőbbnek. Vagyis hátha így is volt, úgy is volt, s a legendák nem zárják ki egymást.

Sőt még le is lehet az egészet tagadni, de hogy hazugul-e vagy joggal, ki tudja ezt ma már?!

Na de ma sem maradt már időm az elnökválasztásra, majd elmesélem holnap.

*

Milota Gyurka beszélek ismét a vinyicabéli méhesemből, szép jó reggelt mindenkinek! Nem fogok most már elkalandozni.

Tehát hogy rátérjek, mivel is kezdődött el az én szóban forgó korszakom: Azzal, hogy '63-ban Kuhajda Samut választottuk meg téeszelnöknek.

Tinektek, ifjúság, ez a mondat sokat nyilván nem mond, pedig mind a négy állítá-sa elképesztő: hogy ugyanis milyen posztra hogyan állítottunk kicsodát és mikor.

Példátlan volt ez az elnökválasztási eset először is azért, mert Szamo barátom (így szólítjuk őt tótul) a maga jó gazdaszarmazásánál fogva politikailag majdnem olyan fekete seggűnek számított, mint én, noha neki nem az apja, hanem csak a nagybátyja volt rajta a ká-listán, amely lajstrom persze, hiába hogy eltörölték a kulákkérdést, és már három éve benne meneteltünk a kollektív mezőgazdaságban, továbbra is ott volt a Harmadik Cesznak fiókjában. Meg a memóriájában főleg, mint egy elemi iskolai

névsor, amit még nagypapa korában is fölmond az ember az osztálytalálkozón. Magyarán: '63-ban másutt még brigádvezetőnek sem igen sikerült a magunkfajtajút megtenni, nemhogy elnöknek, habár a mi példánkon felbuzdulva aztán a többi téezsben is nekifogtak, hogy rátermettebb gazdabrigadérosokat rakjanak a bandák élére, melyeket akkor már inkább hasonszőrűekből verbuváltak össze. Belátták, hogy így mégiscsak hatékonyabb lesz az üzemmenet, mint elkötelezettségi, megbízhatósági alapon.

Volt egy vicc, ismeritek? A katonaságnál mondogattuk, amit én '52-től az R. Mátyás Fekete Seregében, vagyis mint muszos szolgáltam le, hogy azt mondja: „Katoná! Maga szerint mit jelent a megbízhatóság?” „Jelentem, én nem is voltam szolgálatban!” „Kuss, nem azt kérdeztem! Örvezető! Mi az, hogy megbízhatóság?” „Jelentem az, hogy hát... mikor megbízik a hatóság...” „Kutyafaszát! Tizedes, mi a megbízhatóság?” „Jelentem, ha megbíz a hatóság, ha nem!”

Ha leesett, akkor mondom tovább.

Na tehát, a legnagyobb képtelenségnek mégis az számított, hogy mi tényleg megválasztottuk a Kuhajda Szamót. Hogy ez miként sikerült, azt mesélem el.

Egyszer volt, hol nem volt, mert tényleg nem tudom, mikor és honnan lett, volt egy fából vaskarika. Amit a kolhozok népének orrába csíptettek bele, mint valami népviseleti klipszet. Mégpedig, hogy mint „önkéntesen” szövetkezett tagságnak a közgyűlésen magának kell „demokratikusan” rábólintania vezetőire, de úgy ám, hogy ennek az orrkarikának az istrángját eközben a főelvtársak tartják a markukban. Akik ott vigyáznak, mint fedezetéskor az istállólegények, és odacsördítenek az ostorral, ha a kivezetett fedezőmén nem arra a kancára akarna fölugrani, amelyikre kell. Azt mondják, na, baszd meg!, de mi mondjuk meg, melyiket, mert hoztunk is szabad választást, meg nem is. Hogy mért bohóckodtak a téezseknél evvel, ahelyett, hogy a kiszemeltet egyszerűen ukázba adták volna, én máig sem tudom.

De ha már így van, jól van.

Történt pedig, hogy pár héttel az eset előtt, amit el akarok mondani, valami ekevasügyben Szöllősre kellett mennem Hobot Lajcsi cimborámhoz, de az meg bent ült éppen a Viharsarok közgyűlésén, így hát a nyitott ajtóból végignézttem, hogyan választanak elnököt, innen tudtam, hogy megy ez – hát akkor:

Te!, mondom a Kuhajda Samunak, csináljunk valamit!

Na, hogy micsodát már megint. Mert szokva volt már nap mint napi agyszüleményeimhez.

Mi lenne, mondom, ha megkavarnánk a dolgot? Teszerinted nem gyalázatos, hogy ezt az agyalágyult Burinát akarják megtenni elnöknek csak azért, mert ki se látszik a Cesznak seggéből?! És ennyire szarnak már a látszatra is, hogy a jelölt legalább úgy tűnjön, mint aki alkalmas, ezt, mondom, nem kéne tán hagyni!

Hogy hát hogy gondolom.

Nézd, mondom, szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy énrám hallgatnak az emberek...

Úgy van, szerintem is te lennél, aki...

Így van, aki majd téged javasolnak.

Hogy engem?, hökkent meg a derék Samu, és még a szájához emelt kevertes kupica is elakadt útközben, mert kocsmasztalnál ültünk.

Téged hát!, de nem hagytam ám csodálkozni, hanem pontról pontra levezettem, miért lesz most az övé a legjobban bedobható név. Belement.

Sokat ugyan nem szervezkedtünk, ugye, a részletekbe csak a legjobb embereinket

avattuk be, nehogy a készülődés kitudódjon, de pompásan beteljesedett a merész ötlet, ami persze Samu barátom bátorságán múltott leginkább.

Habár, mi tagadás, először kissé megszeppentünk, mikor a volt ipartestületi terem színpadának poros függönye mögül, ahonnan a ti időtökben már csak a lakodalmi trubacsok zenekara vonult elő, a hajlongó Harmadik Cesznek magát a hírhedt Cservík elvtársat, a száznegyven kilós járási párttitkárt terelte a drapériás asztal főhelyére. Az ő jobbára egy '19-es vezérveteránt, baljára pedig egy vézna, szemüveges mukit ültettek, mint kiderült, egy megyei agrárügyi altitkárt vagy kicsodát. Vagyis a szűk színpadot úgy telepakolták a pártvezetéssel, hogy a mi téeszpotentátjainknak a széleken szinte már kapaszkodniok kellett, nehogy székestül zuhanjanak le közénk.

Megtartotta beszámolóját a fölfele bukásra készülő, ezért leköszönő elnök, Dobrák, aki nevének jelentéséhez képest annyira volt „jólelkű”, hogy inkább Dobtárasnak becézték '56 után, és nem érdemtelenül.

Akkor aztán az összeszorult szék- és asztalkesckelábak közül kitántorodva szólásra emelkedett a községi pártbizottság Harmadik Cesznekja, hogy még magasabbról ereszkedhessen le miközénk, elhinteni mélyenszántó eszméinek magvait az ő népében. És bizony fölszólalásának jelentőségét, tetszik, nem tetszik, el kell ismernem, hisz oly kitűnő indokok kíséretében hozta tudunkra az elnökjelölt, Burina nevét, hogy érvei most már az ingadozókat is meggyőzték: Bárkit, csak Burinát ne. (Az első pár sorban ülő hívei persze továbbra is őt pártolták.) Mindenesetre a „nagypolitika” támogatását tolmácsoló Cservík elvtárs, aki némi körbepislantó hezitálás után mégse reszkírozta meg, hogy fölálljon, az ő rőfögösen heherésző sertésfejével már csak egy nagyra fölfújt hab volt a tortán, jó, bocsánat, tudom, hogy képzavar.

No, elvtársak, hogy egyet-e értőtök a Burina elvtársnak a jelölésével, kérem kézföltartással megízélni a jelölést, vezényelte a levezető elnök, a téeszpárttitkár Bubenyik. Hogyne ízélnénk meg!, feleltem rá én félhangosan, körbebólogatva, és fölemeltem a kezem. Ezt többen nem értették, de beavatott embereink is velem szavaztak, és intettek a szemükkel a bizonytalankodóknak, hogy nyugodtan, ahogy megbeszéltük, „csak rám figyeljete”. Jó. Na és kijön a teljes támogatás, minden tökéletes, elégedettség hullámszó végig a tribünön.

Amazok ott fönt még mindig élvezkednek, amikor fölállok, hogy, mondom, magam is örülök a jelölt széles körű támogatottságának, de én úgy tudom, a szervezeti szabályzat lehetőséget ad a többes jelölésre, és hát a megizmosodó szövetkezeti demokrácia érettségének mi sem volna méltóbb fokmérője (erre a fokmérőre különösen büszke voltam), mint hogy, mondom, fölvegyünk a jelölőlistára még egy delikvenst.

Hú, a Bubenyik erre igen ideges lesz, letorkolna, de csak hápogni képes, amikor letről közbeszól valaki: A, minék! Szerintem a Szuda Karcsit!, mondja erre a másik. Ugyan már, inkább a Farkas Fecőt!, szól közbe a harmadik. Mért, mert az ivócimborád? Erre röhögés támad, még az elnökségi ábrázatokon is földereng a megkönnyebülés derűje, hiszen a javaslatomtól azért csak nyugtalanok lettek. De most már komolytalannak és így ártalmatlannak látják a dolgot, honnan tudhatnák, hogy a bekiabálók lepróbált műsort adtak elő.

Csak a Bubenyik vakarja továbbra is a fejét, hogy akkor most mi legyen.

Szavaztassa csak meg az elvtárs, kik kerüljenek föl a jelölőlistára, feltéve, ha az illetők vállalják, ez a szabály!, szólal meg ekkor a kis szemüveges a Cservík elvtárs hóna alól. És közben ujjával mutogatja nyilván a paragrafust az odamorduló Cservíknak.

Erre fölállok megint, és egy semmitmondó indoklással javasolom fölvenni Kuhajda Sámuel. A sorok közt fölhangzik a megbeszélés szerinti hümmögés, fanyalgás, hogy

ále, ugyan, minek?, precso pont a Szamót?, és maga Samu se valami nagy kedvvel mond a jelölésre igent. Mígnem aztán fölteszik szavazásra, jelöljük-e Kuhajdát. Alig több mint a fele emeli föl a kezét. Ahogy megállapodtunk, mindenki a maga vezérbíkjára figyelve jelentkezett vagy nem jelentkezett.

Egyéb jelölt? Nincs, mert nem vállalják. Jó, hát akkor két jelölt elvtársunk van, pislog Bubenik a Cservík felé, aki kelletlenül rábólint. Fölteszem először szavazásra, emeli föl a hangját Bubenik, hogy szavazzuk meg, hogy Burina Mihály elvtárs legyen a Vöröskalász Termelőszövetkezet elnöke. Tessék szavazni!

Az első sorok elvtársi brancsa egy emberként lendít, de mögöttük megjátszott tanácsatlanság után csak elszórtan emelkednek föl a karok, pedig a rivális Samu maga is demonstratíven nyújtja magasba a kezét. Míg végül puff, az eredmény alig egyharmad.

Pánik támad erre odafönt, hogy hát képtelenség, hisz a jelölésnél egyhangú volt a győzelem!, meg hogy meg kell ismételni, szabálytalan volt, mit mond a szövetkezeti törvény?, továbbá nem is volt érthető a kérdés föltevése, hogy valaki erre se legyen képes!, vegye át Cservík elvtárs a levezetést, ilyesmik hallatszanak le, míg aztán a holt-sápadtan makogó Bubenik „ügyrendi meghívójából kifolyólag” szünetet rendel el.

A Harmadik párttitkár, Cesznak borzasztó szigorú ábrázattal ront le a színpadlépcsőn, és egyenesen Samuhoz megy: Kuhajda elvtárs, vagyis Sámuel, az van most, hogy fáradjál befele ide az irodába, mert volna itt, amit meg kéne haladéktalanul...

Igen?, néz rá Samu a Ceszakra, de a dolgomra kimehetek még? Azzal kísétál az udvarra, de Cesznak egész a budiajtóig követi, megvárja, és onnan kíséri be őt.

A többit már csak Samutól tudom. Odabent Cservík vette őt kezelésbe, amihez kiki a tehetsége szerint igyekezett szekundálni, így aztán nem csoda, hogy akadt, akinek a javaslatát járási szintű ordítózások közepette volt kénytelen szétmorzsolni Cservík hatalmi túlsúlya. Például a Bubenik részéről azt az ötletet, hogy a Kuhajda-retyerutyáról, ha megkaparjuk, azt mondja, „a notórikusan adóhátralékos múltat”, a rendőrségről éppenséggel beszerezhető a büntetett előélet.

Micsoda?! A begyűjtési időkből?, lilul el a járási párttitkár feje Samu elmondása szerint, aki ahányszor mesélte, mindinkább színezte: A szektás túlkapasok lomtárából akar meríteni, maga barom?! Hát ezért tartunk még mindig itt a szövetségi politikánk terén! Büntetett előéletet koholni, Bubenik elvtárs?! Az ész megáll! Kuhajda elvtárs, kérem, az ilyet meg se hallja! Mi a kétfrontos álláspont békés fejlesztésének vagyunk a talaján, szocialista nagyüzemi alapon, érti, Bubenik elvtárs meg a többi? Melynek sikerei bizonyítják, hogy ez haladóbb jövőbe mutat, mint a történelmi alapon túlhaladott egyéni szántásvetési út. Beleértve az állattenyésztő ágazatot. Nem pedig kényszerítő módszerrel! Aminek nincs is már értelme, mikor most már a falvaink népének amúgy sincs más útja, akkor mi a kutya faszának kéne?! Ezen nem gondolkoztak még el?

Szóval Kuhajda elvtárs, szó sincsen róla, nehogy már!, hiszen nem harapjuk le a fejét. Mi a szemtől szembe elbeszélgetésnek vagyunk a pártján meg a megértésnek. Nem buta ember maga, úgy hallom, ugyebár... Amit mi nagyon is jól tudunk. Mert mi nemcsak a kocsmái viccelődéseket tudjuk! A gúnyolódást a „fázósok” pufajkjáról meg az „ellenforradalmi” munkás-paraszt kormányról, hogy ne is részletezzem már azt a kis szovjetgyalázást! Hm?, hogy mi nem tart örökké? Százötven év alatt sem váltunk törökké?, mi?, Kuhajda, ugye tud engem követni?!

Pardon!, szóltam ekkor közbe, ebből csak az elsőt mondtam én!, mesélte aztán a kocsmában a Samu, és ha szabad, csak a ténszerűség kedvéért: Didergők!, nem pedig fázósok!, mondom a Cservíknak, és rámosolygok kicsit.

De a többen is röhögött! Szintén!, ordítja erre a vén hájas. Ahogyan most se szégyenli nekünk itt ezt a szemtelen vigyorgást!

Bocsánat, mondom erre, színezt tovább a Samu, csak eszembe jutott, hogy a Dobtáras, nézek az ijedten odapislantó extéeeszelnökre, vagyis hogy a Dobrák elvtárs, mondom, és már majd kipukkad belőlem a röhögés, hiába húzott pufajkát, azóta is fájlalja viszont az összefagyott lábát! Hát nem?, Jóska, tanúsíthatod, hogy mivel rendes bakancsot nem adtak a géppisztoly mellé, telenként ezért máig úgy viszket az összes lábujjad, hogy az irodában is le kell rúgnod folyton a csizmát!

Na ne túlozzál, Szamókám!, torkoltuk le Samut a kocsmaszatlnál, vagánynak vagány vagy, de ez most már sok! Ennyire pimasz azért nem mertél lenni!

De Samu csak vigyorgott, és még arról is meg akart győzni minket, hogy ezután a fagyás kezeléséről tört volna ki a vita, mert ki a forró és hideg vizes váltó lábfürdőre, ki pedig a fokhagymagerezddel való bedörzsölgetésre esküdött.

Gondolom, utóbbira Cesznek és hívei!, céloztam a párttitkár fokhagymanevére, mire kitört a röhögés. Na de, mondom, ne hantázzál már, hanem folytasd!

Szamo leintette a nyerítőket, és mondta tovább, miszerint a hájas egy morgással elütötte a dolgot, hogy megint nyájaskodni kezdjen: Szóval!, azt mondja Cservík. Mi nemcsak a káros, hanem a hasznos oldalairól is jól tudunk magának,ovárisom Kuhajdom. Melyeket mi már nem elherdálni! Hanem nagyon is a mi és a maga javára szándékszunk fordítani! A megfelelő, későbbiek soráni poszton, kölcsönösen gyümölcsöző formában. Ezért én amondó vagyok, tolja oda nekem a bazsalgyó disznóképét, hogy kössük meg ezennel a kellemeset a hasznessal!

Miről beszél?, mondom.

Hogy fölvennénk az apját meg az anyját is a téeszbe!

Maguk vennék föl? A mi téeszünkbe?, pofátlankodtam. Na!, mondom neki, gondoltam magamban, megnézem én azt, hogy az én apámat! Aki inkább énrám íratta az összes földjét, merthogy őt ugyan ne agítálgják! Hiszen, ahogy mondogatta, ha egyszer ő látja, amit lát, minek lépjen bele?, ugye?, mint az egyszeri paraszt ama tehénszarba. Hát aztán minek?, kérdem a Cservíktől, mikor én már bevitettem az összes földjüket, és apám különben is beteg! Nyugdíjuk így se meg úgy se volna!

De megkapnák az egy-egy hold tagi háztájit. És akkor nem érné magukat kár, ha a felesége viszontag kilépné, és az OTP-fiók vezetője lenne!

Miféle fióknak?

Takarék! Amit mi még az idén megnyitunk a község dolgozóinak. Egy jó könyvelőnő, ha beiskolázzuk a mérlegképesre, nagyon kéne oda! Na, mit szól?

Azt, hogy rohadnál meg, te hájas disznó!, mondom, mármint hogy magamban, mert hazudsz, mint a vízfolyás! Hát én tudom, hogy az az állás már a Nyemcsok Palié, aki-nek nemcsak hogy megvan már a mérlegképes, de még párttag is, nem szólva, hogy férfi! De nem mondtam semmit se. Erre a Cservík még avval is megtoldotta, hogy a pártbizottság is javasolná a fiam fölvetelét a közigazdasági szakközépiskolába. Sőt, hát hogy a kollégiumi elhelyezés mellé ki lehetne majd eszközölni valami tanulmányi ösztöndíjat is. Na, mondom, kisfiam, akkor irány Szeged, oda fogsz menni, ahol már nem ezek az urak, mert én most ennek a disznó méretű féregnek, ha nem haragusztok, drága feleségem és kicsi fiacskám, a szemibe fogok röhögni!

Csak mondjak le most az elnökjelöltségről!, idézte magát Kuhajda, de hogy ezt ő tényleg vigyorogva mondta.

Nézze!, szólalt meg ekkor a kövér halkan, miközben Samu szerint valami alattomos

kíméletlenség villant föl a szemében. Hát magának és mindnyájunknak is ez volna okosabb... Mert egyébként, ugye, bökte ki, hát akkor valami mást kéne kitalálni...

Hú, a piszkos anyádat!, mondta magában odabent a barátom, mi az?, fenyegetsz?!, és elöntötte az epe. De, mondom, álljál le, Szamo!, fékezte meg magát, taktikát kell váltani. A jámbor barmot fogom most inkább adni.

Hát az lehet, Cservík elvtárs, hogy mást kell kitalálni, mert hát én most hogyan álljak a tagságunk elé, aki énbélém helyezte...?

A kutya faszát helyezte magába!, ordít föl a Cservík, hát nincsen megszavazva!

Nem, nem, hát... én nem is azt mondom, próbált a Szamo dadogni, minekünk is leutánozta, hogyan, hogy csak... csak a... izét... a jelölési bizalmat helyezte...

Megköszöni szépen, de nem fogadja el!

Én? Azt tetszik ajánlani, hogy... hogy a szocialista nagyüzemi gazdálkodás ügyét én ne valljam magaménak? Hátráljak meg a feladatok előtt? Hát hogy néznék én ezek után tükörbe?, remegett meg a Samu hangja. Nem állítom, hogy én vagyok rá a legmegfelelőbb. De erről csak a jelölőink és a választóink dönthetnek, én nem minősíthetem magamat se le, se föl, Cservík elvtárs! Hát az egy alapszervezetben is, mondjuk, én nem ismerem, de gondolom, ott is pártszerűtlen magatartás volna, nem? Maguknál is úgy van, hogy amely posztra az embert odahelyezi a párt, ott kell helytállnia! Ha meg nem jó az a káder, ne tessék őt oda jelölni vagy helyezni! Na de hogy maga a jelölt mondjon a bizalomra nemet?! Hogy venné az ki magát, Cservík elvtárs?

Se jelölés, se vállalás nem lesz, világos?!, csapott az asztalra Cservík, és eltökélten föltápáskodott. Ebből pedig elég volt mára, indulás!, intett Bubenynek és a Harmadik Cesznaknak. Végül pedig búcsúzóul, és ezt be is mutatta Samu, hogy így szegezze rám, azt mondja, a mutatóujját: Magának meg nagyon ajánlom, hogy értsen a szép szóból!

Hanem a kis szemüveges agrártitkár csak most dugta be a fejét, hogy elvtársak, asszem, folytatni kéne. Nicsak!, mondom, villantotta Szamo ránk, a kocsmaasztaliakra a szemét, hát nem is vettem észre, hogy ez eddig bent se volt! Jól fog ez még jönni énnekem!

Azzal kijöttek, s innen már megint én mondom. Szóval kitódultak, és nagy nehezen, mert még a színpad háttérében is ideges gesztikulálásokkal sugdostak egymás fülebe, kezdetét vette a folytatás.

Azaz vette volna, ha nem épp abból támad a kalamajka, hogy honnan is folytassák. Mert mint a pártszerűség helyi felelősét, Harmadik Ceszszakot érte a megtiszteltetés, hogy a tagsággal közölje, miszerint eljárási hiba történt Kuhajda Sámuel elvtárs jelölésével, hiszen, azt mondja, „mivel őt váratlanul érte, nem pedig eltökélten” – esküszöm, így mondta! –, ezért nem is nyilváníthatott határozott szándékot. Ami viszont föltételt képez, ezért még egyszer kötelességünk megkérdezni, hogy valóban meg-e fontolta alaposan a jelölésének az elfogadását, Kuhajda elvtárs...

Pfujozás, közbekiabálás, fütty és hangzavar, ezen már túl vagyunk!, már a Burina is le lett szavazva!, tegyék föl most már szavazásra Kuhajdát!, és így tovább. Bubenyk az asztalt verte, hogy csendet! és csönd legyen, a mindenségit! Cservík pedig ekkor odaszólt az ijedten toporgó Cesznaknak: Függessze föl a közgyűlést! Még szerencse, hogy a nagy fölfordulásban épp odanézttem, és ezt észrevettem, mert máris fölpattantam, hogy a közönség felé fordulva harsányan ezt mondjam:

Enszerintem nincsen semmi probléma! Legyen csak megválaszolva még egyszer az a kérdés, hát nem?, és kacsintottam is egyet a tagságnak. Rögtön elcsitultak, én pe-

dig hátba vertem Szamót, hogy ne várjon se szólításra, se kérdésre, hanem tessék, mondja!

Kuhajda Samu fölállt, és jó hangosan így szólt: Igen, vállalom! Elfogadom a jelölést a Vörös-kalász Termelőszövetkezet elnöki posztjára!

Éljenezs letről, zavarodottság odafönt. Most akkor mi van?, olvastam le a dühében már erősen vörösödő Cservík szájáról a kérdést, amit a kis szemüvegesnek vetett oda. De az csak vonogatta a vállát, hogy hát nincs mit csinálni, szavazni kell. Cservík a foga közé rágta az ajkát, majd körülnézett, intett jobbra és balra, mire szomszédai gyorsan félretolattak a székekkel, hogy vezérük, aki közben az asztalperemen két kézzel támasztva meg magát nagy levegőt vett az erőfeszítéshez, föltápáskodhasson.

Eltársak! Rövid leszek, már mindenkit, gondolom, vár a vacsora. Egyetlen dolgra!, harsant föl a hangja váratlan élességgel, egyetlenegyre hívom föl mindnyájuk figyelmét! A felelőségre!, s avval öklével odavert az asztalra. Egymás iránt és a szocialista nagyüzemi gazdálkodás ügye iránt! Mert én azt nem hiszem, hogy maguknak mindegy! Hogy az mindegy volna, boldogul-e a közös gazdaság, és benne boldogulnak-e maguk, vagy pedig elpusztulnak, mint egy kiszáradt fa! Mely pedig teremhetne gazdagon gyümölcsöt! Maguk itt most megszavazhatnak, akit akarnak. De azt vegyék tudomásull!, és ne utána jajveszékéljenek nekem! Hogy csakis az az egyszemélyi vezető, aki nem csupán a magukét, hanem a mi agrárpolitikánk bizalmát is élvezi, és hadd ne fejtegessem itt ki a széles körű támogatások és szövetkezeti hitelek rendszerét, egyedül csak az lesz képes magukat előnyös lehetőségekhez juttatni! Őszintén beszélék magukhoz, és miért is ne tenném. Mert ha mi meg vagyunk győződve róla, hogy mi a jövő helyes útja, akkor ragaszkodhatunk ahhoz is, hogy falvaink népét senki!, sem a tudatlan izgága, sem pedig az eltökélt osztályellenség ne vezethesse a bűnös zsákutcába! Ahol nem a boldogulás, hanem a bizalmatlanság, a magára maradás és végül az elnyomorodás vár mindenkire! Fogadják meg tehát felelősen az ajánlatomat: válasszák meg elnöküknek Burina Mihály elvtársat! Köszönöm a figyelmüket.

Na!, mondom, ez összeszedte magát! Frappáns volt! Ravasz és határozott, zsaroló s egyben mézesmadzaghúzó, amellettnél tényleg elég rövid. De tán csak nem szartak be már az embereink!

Hát ma is büszke vagyok rá, hogy tagságunkat nem tudta megfélemlíteni a Cservík: Hatvanhárom százalékkal harmincegy ellenében, a többi tartózkodás, megszavaztuk Kuhajda Sámuel elnöknek. Az éljenezs után Samu elfogódottan felállt, de nem akart a színpadra fölmenni, csupán a helyéről mondott köszönetet. Úgyhogy Cservík elvtárs csak elmenőben, az ajtóban inthette magához az újdonsült elnököt:

Kuhajda elvtárs, én az egyenes szavak embere vagyok. Maga most elnök lett. De azt megmondom magának világosan, hogy maga soha nem fogja élvezni a politika bizalmát. Úgy kösse föl a gatyát! A vizontlátásra!

*

Ma csak egy záradékot, drágáim, a tegnapihoz:

Hogy hát ami azt illeti, szavunk se lehetett, Cservík betartotta, amit ígért.

Alig egy-két hónapja volt még csak elnökünk a Kuhajda Samu, amikor észre kellett veyük, hogy nem stimmel valami. Hogy például mi bizony hasztalan ostromoljuk már a Téesz-ker elosztóirodáit alkatrész- és anyagigénylési folyamodványainkkal, mert az addig szokásossal szemben rendeléseinket nemhogy ki nem elégítik, de még csak válaszra sem érdemesítik. Címborámmal egymásra néztünk, és összebólintottunk: ebbe

már a Cservík-féle párttitkári gengszterpolitika dugta bele a piszkos mancsát. Semmi jóra nem számíthatunk, saját magunknak muszáj valamit csinálni.

Kis fejkavarás után kimentem Hobot Lajcsihoz Szöllősrre. Te!, mondom neki, te mihez fognál, mondom, ha nem kapnál mondjuk nagyabroncsot a Bjeloruszokhoz?

Szólnék a Ferkónak, azt mondja.

Kicsodának?

Az anyagbeszerzőnek.

De hát, mondom, az igénylésíró kislány már a harmadik sürgetést is elküldte, hogy állnak a traktorok!

Ne vicceljél már!, hát nektek nincsen anyagbeszerzőtök?

Milyen beszerzőnk?, tudtommal ilyesmi munkakör tinálatok sincsen!

Nincsen, mert nem futja sajátira. De hogy meg vannak állapodva Valentini Ferkóval, persze svarcban.

Hát az meg, mondom, kicsoda.

Mégis mit gondolok, ki volna. Aki tudja, hogyan lehet gumiabroncsot szerezni. Vagy cementkiutalást, bőrkabátot, drótot, csövet, márkás fényképezőgépet.

Valami feketéző?

Fenéket, munkavédelmi előadó, pro form. A Szegedi Halászati és Háziiipari Szövetkezetnél. Hogy keddenként szokott benézni, jöjjenek akkor. De nehogy elfelejtsen étkezési hozzájárulást hozni, mert mindig a legjobb konyakból kér, és nem is csak egyet.

Na, így ismerkedtem meg harmadnap Valentini Ferkóval, aki majd mindarra megtanít, amit ő tud, és bevezet abba a csavargóéletbe is, amelyből annyi fájdalommal származott aztán, édes Mariskám, de bocsássál meg nekem, ha tudsz.

Rugási Gyula

SZELLEMKÉPEK

Töredékek a közelmúlt vallástörténetéből

„Van egy más fajta, ősi álmú ember,
Ki csupa-cél és Cél felé rohan.”

(Ady Endre: FORRÓ SZOMJAKBAN EMLÉK
[1912])

1

A fantom. Vergilius AENEIS-ének II. énekében a költő – aki egyúttal a császár barátja s a hősi múlt zseniális megálmodója – Creusa „hasonmását” és „árnyát” (*simulacrum atque ipsius umbra*) idézi föl előttünk; a titokzatos árnyalak jellemzéseképpen pedig egy nagyon is figyelemre méltó, bár első pillantásra talán nüanszyninak tűnő megállapítást tesz. Azt írja ugyanis, hogy a jelenés mindenben hasonlít a hajdani hús-vér lényhez, csak az „alakja lett nagyobb” (*et maior imago*).

Majd' kétezer év múltán a „*maior imago*” nem csupán a lenti és a fenti világnak az eredeti kontextusban elmosódó (ha tetszik: „szellemképes”) határaitra figyelmeztet, hanem a modern kori manipuláció tömeglélektanának időtlen vonatkozásaira is. A lát-

szólag teljességgel szellemtelen, globális jellegű technikai civilizáció – mint köztudott – kultikus jellegű tárgyak, események mögé rejti egész, ma már valóban monumentális mitológiáját, s általában véve itt is szembeötlő, hogy a kultikus jelleget a hétköznapi tucatarútól a „*maior imago*”, az éppen csak nagyobb vagy némiképp elcsúsztatott kontúrú alak, kép különbözteti meg. A horrorműfaj, a tudat mélyéről előrajzó szörnyek inváziója a *tremendumot*, az elhordozhatatlan rettenetést célozza meg (minden jel szerint teljes sikerrel), a századforduló többretegű európai hagyományában a *tremendummal* az igazán kifinomult politikai és vallási manipuláció egyik fajtája sem tud (de nem is akar) mit kezdeni. A cél sokkalta inkább a jól ismertnek, a megszokottnak a csúsztatott, szellemképes tálalása; mindannyiunk számára ismerős, ahogy például a televízió képernyőjén egy-egy figura „szétesik”, s úgy érezzük, a *képmás* (*simulacrum*), valamint a képernyő mögött csalafinta módon elrejtőző „*valóság*” sehogy sem fedik egymást, mind a kettő külön életet él. A hasonlat, persze, némiképp sántít, hiszen a napi politikai életben az igazán intelligens hazugságok már-már teljesen eltüntetik a szellemképes kontúrokat. Teljesen, de nem tökéletesen, ugyanis a meghatározó manipulációs módozatok visszatérő típusokat testesítenek meg, olyanokat, amelyek sokkal régebbiek, mint a modernitás rövid távú múltja, s ilyenformán nemcsak néhány évtizedes, hanem több évszázados vagy éppenséggel évezredes életkorral büszkélkedhetnek. Mindebből következően egyáltalán nem meglepő, hogy jó néhány esetben kiötlőik, illetve újrafelhasználóik fejére nőnek, s alaposan megfricskázzák a boldogtalan, aki tudatlanságában megfontolatlanul cselekszik.

A poros múzeumi tárlók, sőt lomtárak fedezékéből előszivárgó hagyományörzők, a magukat tökéletesen pragmatikusnak vélő neokonzervatív „ifjak” (soraikban a hetvenen túli örökifjak sereglete), a magyar feltámadás prófétái, no és persze alkalomadtán baloldali ellenfeleik is rendre megfélemeznek arról, hogy Magyarországon – miként egész Kelet-Európában is – a *vallás* (erőszakos) restaurációjára irányuló évtizedes kísérletek nem valamiféle szellemi-ideológiai vákuummal, ember nem lakta senki földjével kell hogy szembesüljenek, hanem a Rákosi- és a Kádár-korszak „profán üdvtörténetével”, illetve „vallásával” (amelynek a *religio* igazán méltó neve lehetne), s – ami még rosszabb! – a velük szövetséges népfrontos kereszténységgel. Következésképpen szinte minden *politikai* kérdés felszín alatti rétegében *vallástörténeti* problémát gyaníthatunk, s nagy valószínűséggel állítható, hogy aligha tévedünk. Mi több, a legközvetlenebb pénzügyi, gazdasági jellegű érdekszférákon túl ma a vallás az, amely minden részében átszövi az úgynevezett politikai életet. A külső szemlélő – roppant naiv módon – azt gondolhatná, hogy a pénzügyi szférához vagy a közjoghoz hasonlóan a vallástörténet is némi teológiai kompetenciát igényelne. Ez azonban nem jön létre magától; ahogy a XX. század talán legnagyobb hatású nyelvésze, Noam Chomsky mondotta egyik interjújában: az ember viszonylag erős tulajdon anyanyelvének használatát illetően, de rendkívül gyenge, illetve bizonytalan a sakkban, a zenében vagy a matematikában, s miután ezeken a területeken semmiféle kompetenciát nem lehet „mímelni”, az átlagember az említett szellemi szférákban rendkívül visszafogott, nem merészel „spontán nyelvhasználóként” fellépni. Bezzeg a teológiai kérdésekben megnyilatkozó politikusok! Őket ilyesfajta skrupulusok egyáltalán nem feszélyezik: döntő többségük – minden második mondatuk üvöltve árulkodik erről – teológiai analfabéta. Különösen háborzongató hát belegondolni abba, hogy ezek az emberek, akik kiválóak a mocskolódásban, a sárdobálásban, az ostoba politikai demagógiában s általában mindenfajta szellemi nélkülöző tevékenységben – az iménti Chomsky-hasonlat

értelmében –, vígan sakkoznak, zenélnek és foglalkoznak matematikával, vagyis ők döntenek a *vallásszabadság* (a liberálisnak mondott demokráciákban mindig roppantul kényes) kérdésében...

2

Az efemer és az örökkévaló. Az antik görög filozófia „szophosza” – bárhol és bármilyen körülmények között éljen is a mulandó világban – tekintetét hagyományosan az örökkévaló dolgokra függesztette. Különbőféle korszakok és iskolák döntően különböztek ugyan egymástól, de az aktuális kérdések (például a napi politika eseményei) mentén a világ majd’ mindegyikőjünkél kettéhasadt: az egyik rész, az elmúló, igenlő vagy nemleges példatára csupán a múlhatatlannak. Az iménti irányulással szemben a *jelen* szabadságharcának, majd birodalomalapító törekvésének gyümölcsképpen születik meg a (görög) *történetírás*, amely a filozófia számára közömbös *efemer* („egy napig élő”) dolgokat is a látkörébe vonja. Igaz, ennyi idő múltán kissé bizarr „efemer dolgokról” beszélni a görög–perzsa háborúk (Hérodotosz), a peloponnészoszi háború (Thuküdidész) vagy Róma hódító hadjáratai (Polübiosz) kapcsán, de az *ideiglenesség* jellege nem a felidézett történeti események fontosságából vagy jelentéktelenségéből fakad. Sokkal inkább abból, hogy a *történetíró* – eredendően *hisztór*, aki utánajár valaminek, illetve felkutat valamit – körülötte zajló, „kortárs” eseményeket vesz számba; még élő szemtanúkat keres fel, akiket azután kifaggat a történetek megbízható rekonstruálása érdekében. Úgy is mondhatnám: a *hisztór* az antikvitás zsurnalisztája, akinek kötelessége volt „kétségtelen bizonyítékokkal” alátámasztani azokat az állításait is, amelyeket irodalmi formában jelenített meg. (Ugyanez a szemlélet tükröződik még a LUKÁCS EVANGÉLIUM prológusában is, ahol a szerző, a „görög orvos” pontosan az imént említett bizonyítékok felkutatásáról és a „kétségtelen igazságról” beszél.) Ám miután a kortárs jelen – a még élő szemtanúkat tekintve – csak néhány nemzedéket foghat át, a leírtaikat (legalábbis az ókori világ gondolkodása alapján) eleve körülengeli a mulandóság lehelete. A hírek, sőt a „friss hírek”, a szenzációk hatóköre – időben és térben – mindenesetre nem csupán egy-két napra, illetve a CNN típusú dramaturgiának megfelelően (a „világtörténelem” a nap huszonnégy órájában behatol a nappalikba és hálószobákba) még rövidebb időre terjed, hanem a jelent egyfajta epikus távlatba helyezve akár hosszú évekre is. Az antik történetírástól egészen a modern, tehát a XIX. századtól kezdődő újságírásig a „friss hírek” tálalásának története felfogható úgy is, mint a jelen egyre gyorsuló és egyre veszedelmesebb *térvesztésének* története.

A görög példával szemben az európai kultúra vélt-valós másik támpillérenek, az ószövetségi zsidóságnak a jelen értelmezésére vonatkozó öröksége két monumentális fal, az ósátyáknak az „emlékezz!” (zakhór!) parancsával egybeillesztett múltja, valamint a messiási jövő közé szorított, váltakozó nagyságú lakható térség (igazából majd’ mindig szellemi gettó), amelynek jellege azonban nem függ az efemer dolgok, események hírértékétől, szenzációfokától, a „percemberkék” dicsőségét zengő udvari költők és dalnokok egy főre jutó „zsidóságteljesítményétől”. Ha találunk is olyan, a királyság korában elevenen élő funkciót, mint például Dávid udvartartásában a *mazkir* (szó szerint: „emlékeztető”), annak betöltése – minden valószínűség szerint – a theokratikus állam alapját képező *isteni törvény* betartására irányuló „emlékeztetéssel” járhatott együtt. Nem valamiféle történelemkultuszról lehetett szó tehát, hiszen ha ez lett volna az elsődleges cél, akkor az ÓTESTAMENTUM redaktorai nem hagytak volna ki a kanonizált szövegből olyan, éppen csak megemlíttett, ám bizonyára létező történeti műveket, mint

például a JÁSÁR KÖNYVE vagy Az ÚR HARCAINAK KÖNYVE. Ennek az igazából máig ható szemléletnek velejárójaként a jelent nem a kultikus értelemben felmagasztalt, illetve semmibe sem vett múlt felől fenyegeti veszély, hanem a jövő, az ígéretek forrásvidéke felől.

Természetesen mindennek átlátásához és megértéséhez olyanfajta tradícióra van szükség, amelyik nem csupán a több évezrednyi feltorlódott múlt örökségével dicsekszik, s a hangzatos, szópufogatáson alapuló retorika mögül nem mellőzi a tetteket, valamint (és főleg!) képes és hajlandó *várni*, amíg a befektetett javak kamatoznak. (Persze, ha befektetett egyáltalán, hiszen ha ezt nem tette meg, akkor tényleg fölösleges várnia.) Semmiképpen sem olyan tehát, mint például a kelet-európai népek történelmében is kirívó legújabb kori magyar hagyomány. Nehéz összeszámolni, hogy a XX. században – egyfajta szellemi szpáhi gazdaság beteljesüléseképpen – különféle rezsimek és ideológiák hányszor fogtak hozzá a jövő kifosztásához.

3

„**Nincs idő.**” A múlt idő „aritmiás rendellenességeinek” következtében a jelen előbb említett térvészése nem szabályosan zajló lineáris folyamat. Jelen, múlt és régmúlt határai gyorsabban változnak, mint bármely régió térképe történetének legzűrzavarosabb időszakában. Megszoktuk már, hogy mindenfajta kataklizma, rendszerváltás után győztesek – és vesztesek egyaránt – „újraírják a történelmet”, azaz a historiográfia fölött uralkodó (akár szakrális, akár deszakralizált formában megjelenő) *üdv történetet*. A formák és a rituálék alig változnak; az *örök* attribútumával önmagát felékesítő birodalmak, államalakulatok szertartásosan állandó hatalmi nyelvezetében már egyetlen aprócska formula megváltozása alapján is egy-egy világ összeomlására lehet következtetni. (Így tanultuk meg deszifrizni a győzedelmes bolsevik nyelvet, különösen ami a Nagy Szovjetunió pártsajtóját illeti, de lényegében véve majdnem ugyanígy tanulata tanolja meg értelmezni egy egyiptológus például az óbirodalmi győzelmi sztélék sztereotip szövegeit.) Ennek megfelelően a képlékeny jelent akár karnyújtásnyi távolságra is valamiféle nagyon távoli, archaikus múlt övezheti, illetve megfordítva, több évezredes hagyomány is elevenen élhet valamely kultúra aktuális jelen idejében. Jan Assmann az ókori nagy kultúrák emlékezetmechanizmusát vizsgáló s a közelmúltban magyarul is megjelent művében a kultúranropológus Jan Vansina beszédes metaforáját – „sodródó hasadék” (*floating gap*) – veszi át a jelen és a régmúlt rendkívül mobilis határainak érzékeltetésére. S a példa a mára is alkalmazható; gondoljunk csak a már szinte misztikussá váló 1989-es évre; nem alhatunk nyugodtan addig, amíg néhány történész kétséget nem tűrön be nem bizonyítja: az 1989-es év nem a rendszerváltás kezdete, hanem az átkos múlt, a bolsevik örökség vége... Valódi üdv történeti hídfőállásról beszélhetünk tehát, amelyért – modern Maxentiusok és Constantinusok vezetésével – kemény csata folyik.

„Nincs idő” – ez lehetne az új évezred bejáratára vésett felirat, illetve az átlagember valamelyik testrészén megjelenő stigma; s tényleg nincs idő, már arra sincs, hogy bevett és közismert formulákat alkalmazzunk a zárt, moccsatlan hatalmi alakulatokra (például az ötvenes évekre, a korai Kádár-érára, amikor és ahol megszülettünk, illetve fölnőttünk), vagy éppen logikai ellentettjeikre – a „nyílt társadalomra” (*open society*, a filozófus Karl Popper hasonlatával), vagy a „gőzgépre” (*machine à vapeur*, a kultúranropológus Claude Lévi-Strauss metaforájával). Nem, a jelen tapasztalható módon „túl rövid” ahhoz, hogy klasszikus, zárt birodalmak szerveződjenek (legalábbis belátható időn belül): az „Európai Unió” pedig egyelőre csak egyfajta ideológiai bunkó,

amellyel a kelet-európai kormánypártok és ellenzékeik egymás fejét püfölhetik. Mindenesetre, ha így áll a helyzet, s a jelen terepuma folyton fogy, a hírértékű események „exponálási ideje” a pillanat, illetve – képletesen szólva – a fénysebesség felé közelít (Paul Virilio és az „imaginárius háború” ideája), akkor az ilyesfajta gondolati játékokat is sürgősen be kell rekeszteni, hiszen a történő, illetve megtörtént dolgok semmiféle eseményhorizontra nem vetíthetők ki többé. Ezután – feltehetőleg – már (megtörtént?) új szabadságharc kezdődik el, a történet s vele a heroikus múlt visszahódítása érdekében. Ha csak futó pillantást vetünk az elmúlt évtized kelet-európai „történelmére”, a hajdani Szovjetunió utódállamaitól egészen a nyugati végekig, a Horvátországtól Lengyelorszáig terjedő, döntően neobarokk katolikus hagyományú területekig, akkor azt kell tapasztalnunk, hogy pontosan ez történt: ahogy az éhező ember veti rá magát az eléje rakott ételre, úgy vetették rá magukat a különféle, a bolsevizmus ideológiai monokultúrájának hatalma alól felszabadult társadalmak a historizmus minden rendű és rangú megnyilatkozási formájára.

Az elmúlt tíz esztendő – még egy nemzedéknyi időnek (saeculum) is csak a töredéke – mindenekelőtt talán a beteljesületlen ígéretet korszaka, s ekként a legkülönfélébb messianisztikus elképzelések torz paródiája. S itt nem csupán arról érdemes megemlékezni, hogy az eltelt néhány évtized folyamán hányszor éltük túl a kommunizmus beígért eljövételét (paruzsia!), hanem arról is, hogy a totális birodalmak üdvtörténeti gondolkodásában a mozdulatlan és kikezdzhetetlen jelen megteremtése és (folyamatos) birtoklása a legfontosabb feladat. A jelen féltő-biztató tekintete, szelíd atyai szava szinte epikus teljességgé varázsolta az egyik és a másik nap (az egyik és a másik pártkongresszus) közötti reménytelenség alapérzését, majd pedig – szabadulást ígérve a csüggedésből a túlélésre berendezkedettek számára – egyszerre jelentett *beletörődést* és *megnyugvást*. Később már csak megnyugvást. És ez a nyugalom féltett kincsnek bizonyul(t); a totális birodalom lojális állampolgárát megóvta attól, hogy akár a múlt, akár a jövő alakításának felelőssége révén felizgassa magát: a sztálini, de még a brezsnyevi Szovjetunióban is a félévesnél régebbi *Pravda*-számok birtoklása – elvileg – bűncselekménynek számított.

A kelet-európai ember 1945 után megtanulta, hogy a jövő nem alakítható, a jövő „adatik”; szemben a múlttal, a megszentelt hagyománnyal, amellyel kapcsolatban egészen másként áll a helyzet: hiszen az ember olyan múltat *választ* magának, amelyet nem szégyell.

4

A múltválasztás rituáléja. A rendszerváltás kezdeti időszaka Magyarországon egybeesett a balkáni polgár- és vallásháború legszörnyűbb időszakával; az egyik oldalon a Horthy-féle közigazgatás és operettállam részleges restaurációjára tett kísérletek, a másikon pedig olyan tömény borzalom (ráadásul a hajdani jól megvágott háborús filmhíradókkal szemben a televízió keresztül élő, egyenes adásban közvetítve), amely az usztasa, a csetnik, a vasgárdista vagy a nyilas „tradíció” legszebb napjait idézte, s amely – karöltve az egykori Szovjetunió területén dúló polgárháborúk kipróbált veteránjaival – nem csupán a honi bérgyilkosság kielégítéséről gondoskodott maig megnyugtató módon, hanem exportálta az országba azt az elképesztően agresszív és brutális szellemiséget is, amellyel nap mint nap a parlamenttől a tömegközlekedésig mindannyian találkozhatunk.

Nehéz eldönteni, hogy az egész kelet-európai régió bornírt tömeglélektani állapota határozza-e meg inkább a különféle hagymázás múltteóriákat vagy fordítva. Hiszen

amikor a hirtelen felhőszakadás után a szennyes ár egyszeriben felszínre hozza az addig az alanti régiókban rejtőző dolgokat (az okkultizmus, a pornográfia, a különféle ideológiai torzszülemények így árasztották el az országot 1990 körül), akkor mindenképpen várni kell, amíg az áradat visszavonul, s az általa magával ragadott különféle anyagok „leülepednek”. Előbb-utóbb azonban kifejezetten kínossá válik a hiábavaló várakozás. Mintha csak a bolhapiacon ödöngene az ember, a lomok és kacatok között válogatva (a heroikus, történelmi múlt filléres, intim emlékekre váltva) ki-ki megtalálhatja a neki való portékát: keresztény és keresztény Magyarországot, Árpád és Szent István népét, úri világot és proletár öntudatot, fajvédelmet és nemzetközi zsidó összeküvést, eurokonform nemzetgazdaságot, „a magyar folyók vizét” ciánnal szennyező román ügynököket, egyperces néma megemlékezést a zsidók által meggyilkolt Solymosi Eszter emlékére, a vasárnap délelőtti nagymisén ministráló volt párttitkárokat és munkásöröket (akik titokban mindig a „jobb idők” eljövételére vártak!), a beláthatatlan szélességű damaszkuszi utat, ahol – testvéri békességben – az összes gerinctelen neofita elférhet. Tessék csak, itt minden megtalálható.

Az Antall-kormány regnálásának elején szinte kiürültek a pesti bölcsészkar újabb kori történelmi tanszékei. Minthogy azonban a magyar politikai élet Werbőczy óta hagyományosan a fiskálisok felségterülete, a bölcsész-politikusok csetlését-botlását néha a bohóc vagy egyenesen az udvari bolond szerepének öntudatos vállalásával lehetett azonosítani, gondolván: a színtelen-szagtalan jogász a profi, az előbbi emberfajta inkább operettszínész. Mindeközben a történészi orientációjú multiváltás valóban filológusi alaposággal megteremtett külsőségek között zajlott, s legfőképpen a reformkor és a dualizmus időszakának pártközi viszonyait próbálta meg feleleveníteni. Ám arra vonatkozóan, hogy mindez mennyire jelentett színházat s nem valódi politikai redistribúciót, elég annyit megemlíteni, hogy az igazi szabadelvűség, illetve (a későbbi trendeket tekintve) szociáldemokrácia a mai magyar politikai palettáról változatlanul hiányzik.

A számos ízléstelen és álszent színjáték közül is kirí a magyar történelem egyik sajátos szimbólumának, a több mint két évtizeden át múzeumi tárlóban tartott Szent Koronának a sorsa.

5

A Szent Korona-tan. Néhány hónapja történt csupán, hogy a feltehetőleg I. Géza idejéből származó korona néhány tízezer búcsújáró magyar polgár, a szinte eksztatikus állapotban lévő „választott főrendek”, valamint néhány, nyugdíjas postatiszti egyenruhába bújtatott koronafelvigyázó díszkíséretében befarolt az örökkévalóságba. (A „befarolás” tényére először az éles szemű művészettörténész és őshagyományhívő Papp Gábor hívta fel a figyelmet, miután a bárdolatlan politikusok és muzeológusok nem a koronának a Pantokratort – a győzedelmes Krisztust –, hanem Dukasz Mihály bizánci császárt ábrázoló lemezét fordították „menetirányba”, s így léptek be a koronázási templommá avanzsált Parlament kijelölt helyiségébe. Rossz ómen, nagyon rossz!) Ettől kezdve pedig már nem az arra hivatott történészek, hanem az erre egyáltalában nem hivatott politikusok s az őket körülülhigő udvari történetírók, igricek teremtenek újabb és újabb mitológéákat a Szent Korona regényes történetének továbbszövegetésére.

Amikor a 2000. év első vasárnapján a Szent Korona átköltözött a Nemzeti Múzeumból az Ország Házába, a hon közjogi méltóságai egymást túllicitaló lelkesült beszédben üdvözölték a nagy eseményt, a miniszterelnök egyenesen kijelentette: a Szent Korona teremtette meg a lehetőségét annak, hogy „Magyarország Európába lépjen”.

Ezen túl a visszatérő érvelés a korona és a „nemzeti egység” egy tőről sarjadzó, egylényegű (homouszion) voltával kapcsolatos; ezt szinte minden ünnepi szónok említi, s jól tudjuk, bizonyos intenzitású önhergelés után az ember már bármit képes komolyan venni. A józan ész képviselőjében csupán egyetlen közjogi méltóság, Göncz Árpád köztársasági elnök lépett fel, aki beszédében idézte a hatályos magyar alkotmányt s az ott rögzített népszuverenitás elvét, felhíván a figyelmet egyúttal arra, hogy a Szent Korona történeti pályafutása során kizárólag a nemesi nemzetet s annak birtokjogát képviselte, ennek megfelelően tehát logikai abszurdum a nevezett ereklyét a nemzeti egység szimbólumaként kezelni. Feltehető, hogy az iménti ellentmondást egy tízéves gyerek is képes átlátni, ennek ellenére a Független Kisgazdapárt által szervezett tudományos konferencián a nemzeti érzelmű budapesti párttagok ragaszkodtak – a koronáról szóló törvényből végül is kimaradt – „egység” kérdéséhez.

1920-ban a háborús veszteségek okozta sokkból még fel sem ocsúdott ország közgondolkodását híven kifejező módon Szekfű Gyula – egy olasz újságírónak – a Szent Koronát a magyar történelem „messiási szimbólumának” nevezte, vagyis az általa kifejezett hagyományban látta manifesztálódni mindazt, ami politikai értelemben a teljes irrealitás szférájába tartozott: a magyar *királyság* (regnum), sőt *birodalom* (imperium) újbóli kiteljesedését. Természetesen ez a mai szemmel nézve bizarr elgondolás nem a semmiből támadt, mind közjogi, mind pedig történetfilozófiai értelemben megfelelő teoretikus alapokra támaszkodhatott. Ez a teoretikus alapzat a régi, illetve a folyamatosan megújuló Szent Korona-tan (legkorábbi megjelenési formáitól fogva egyfajta közjogi komplikáció), amely mindig is magán hordozott bizonyos „messianisztikus vonásokat”. Szekfű említett megnyilatkozásával egy időben jelent meg Ferdinandy Geyza ultrakonzervatív alkotmányjogász A KIRÁLYVÁLASZTÁS JOGA című könyve (1920), amely ugyan a háborús vereség hatására sokat tompított a szerző századforduló tájéki radikális vélekedésén, de még így is bőven olvashatunk a magyar birodalom küldetéséről Kelet-Európa népei között, s a Szent Korona itt is úgy tűnik fel, mint a romokban heverő birodalom restitúciójának záloga, mint valamiféle „misztikus nagy erő...”, amely mindenfajta politikai realitást felrúgva a jövőt a csoda uralma alá helyezi.

Ha megpróbáljuk – csak nagyon röviden – visszafelé követni a Szent Korona-tan messianisztikus jellemvonásainak kialakulását, akkor mindenképpen a XIX. század utolsó harmadában fogant történeti és közjogi elképzelésekre kell elsősorban figyelniünk. A múlt század hatvanas éveitől fogva eluralkodó *historizmus* (amely gyakorta ölti fel a történelemkultusz eléggé látványos formai jegyeit) teremti meg azt a fogalmi keretet, ahol a nem csekély pátosszal, valamint öndicsőítéssel megfogalmazott szövegek szellemi értelemben valódi otthonra találnak. A XIX. század hetvenes éveitől kezdődően a Szent Korona-tan közjogi elméletének kidolgozói közt – az imént idézett Ferdinandy Geyzán kívül – elsősorban Hajnik Imre és Timon Ákos nevét kell megemlítenünk. Mindaz, amit a Szent Korona-tan aprópénzre váltott, sekélyes szlogenjeként a mai jobboldal prominensei hangoztattak, illetve hangoztatnak – jóval magasabb szinten persze – javarészt az ő művük.

Hajnik Imre 1875-ben napvilágot látott EGYETEMES EURÓPAI JOGTÖRTÉNET-ében a Szent Korona-tan történeti alakulását figyelembe véve rendkívül ügyesen egyensúlyoz a királyi főhatalom, illetve a nemzet(test) elidegeníthetetlen jogai között, megállapítva, hogy a korona a *király* és a *nemzet* között megosztott közhatalom jelképe, továbbá, hogy a király és a nemzet a koronában egyesül; s ebben a nemes szereposztásban a parlamentnek jut a népképviselő szent feladata. Valamennyi felsorolt komponens együtte-

sen alkotja a „totum corpus sacrae coronae”-t (a szent korona teljes vagy egész testét; Timon Ákosnál: a „totum corpus sacrae regni coronae”-t vagyis „a szent korona országának – pontosabban: királyságának – teljes testét”). A *corona*, a *regnum*, a *rex*, a *corpus*, a *communitas*, a *natio*, a *membri* (tagok) stb. a Szent Korona-tannak a XIII. századi szerviens mozgalmaktól fogva formálódó történetében nemcsak egyszerűen kulcsfogalmak, hanem – mint *dramatis personae* – igazi „főszereplők” is. A gyakorta hangoztatott „messiási szimbolika” mellett a *test*- (corpus-) szimbolika fogja össze a színpadias jelenetekben nem szűkölködő több évszázados történetet. Ebben a sokszor főleg ripacsok, szélhámosok játszotta történetben a Szent Korona csak mellékszereplő az igazi drámai hőshöz, a Szent Korona-tanhoz képest. S hogy ez mennyire így van, arra vonatkozóan csupán egyetlen példa az előadás jellegét talán leginkább meghatározó történelmi korszakból, a XV. század első feléből. Az Albert halála után, 1440. július 17-én kelt oklevélben a koronázó rendek (miután a Szent Korona „nincs jelen” az ünnepélyes aktuson) kimondják: az általuk használt koronát a Szent Korona „minden tulajdonságával felruházzák”, s ilyenformán az új uralkodó ugyanabban a szellemi fölkenésben részesül, mintha maga a mágikus erejű szakrális tárgy került volna a fejére.

A király és a korona közötti kényes hatalmi egyensúly a szerviensek mozgalma, illetve a mindenkori lázadó oligarchák révén borul fel, s válik egyre meghatározóbbá a Szent Korona mint „szubjektum” felfogása (Zsigmond fogsága idején a korona közjogi értelemben valóban *szubjektummá* válik; követségeket fogad, és a „*sigillum sacrae coronae regni Hungariae*” pecsét körirat hitelesíti az elkészült okmányokat), valamint a királyi jelkép körül kialakuló egyre sűrűbb és bonyolultabb szimbolikus formanyelv. Mindeközben – Zsigmond és a Jagello-kor után – a Szent Korona-tanra vonatkozó következő fontos történelmi törésvonalat a XVI. század elején Werbőczy TRIPARTITUM-a jelenti; nagy jelentőségű közjogi művében ugyanis Werbőczy egyrészt világosan megfogalmazza, hogy a koronát a nemesség *közössége* (*communitas*) látta el az uralkodói jogosítványokkal, s ezek a jogosítványok csak a koronázáskor ruházódnak át a nemesség által választott királyra (sajátos „*negatív idomenitas elv*!”), másrészt pedig a TRIPARTITUM végérvényesen kirekeszti a „nemteleneket” a *nemzettest*, illetve a *Szent Korona tagsága* fogalmából, csupán a Szent Korona népei státust hagyva meg nekik.

Mindkét iménti kifejezés a már említett *test*szimbolika derivátuma; s a *test* (corpus) történelmi értelemben ugyan az úgynevezett rendi *corporatio* tanban teljesebb ki, ám szellemi gyökerei egészen máshonnan – jóval mélyebbről – erednek. A *corpusszimbolika* eredeti formájában Krisztus és az egyház viszonyára vonatkozik úgy, ahogy az a páli levelekben kerül előnk. (Lásd KOLOSSZEI LEVÉL, 1,9–23; RÓMAI LEVÉL, 12,4–6; I. KORINTHOSZI LEVÉL, 12,12–27, „*ti pedig Krisztus teste vagytok, és egyenként annak tagjai*”, 12,27, EPHEZOSZI LEVÉL, 1,21–23, „*és őt tette [ti. Isten] mindenek felett való fővé az egyházban, amely az ő teste*”, 4,15, „*...növekedjünk fel szeretetben mindenestől őhozzá, aki a fej, a Krisztus*”). Vagyis Jézus Krisztus az egyház feje – amiként a Szent Korona az országtest „feje” –, a „krisztusi ember”, azaz a keresztény részenként jeleníti meg a test különféle tagjait – ahogyan a nemesi nemzet „tagjai” (*membri*) jelentik az országtest különféle részeit; az egész logikai konstrukció pedig a bibliai, majd a középkori egyház „*corpus mysticum Christi*”-ként (Krisztus misztikus teste) való felfogását másolja le, pontosabban „deszakralizálja”. Tudniillik a *misztikus test* szimbólumból – amely az egyházi hierarchia állapotát pontosan tükrözi – egyvalami hiányzik csupán: a Spiritus Sanctus, a Szentlélek éltető lehelete; márpedig az újszövetségi *egyház sine qua nonja* a Szentlélek jelenléte, az az „*egyház*”, ahol a Szentlélek nincs jelen, semmit sem ér. A Szent Korona-tan viszont egyfajta, a kereszténységtől tökéletesen idegen, ízig-vérig „pogány”

karizmatikus tapasztalat lengi körül (nagy valószínűséggel igazuk van azoknak, akik valamiféle lovas nomád tradíció, illetve királyeszmé jelenlétét érzékelik ebben a „tapasztalatban”), éppen ezért a Szent Koronáról, mint „keresztény szimbólumról” beszélni képtelenség. Sajnálatos, hogy mindaz, ami a politikai demagógia szintjén az elmúlt másfél esztendő során a koronaügy kapcsán elhangzott, javarészt ez utóbbi kategóriába esik... Igaz, a jámbor magyar polgárnak most már végérvényesen meg kell tanulnia: a józan ész nem olyasféle dolog, amelyet veszély esetén körbe lehetne hordozni, akár a véres kardot, nem, a Szent Korona-tan újmódi „pótféjezetei” nyomán egy másik, az iméntinél is átfogóbb művet lehetne írni, amely esetleg a *DE IDOLATRIA* címet viselhetné, s a kereszténység újabb, talán minden eddiginél látványosabb megcsúfolásáról szólna...

6

A választott nép szerep választása. A kereszténység történetéhez kezdettől fogva hozzátartoztak az álpróféták és az álmessiások (róluk egyébként maga Názareti Jézus jövendöl a szinoptikus evangéliumokban), valamint – az elsősorban a gnosztikusok által elgondolt – túlspiritualizált Krisztus-alak is (akinek „nemzetiségi hovatartozása – lévén tisztán szellemi lény – megállapíthatatlan), végül pedig hozzátartozott a „zsidótlantított” (gyakorta szó szerint „árjásított”) Krisztus figurája; természetesen a felsoroltak, a bennük megtestesülő logikai paradoxonnak megfelelően, csak a bibliai kereszténység fundamentális tagadása révén születhettek meg egyáltalán. Tény viszont, hogy amikor egykor, a *kezdet* időszakában megszülettek, úgy megszületnek – majd’ kétezer év múltán – ma is: a palesztin, szittya, ógermán stb. Krisztusok, korok és kultúrák eszményítő divatfelfogásának megfelelően. A torz gyűlölet teremtményei ők valamennyien, ama gyűlöletéi, amely a törvénytisztelő zsidó, galileai rabbi alakját fellépésének első, názareti pillanatától fogva övezte és övezi. Az egyetemes mérvű teológiai antijudaizmus és a hasonló jellegű politikai antiszemitizmus a hagyományos zsidó gondolkodás számára (mondjuk) „Jesúa bar József mórénú” (Jézus, József fia, tanítónk), vagy az arámi formában „bar nasa”-ként (Emberfia) „értelmezhető” Megváltó alakja és a páli „kainosz anthróposz” (új ember) között feloldhatatlan ellentmondást lát, egyfajta vagy-vagyot, amely egyúttal választásra is kötelez. Vagy az „egyetemes” új embert választom, akiben feloldódik mindenfajta különbség holmi zsidók, görögök és szkíták között (e választásnak kifinomult gnosztikus, valamint a franztadti B közép nyilas ideológiájának megfelelő megoldása egyaránt lehetséges), vagy pedig a ronda nagy orrú és nagy szakállú zsidót, akiről viszont az európai történelemben az a hír járja, hogy peszach idején keresztény gyerekek vérével elegyíti a kovásztalan kenyér tésztaját, megszenségteleníti a „szent ostyát”, kutakat mérgez meg, zsinagógaiban a kereszténygyűlölet manifesztuma, az „utálatos kép” előtt hajbókol...

Az utóbbi években Jasszer Arafat, a palesztin függetlenség eszméjének apostola, a filiszteus – palesztin történeti kontinuitás elkötelezett híve, egyebek közt azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy Jézus Krisztust mint „leghíresebb palesztint” propagálja, ezzel is megsokszorozva potenciális szövetségeseit szerte a világban. Nem beszélve arról, hogy Jézus (Isa) alakja képes áthidalni a vallási megosztottságot (a palesztinok tekintélyes része ugyanis keresztény) – a nemzeti egység javára. Magyarországon a tökéletes szellemi és kulturális identitászavart kifejező „nemzeti kereszténység” s vele a *nem zsidó Krisztus* fantomja csakis a vallási egység rovására jöhetett-jöhet létre, amint azt a református egyház mai helyzete is példázza: a nemes judaizáló reformátori ha-

gyományok s a kipában járó lelkészek mellett köztudomású, hogy a MIÉP derékhadát elsősorban a református egyház hívei alkotják, élükön a Duna melléki püspökkel és egész politizáló családjával. De a mély, népnemzeti-keresztény elkötelezettségű jobboldali politikai erők melldöngető megnyilatkozásában gyakorta felfedezhető a burkolt vagy leplezetlen zsidózás (mind teológiai, mind pedig napi politikai szinten), s ennek az elsődleges oka csak részben magyarázható meg az *idegennel*, illetve az *idegenséggel* szembeni általános tömeglélektani megnyilvánulásokkal; legalább ennyire fontos az a sztereotip ellenszenv, sőt gyűlölet, amely a zsidóságnak a BIBLIA-ban rögzített kiválasztottságát övezi. A másik még csak-csak elviselhető valahogy, de a kiválasztott másik már semmiképpen.

Nagyon korán, gyakorlatilag a kereszténység születésének pillanatában kialakult az a teológiai elgondolás, amellyel szemben a RÓMAI LEVÉL-ben már Pál apostol is védekezni kényszerült: vagyis hogy a Mindenható, a BIBLIA „egy és oszthatatlan” Istene elvetette (volna) az ő népét, s helyette – népül – az egyházat választotta. Kevés makacsabb téveszme létezik a földön az emberi nem történetében, mint éppen ez, az úgynevezett „behelyettesítési elmélet” vagy „verus Israel” teória. Ennek az ideológiának a különböző folklorisztikus ízekkel fűszerezett megnyilatkozási formája a sajátos, kelet-európai *vallási nacionalizmus* valamennyi neme. Magyarországon az ilyen értelemben felfogott nacionalizmus a Horthy-korszak bizonyos „Nachleben”-jeivel párosul: az augusztus 20-i szabadtéri szentmisén és ünnepi körmeneten a protestáns notabilitás is buzgón részt vesz; koronaörök – újra – egyfajta közjogi méltóság kifejeződéseként; díszmagyar bizonyos rendezvényeken; nemesi címek és névhasználat, valamint – persze – megszólítás is: Íme, Isten önjelölt „választott népe”. Csak remélni lehet: a Mindenhatónak van annyi humorérzéke, hogy az egészet csupán úgy tekintse, mint egy izléstelen operett-előadást.

7

A liberalizmus réme. A politikával elegyedő vallástörténet szemszögéből vizsgálva a XX. századi magyar történelmet, kétféle erővonalat, illetve szellemi tendenciát látunk kirajzolódni a század utolsó negyedétől a húszas évek közepéig terjedő időszakban. Az egyik a liberális, a másik pedig a konzervatív „aranykor” egymást majdhogynem teljesen kizáró teoretikus képe. Tény, hogy a Monarchia utolsó történeti periódusában zajló gazdasági és szellemi virágzás nem utolsósorban a vélt-valós liberális ideológiának köszönhető, miként tény az is, hogy Magyarországon már a századfordulótól – a neotomizmus teológiai offenzívájától fogva –, a Prohászkaák, majd a Bangha Bélák nemzedékétől nagyszabású konzervatív ellenforradalom, illetve ellenreformációs folyamat zajlik le elsősorban a vallás, de a politikai élet területén is. Ennek a konzervatív „forradalomnak” az egyik legszembevetőbb velejárója, hogy a történeti irodalom, a teológia és a publicisztika terén egyaránt mindig mindenütt a *liberalizmus* rémével fenyeget (Prohászka Ottokárnak a kilencvenes évektől írott cikkei szolgáltatták mindehhez a legfajsúlyosabb ideológiai körítést – nagyjából úgy, ahogy az elmúlt tíz esztendő keresztény-konzervatív politikusainak igen sok megnyilatkozása. Prohászkaék állhatatos – és szinte gátlástalan – tevékenységük gyümölcsét a húszas évek elejétől, a Horthy-korszak „keresztény nemzeti kurzusa” idején szüretelhetők le, mondhatni, „kedvező” külpolitikai feltételek között, már amennyire a „kedvező” jelző Trianonnal kapcsolatban egyáltalán használható. Ugyanakkor sem Trianonnal, sem általában a háborús vereséggel nem lehet mindent megmagyarázni; a húszas évek elején Európaszerte – elsősorban német nyelvterületen – a főleg a szellemtörténeti irodalom kere-

tein belül lezajló „kollektív lelkiismeret-vizsgálat” egyáltalában nem párosult szükség-szerű módon sem vallási, sem pedig ideológiai konzervativizmussal (a Weimari Köztársaságtól az újonnan létrejött Csehszlovákiáig bezárólag). Úgy tűnik, az Asbóth–Szekfű-féle tipológia változatlanul uralja a magyar történelem szellemi mélyrétegeit, s mintha a „három nemzedék” teória is újra meg újra, ismétlődő formában hozná érvényre mindazt, amit szerzője, Szekfű Gyula közvetlenül az I. világháború után valóban egyfajta történeti lelkiismeret-vizsgálatnak szánt, ám a szenvedélyes liberalizmus elleni apológia végül önmagát beteljesítő jóslattá vált. Olyannyira, hogy a helyzetben még a négy évtizedes bolsevik uralom sem volt képes lényegileg változtatni, csupán a *párttörténet* intim szféráiba száműzte, illetve a közélet területén jelentősen tompította – leegyszerűsített formában fogalmazva – a hagyományos kuruc-labanc ellentéteket.

Másfelől viszont a „kuruc-labanc” fogalomoppozíció (megint csak leegyszerűsítve: protestáns-katolikus ellentét) már nagyon régóta (igazából az előbb említett modern ellenreformáció időszakára) jószerével semmit sem képes elárulni a valódi vallási ellentétekről s ennek megfelelően a frontvonalak kirajzolódásáról sem. A Kádár-éra felszín alatti elfojtott vallási konfliktusai már nem, az elmúlt tíz esztendő hasonló jellegű összeütközései pedig végképp nem a történeti értelemben vett katolikus-protestáns szembenállásról szólnak (jóllehet ezek természetesen nem szűntek meg), annál is inkább nem, mert a mai keresztény-nemzeti kurzus prominens képviselőinek (tisztelet a csekély számú kivételnek) – felekezeti hovatartozástól függetlenül – a kereszténységhez valójában az égvilágon semmi közük sincs. Így azután remekül megértik egymást, s hatékonyan együttműködnek a *vallás* és az *egyház* fogalmainak pompás, újmódi meghatározásán. De az is lehet, hogy egy másik Prohászkanak, a minden vonatkozásban rokonszenvesebb elmének és fajsúlyosabb gondolkodónak, Prohászka Lajosnak van igaza, aki – a talán máig legjelentősebb nemzetkarakterológiai művében – A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ-ban (a számos finom észrevétel mellett) egyebek közt ezt írja: „*A magyarság a pazarlás népe. Gens sui prodiga. Elhullogatja értékeit, elfelejti vagy másoknak hagyja őket, s amit létrehozott magából, soha sem áll arányban – legalábbis más népek hasonló irányú teljesítményeihez viszonyítva – azzal az erővel és áldozattal, amit reá fordított.*” Ez így, persze, akár rokonszenves önsajnáltatásnak is hangozhatna. Ám ha alaposabban belegondolunk, s tekintetbe vesszük azt, hogy a folytonos pazarlás elsősorban az ifjúság privilégiuma, akkor netán még azzal a (tév)eszmével is kacérkodhatnánk, miszerint a „magyaros virtus”, a forradalmár hevület a lehető legritkább esetben párosul(t) az „érett férfikorra jellemző” higgadtsággal és bölcsességgel. Az ifjak – akik „túléltek” önnön dicsőségüket – az újabb kori magyar történelemben szinte kirekesztetnek a világból, avagy koravéneken saját egykori énjük árnyékává válnak. Egy hajdani liberális, Ady Endre ennek a szellemi „Kurczleben”-nek sajátosságait a korabeli magyar mentalitásra nézve így próbálja meg „összegezni”: „*S az életvágynak gyorsan halkul kedve: / Tükörbe néz és meg van öregedve*” (FORRÓ SZOMJAKBAN EMLÉK). Ennyi.

Mindamellert ha „életvágyból” kevés van is, s Prohászka idézett megállapításának megfelelően a magyar valóban „pazarló nemzet”, egyvalamiből mindig – így napjainkban is – bőséges készlet áll rendelkezésre, s ez a valami a csillapíthatatlan és szűnni nem akaró *gyűlölet*. Azt mindenki tudja ma Magyarországon, hogy a szovjet gyökerű kommunizmus gyűlöletstratégiája honnan ered, s az egészen eszelős, brutális megnyilatkozásoktól hogyan jut el – az „elpuhulás” különféle fázisain át – a szenilitásig, illetve az effektív elhülyülésig. Ám azt, hogy az elmúlt tíz esztendő keresztény-nemzeti indíttatású politikai irányzatai még a nyelvi fordulatok szintjén is a századelő és a hú-

szas évek „antiliberalisainak” az örökösei, már jóval kevésbé közismert. Pedig a képzet szinte elteveszthetetlenül adott: mind a jobboldali, vallási köntösben megnyilatkozó konzervativizmus, mind pedig a baloldali „posztkommunizmus” (hogy a kiszagda frazeológiából is kölcsönözzünk valamit) habzó szájjal pocskondiázott közös ellensége az egyik olyan hagyományos „izmus”, amelyik kizárólag szellemi nagykorúságra alapozható, populáris ideológiává semmiképpen sem tehető. Így a liberalizmus s vele a tradicionális értékek: lelkiismeret-, vallás-, szólásszabadság meg effélék, a legtöbb hatalmi alakulat számára csupa fölösleges nyűgöt és koloncot jelentenek. Ráadásul Magyarországon a liberalizmuskritika szinte mindig (bűjtött) antiszemitizmust is maga után von, mint ahogy ez a paradigmateremtő nagyok, például a már többször is szóba hozott Prohászka Ottokár esetében is történt. Csak egyetlenegy példa a székesfehérvári püspök 1922 áprilisából származó naplóbejegyzéséből: „*Heil Juda! A derék S., zsidó vallástanító, mivel most rabbi nincs, beszédet tartott a zsinagógában az aranybortúról, s buzdította híveit, hogy ne csaljanak, ne uzsoráskodjanak etc. Lett erre nagy gezéresz [kb. zűrzavar, sorscsapás] Izraelben. Hű – mondották –, nem fizetjük magát! Nem adunk magának 60 000 K-t! S miért nem hagy minket keresni? Ó, Izrael, te vén tetű, már patkány se vagy az én szememben.*” Himnikus lüktetésű, ihletett költői szavak; hiába, a szent életű püspök még adott magára.

8

Vallásszabadság, szektaveszély. Már szó esett róla: a rendszerváltás kezdeti szakaszában pillanatok alatt ellepte az országot az erőszak, a pornográfia és az okkultizmus áradata, ám csak a legutóbbi egy-két évben vált világossá – a társadalom józanabbik felét a szellemi szemétnék ez a koncentrált felgyülemelése (a látható-tapintható szemétről már nem is érdemes beszélni) szemmel láthatólag zavarja. (Amúgy mindegyik jól jövedelmező iparág, akár csak a fiatal szovjet állam a vodkamonopóliumról, egyik kormány se mond le igazán szívesen róla.) Remélhető tehát, hogy valamiféle szerény előrelépés csak-csak történik majd a balkáni állapotok felszámolása terén. De a magas öngyilkossági ráta, a tömeges szegénység, az elharapódzó bűnözés stb. még elviselhető valahogy; ami a keresztény-nemzeti erők számára igazán tűrhetetlen, az a vallásszabadság kérdésének „túl liberális” kezelése és a bizonyos parlamenti képviselőknél már szinte pszichotikus állapotokat előidéző, fenyegető szektaveszély, bár nem kétséges, hogy itt – a „történelmi egyházak” hathatós támogatásával – az úgynevezett „keresztény származásúak” vívják szabadságharcukat a szerte a világban elharapódzó (becslések szerint úgy 600-800 milliónyian vannak) „kereszténnyé lettek” ellen (a pünkösdi-karizmatikus-teljes evangéliumi egyházakról van szó; Magyarországon első számú képviselőjük a Hit Gyülekezete), valamint bizonyos nem keresztény egyházak, közösségek ellen (mint például a Krisnások). Az ellenük megfogalmazott parlamenti – és parlamenten kívüli – hisztérikus vádak hőfoka és külsőségei igazából csak a kereszténység kezdeti időszakának ideológiai csatározásaival jellemezhetőek. Például azzal, ahogy a jeruzsálemi Béth Hammidrás korántsem gamaliéli józanságú tagjai viselkedtek Pál apostol letartóztatásakor, vagy még inkább azzal, ahogy a megvadult tömeg üvöltött az Antonia erőd lépcsőinél. Amikor Pál arról beszél, hogy a Templomban imádkozva látta megbízóját, a Názáretit, aki a pogánymisszió folytatására buzdítja őt, a tömeg így reagál: „...*töröld el a föld színéről az ilyet, mert nem szabad neki élnie.* [Szó szerint: u gar kathéken auton dzén, mert nem illeti őt meg az, hogy éljen.] *Eközben kiáltottak, a köntösüket megszagatták, és port szórtak a levegőbe...*” (AP. CSEL., 22,22–23.)

A „történelmi egyházak” tehát félnek (és ez meglátszik az általuk befolyásolt keresztény-nemzeti kormánypártok reakcióin is), de vajon miért? A helyzetet talán azzal a(z abszurd) példával lehetne érzékeltetni, hogy a gazdag és erős, jól bekerített város falainál egyszeriben megjelenik egy-két kósa nomád – akik bizonyíthatóan nem élnek ott legalább száz éve, aprólékosan kidolgozott és a hagyomány által „megszentelt” liturgiájuk sincs, még kevésbé égbe törő templomaik. Ám anélkül, hogy bejutnának a falakon túlra, puszta létükkel egykori nomád voltokra figyelmeztetik a városlakókat, ez azonban tűrhetetlen; a bentiek felháborodván joggal vélik róluk, hogy „*u kathéken autusz dzén*”, nem illeti meg őket az, hogy éljenek... A legszörnyűbb meghasonlást a közös eredet élményének felismerése okozza; ennél valamivel enyhébb esetet jelent a *másság* tényével való szembesülés, ámbar a másság ténye is gyűlöletes. A kör tehát végérvényesen bezárul: ha a másik is gyűlöletes, és önmagunkat sem vagyunk képesek elviselni, mi több, már a bűnbak is rég a sivatagban kóborol valahol, a létezés fundamentuma reped meg. Épeszű ember – ha csak teheti – az ilyen közegből elmenekül, hiszen itt még a levegő is mérgezett. Ha azonban nem teheti, befelé fordul; kialakul (miként jó néhányszor a történelemben) a szellemi-kulturális gettó intézménye. Persze a gettónak megvannak a maga kétségtelen előnyei is (miként ezt az asszimiláció kora előtti zsidóság történelmi példája is bizonyítja), hiszen a maga mikrovilágában itt a *törvény* (nomosz) és a *szellem* (pneuma) néha valóban „lefedik egymást”. Mindenesetre bizarr dolog, hogy keresztény gyülekezetek, illetve egyházak jussanak gettósorba egy magát „kereszténynek” nevező országban. Igaz, a nyílt vagy bújtatott ellenreformációk természetéhez szervesen hozzátartozik a gettósítás hitbuzgó hevülete. De így is megmarad a különös paradoxon s az ezzel kapcsolatos kérdés: hogyan lehetséges, hogy azok, akik szellemi offenzívát folytatnak, mégiscsak félnek?

A vallás „törvényi meghatározására” tett és teendő kísérletek (a JÁNOS EVANGÉLIUMBÓL vett kényszerű analógia – a törvénytudó farizeusok szájából: „...*a sokaság, amely nem ismeri a törvényt, átkozott!*” Jn., 7,49), azt sejtetik, hogy a laikus állam felkent törvényelőkészítői egyszeriben szakrális feladatkört is ellátnak, s mint valamiféle *Béth hammidrás* (a nagy Szanhedrin) hivatottá válnak az *eretnekek* (minim) pontos meghatározására is. Méghozzá nem holmi teológiai megfontolások alapján, hanem a „létszám” és az „életkor” egzakt ítélőelvei szerint. Magyarán, „kiközösítési joggal” ruháznának fel világi bíróságokat, ami keresztény országban keresztény felekezetekkel szemben még csak hagyján, de a nem keresztény „szektákkal” szemben több mint abszurd eljárás. Itt tartunk most. No de mit is lehetne várni egy olyan országban, ahol évtizedeken át meg a vadul vallásellenes kommunista pártideológia „ortodoxián” örökdő intézményei is pontosan ugyanilyen elvek alapján működtek? Úgy tűnik, a konkurens hatalmi ideológiák képviselői – logikai értelemben – csak egymást találhatják ki...

9

A jövő aporiái. Amíg a kilencvenes évek elejének politikai diskurzusait egyfajta moralizáló tendencia uralta – a közelmúlttal kapcsolatban a bűnösség a büntetés, illetve a megbocsátás tárgykörében –, addig a mostani időszak legfőbb jellegzetessége a mindenfajta moralizálással leszámoló, gátlástalan politikai utilitarizmus, amely minden valószínűség szerint előfeltevésnek tekinti, hogy a klasszikus demokráciáknak és a liberális szabadságjogoknak egyszer s mindenkorra befellegzett. Ugyanakkor, mint hogy szemmel láthatólag egyik hatalmi forma sem képes döntő erőfölényre szert tenni, olyan erő- és küzdőtér alakul ki, amelyik különösen kedvez a politikai pittbullok-

nak, akik – lévén a szélsőséges individualizmus megtestesítői – igazából (és eredendően) pártsemlegesek; alacsony „fájdalomküszöbük”, jobbára amorális lényük s általában nem túl magas intelligenciafokuk lehetővé teszi, hogy akár napjában többször is radikálisan megváltoztassák véleményüket és „elveiket”. Az intrika nagy korszakai az európai történelemben eddig még majdnem mindig egyfajta „művészetként” kezelték a politikai gátlástalanságot és nagyvonalúságot egyaránt, különösen az újkor hajnalán – ebben a vonatkozásban például Machiavelli *IL PRINCIPE*-je és Castiglione *IL CORTEGIANO*-ja teljességgel egy töről fakad –, ám a bolsevik párttörténet (mint „műfaj”) a „művészetet” végérvényesen „mesterséggé” degradálta, s nálunk – mit lehet tenni? – a politikus-utánpótlás jobbára e mesteremberek köréből származik. Mi több, az újabb törekvő generáció felfogható úgy is, mint ennek a megfáradt, cinikus, a közepszerből soha kitörni nem tudó és nem is akaró mesterember-seregletnek (a Kádár-éra pártcsinovnyikjainak) a bosszúja: nesze nektek, itt vannak a klónozott új fiúk, ezek még nálunk is rosszabbak! Ez persze – így – nem igaz; az „újak” egyáltalában nem rosszabbak, mint akik örökül hagyták őket. De az a tény, hogy „nem rosszabbak”, önmagában véve még mindig szegénységi bizonyítvány.

A „korszak (vagyis napjaink) levegője” – ez a légies, de mégis sokatmondó metafora – legfőképpen a bizonytalanság feszültségével teli (mintha a jövő csupa aporiából állna, magyarul: mintha nem is létezne; a látótávolság a *most* karnyújtásnyira lévő, még elérhető diszkrét pillanatáig terjed), s ez a bizonytalanság egyenesen arányos azal – az elsősorban szellemi – szpáhigazdasággal, amely (mint már szó esett róla) a jövő kifosztására épül. Ugyanakkor, a dolgok logikájának megfelelően, az állandó bizonytalanságérzés fenntartásához (túl a vallástalan, pontosabban: „hitetlen” korszakok általános tömeglélektani jellemzőin) bizonyos mértékű egyensúly meglétére is szükség van – a hatalmi, gazdasági és szellemi szféra területén egyaránt. Ez az egyensúly a kölcsönös gyanakvás és félelem állandó kiegyenlítődére épül, zajos külsőségek, kardcsörtetés és erőfitogtatás közepette. Ezzel a paranoid önhergelő játékkal pedig majdcsak elmúlik (de el nem telik) az idő, az egyik választástól a másikig, az egyik kormányzati ciklustól a másikig, azzal a megdöbbenő felismeréssel együtt, hogy a közélet főszereplői közül már csak a MIÉP nem kapott „bizonyítási lehetőséget”...

Ám az idő hullámtörő gátjai – amelyeket az ember önkéntelenül is véderőműként emel, hogy siettesse vagy éppen ellenkezőleg: lassítsa a nyakunkba zúduló jövő súlyát és intenzitását – előbb-utóbb úgyis átszakadnak, hiába mindenfajta emberi szándék, hiszen a tűnékeny, egyre fogyó jelen már nem biztosít olyan, a múltból kifaragott, irdatlan kötömböket, amelyek hosszú távon is alkalmasnak bizonyulnának arra, hogy a gátszakadás veszélyét elhárítsák. Szemben a különféle archaikus nagykulturák ilyesfajta *üzeneteivel* (a kínai nagyfáltól az egyiptomi óbirodalmi szentélyekig), amelyekkel az üzenethagyók évszázadokig, sőt adott esetben évezredekig rákényszeríthették a jövőre saját akaratukat. Nem, ez a jövő elmúlt már, illetve az ilyen típusú múlt (hála istennek) még nem érkezett el.

Annyi azonban így is bizonyos, hogy a jövőt nem kifosztó, hanem effektíve örökség-hagyó kulturák – a keresztény(nek mondott) európai civilizációban ilyen elsősorban a zsidó hagyomány, de némiképp ilyen a görög is – a maguk „irdatlan kötömbjeit” aligha efemer léptékű, elképesztően kisztílú emberek közreműködése révén hozták létre. Jan Assmann már említett, *A KULTURÁLIS EMLÉKEZET* című könyve használja (s éppen az egyiptomi szentély mint „kánon” hasonlatával kapcsolatban) a *monumentális diskurzus* kifejezést, amely azonban – áttételesen – az ótestamentumi és a klasszikus görög szel-

lemi „világra” is illik. Nos, az a közeg (ma minden bizonnyal úgy mondanánk: szociológiai közeg), amelyben az előbb idézett nagykulturák létrejöttek, nem utolsósorban az iménti monumentális diskurzus lehetett. Ha ilyen értelemben vizsgáljuk a mai magyar politikai „közeg” (mint vallástörténeti jelenség) megnyilatkozásait, akkor a gyarkorta citált „archaikus hőskorszak”, a reformkor teljesítményéhez mérten (is) szembeötlő a jelen – és a jelen emberének – (tisztelet a kivételnek!) nyomasztó *kisztílúsége*, a közélet egészének alpári jellege. Egymással tetszés szerint behelyettesíthető percmemberké, akik pöffeszkedő hatalomvággal és elborult aggyal fenyegetőznek és ostobaságokat beszélnek (tehetik, hiszen már akár a helyettes államtitkári rangig felkapaszkodtak a ranglétrán, ha netán még azon is felül, akkor pedig végképp elszabadul a pokol), akik a jelentéktelenségből érkeztek, s pillanatokon belül oda is térnek vissza; miniatúr diktátorocskák, akik a vélt-valós személyi kultusz bódulatától már semmit sem látnak, kiegészülve a megfelelő kliensek hadával, nos az imént érintett kérdéskörre vonatkozóan meglehetősen borús, ha ugyan nem reménytelen a helyzet. Ami ugyanis ma itt folyik, az nemhogy a monumentális diskurzushoz, de még a nietzschei *Plauderei* szelleméhez is kevés.

Ha a majdani *munkásmozgalmi panteonból* (mint a múlt szakrális emlékművéből) végérvényesen kiseprűznénk egy aberrált ideológia itt rekedt torzszüleményeit – nem csupán Lenin töprengő, guggoló vagy éppen zsíros kenyeret majszólo szoborba dermedt mását, hanem a hős harcosokat és a lángelkű elvtársnőket is –, és helyükbe egy hasonlóan eszelős valláspótló vallás héroszait és theoszait helyeznénk (Csaba királyfi lépdelve csillagösvényen a magyarok istenének biztató mosolyától kísérve), akkor most az összes sanyarú sorsú, munka nélküli szobrász, sőt akadémiai növendék egyszeriben látástól vakulásig dolgozni kezdené. (Hála jubileumi évnek, honfoglalásnak, kormányának és kormánybiztosnak, azért így is csurran-csöppen némi megrendelés.)

A jeles középkorász, Bogyay Tamás kockáztatta meg azt az ötletet, hogy Árpád-házi királyaink idején – de legalábbis a Bizáncban nevelkedett III. Béla uralkodásától fogva – talán Magyarországon is létezhetett valamiféle királyi arcképcsarnok, s a krónikailluminátorok gyakorlatilag innen dolgoztak?! Merész, ráadásul semmivel sem igazolható feltevés, de ha megpróbálnánk alkalmazni napjainkban is, akkor a kiérdemesült munkásmozgalmi panteon helyén valami ilyesmit kellene emelni, megörökítendő benne az elmúlt tíz esztendő vallástörténetének héroszait és szentjeit. De hogyan? Visszakanyarodva a tanulmány kiinduló elgondolásához, a „maior imágó”-hoz, úgy vélem, ha szobrot „szentelnék” nekik, e héroszok és szentek jelentős többségét – stílusosan – kerti törpeként kellene ábrázolni (a figura germán mitológiai eredete közismert), s ha a „numen” tényleg valamivel *nagyobb* (maior), mint eleven mása, akkor a törpéből az lehetne, aminek lennie kellene: normális méretű lény. De azt hiszem, ez csak illúzió; ha az ember ma figyelmesen körülnéz, rezignáltan tudomásul kell vennie: beköszöntött a törpék kora.

(A TEDISZ és a HETEK szervezésében 1999 decemberében tartott vallástörténeti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.)

Geréby György

AMI BOTRÁNY ÉS AMI NEM

Tamás Gáspár Miklós 1999 nyarán A HIT BOTRÁNYA MAGYARORSZÁGON címmel az *Élet és Irodalomban* recenziót közölt Bartus László FESZ VAN című könyvéről. A felcsapó indulatok hetekig tartó vitákra vezettek a Hit (Gyülekezetének) „botránáról” (*ÉS*, 1999. július 2., 16., 30.). Az érvelő beszédhez túlságosan zajos napi politikai gerjedelmek (lássuk tisztán: volt ott gerjedés *pro* éppúgy, mint *kontra*), a sandaságok vagy akár az egyébiránt nem is hazug indulatok csillapultán ma már talán ki lehet mondanunk: már megint az történt, hogy a vitában a legváltozatosabb eszmék, alkalmasint igen alapvető dolgok keveredtek tarkabarkán, miközben a lényeges kérdések tisztázatlanul maradtak, sőt föl sem tétettek. Sajnos, a vitát kiváltó recenzió, majd a későbbi válaszok részben maguk is felelősek a szellemi zűrzavarért.

TGM szerint ugyanis a Hit Gyülekezetének vallásgyakorlatába hirtelen bepillantást nyerők megbotránkozása alapján véve nem tulajdonítható másnak, mint a mai magyar vallásosság filiszter (a. m. beszűkülten önelégült, kispolgári) rémületének „*a keresztyén vallás átélésének és gyakorlásának látványától*”, melyet egyébként a vallástörténetből volna szerencsénk „*untig ismerni*”. Meg is feddi TGM a hazai értelmiséget, amiért „*antropológiai, művelődés- és vallástörténeti műveltsége és humanista ébersége nem volt elegendő annak felismeréséhez*”, hogy a Hit Gyülekezetének friss botránjában „*honnét is fűj a szél*”, jelesül, hogy ami a Hit Gyülekezete sajátos vallásgyakorlatán megbotránkozók-nak nem tetszik, az maga „*a keresztyén vallás*”. „*Az autentikus keresztyén vallás épp akkora botránny ma, mint kétezzer esztendővel ezelőtt*” (TGM Kierkegaard-ra utal). Természetesen nem arról van szó, hogy a Hit Gyülekezete lényegileg azonos lenne az őskereszténységgel (hiszen az abszurditás volna), hanem arról, hogy a Hit Gyülekezete valamilyen fontos szempont szerint hasonló az őskereszténységhez (az már persze nem tisztáztatik, hogy melyik irányzatához is). Ilyen rokonító elemnek tekinti TGM a démonhitet, az ördögűzést, Isten imával való kényszerítését, az önkívületet, a közvetlen (misztikus) istenélményt, a szokásos társadalmi konvenciók elvetését, a doktrinális szigort, a tekintélyi hierarchiát, az egyéni önállóság önkéntes föladását, a szolgálati éthoszt és a köznépi tónust. TGM szerint ezek az elemek összekötik az őskeresztényeket, az esszénusokat és gnóosztikusokat, majd a joachimitákat, a valdenseket és a huszita közösségeket a Hit Gyülekezetével. Minél rosszabb a szekularizált mai magyar értelmiségének, minél kevésbé érti meg, hogy a Hit Gyülekezete inkább őrzi a keresztyén vallás fenntebb felsorolt lényegi elemeit, mint féltett egyházainak kiüresedett filisztersége.

Jelen sorok íróját e beszéd megérintette. Először azonban szögezzünk le két dolgot. Elsőként, hogy hozzászóló érintettségének nincs politikai vetülete, már csak azért sem, mert a Hit Gyülekezetével összehozott liberális pártnak meggyőződéses szavazója (lásd alább). Másodjára, hozzászóló a Hit Gyülekezetében azt mélységesen respektálja, hogy a keresztyén egyházaknak követendő példát mutat a zsidóságról kialakított képével. Hozzászóló tisztelete persze tovább növekedne, ha eme, hangsúlyozom, dicséretes zsidóságkép teológiai megalapozásáról is olvashatna valamit, hiszen a keresztyénységet immár második évezrede gyötri az oldalába szúrt tüske (Szent Ágoston fordulata, me-

lyet Franz Rosenzweig is felhasznál), melynek teológiailag (!) érvényes megoldása hatalmas szellemi tett lenne.

Maradjunk tehát abban, hogy jelen szerző érintettsége csak az afféle tíz körméről lekapott magyar filozfé, aki nemcsak nem restelli magát értelmiséginek vélni, de még bizonyos előírt ismeretekkel a háta mögött sem tud a TGM kívánta következtetésekre jutni. Balszerencsés helyzetét tetézi, hogy vonzódást érez a kereszténység klasszikus formái iránt, sőt ezeket otthonának vallja (vizsgálhatja is aggódva lelkiismeretét, hogy nem „sznobériából” teszi-e ezt, mint TGM mondja). Hendikepek ide vagy oda, akár-hogy forgatja is TGM gondolatmeneteit, azokat több ponton alapjában tévesnek, mi több, veszélyesen pongyolának kell találnia. Így a következőkben néhány elvi jelentőségű megfontolásra szeretné felhívni a figyelmet, melyeket akkor sem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha egyébiránt a filiszterek kritikán aluli szörnyűködése is megérdemli a magáét (minek jellemzésében teljesen egyetértek TGM-mel).

A maga részéről jelen szerző mindenekelőtt úgy gondolja, hogy a Hit Gyülekezetének botránya nem a keresztény hit botránya általában. Másodsor, nem világos, hogy elvileg miért is ne lehetne súlyos kételyeket megfogalmazni a tekintetben, hogy a Hit Gyülekezete valóban autentikus keresztény üzenetet hordoz-e. Harmadsor, a politikai liberalizmus melletti elkötelezettségnek nem kell szükségképp együtt járnia a vallási liberalizmussal. Negyedsor, az a gondolkodásmód, melyet TGM javasol, kívül helyezkedik el a vallási viták lehetséges módjain, s ezért álláspontja legfeljebb a vallási szkepticizmus hívei számára lehet elfogadható. Végül kritériumot javasolnék az autentikusság eldöntésére.

1. Már a vitaindító írás címe is mutatja dióhéjban a bajokat. TGM szójátéka, „*A Hit botránya Magyarországon*” úgy állítja be, mintha a Hit Gyülekezetének botránya a (keresztény) hit régről ismert botránya volna. Az áthallás azonban sántít. Tudjuk ugyanis, hogy a kereszténység botránya nem a hit botránya, hanem a kereszté (GAL, 5:11), azaz Krisztus keresztthaláláé és feltámadásáé. (Mint ezt a vita során, második válaszában TGM is mondja. Annál kevésbé érthető a dolog.) Világosabban: az ÚJSZÖVEVSÉG nem a hit botrányáról, hanem a kereszt botrányáról beszél. (Vö.: „*Mi pedig Krisztust prédikáljuk, mint megfeszítettet, a zsidóknak ugyan botránkozást, a görögöknek pedig bolondságot*”, 1KOR, 1:23, melyet érdemes összevetni ApCSEL, 17:32-vel, ahol Szent Pál valóban ezt is prédikálja, és ki is nevetik érte a görög filozófusok.) Kis különbség a szavakban, hatalmas ugrás az eszmékben. Hiszen a hit nem más, mint „*a reménylett dolgoknak valósága és a nem látott dolgokról való meggyőződés*” (ZSIDÓK, 11:1). Hinni ugyanis igen sok ember hisz igen sokféle dologban, valamint igen sokféle módon. Profán példaként például hihetem, hogy a sarki közért éjjel is nyitva van, sőt ebbéli meggyőződésemben cselekedhetek is (amennyiben elindulok oda). Ami a keresztény hitet megkülönbözteti a többi, jellegében hasonló hétköznapi vagy vallási hittől, az az, hogy Jézus Krisztusban, az ő istenségében, keresztthalálában és feltámadásában hisz, nem másban, és e jól meghatározható hite szerint él. Jézus Krisztus, a valóságos isten és valóságos ember keresztthalála és feltámadása, az ebben foglalt ígéretbe vetett különleges tartalmú hit a botrány, nem valami más, nem a hit általában.

Erre TGM azt felelhetné, hogy a Hit Gyülekezetét övező s valóban minden racionalitáson túlmutató, „a szkinhedeket a főpapokkal” összekötő közgyűlölet az átélt kereszténységnek szól általában, hangsúly az átéltségen. Ami a mai magyar társadalmat gyűlölködésre sarkallja, mondhatnánk, az nem más, mint az, hogy valaki komolyan veszi

azt, amit hisz, és napi életére nézve is számol a következményeivel. Ez igazi botrány, amit jelen szerző is annak tart.

Mást kívánunk állítani. Igaz, hogy a Hit Gyülekezete *valamiben* hisz, továbbá az is, hogy hitét roppant, alkalmasint riasztó következetességgel gyakorolja. De nemcsak az nem mindegy, miben hiszünk, hanem az sem, hogy miként tesszük ezt. Egy hitből, egy látszólag közös vallásos hitből sem következik egyértelmű megfeleltetéssel az, hogy milyen módon kell azt a hitet megélni. A sivatagi atyák úgy éltek meg hitüket, hogy a pusztaságok elvonultságában folytatták szellemi küzdelmeiket. Mások embertársaikat betegségükben szolgálták. A kereszténység története azt mutatja, hogy, mondjuk, az ortodox és a római katolikus egyház, legalábbis absztrakt értelemben, ugyanúgy hisz a keresztény hit fent említett központi tételében, Krisztus istenségében, halálában és feltámadásában, miközben hitük (azért annyit engedjünk meg, hogy legalább egykor autentikus) gyakorlata gyökeresen eltér, sőt teológiailag hosszan tudnak érvelni a mellett, hogy mit és miért élnek ők meg másként.

Magyarul, a hit megélése önmagában még kevés. Sokan és sokféle módon élnek meg sokféle hitet, de a következetes megélés önmagában még nem legitimálja sem a gnóvizst, sem a rituális emberevést. Természetesen az tényleg botrány, ha valakit a megélés ténye kelt gyűlöletre. Ebben nincs vita. E primitív és velejéig pogány reakción túl azonban lehetséges olyan álláspont is, méghozzá megélt teológiai álláspont, amely akár ugyanazon hitben iskolázva valamely megélési módot, az e megélés alapjául szolgáló teológiát tartja rossznak, sőt hamisnak. Tehát, mivel van lehetősége annak, hogy speciális botrányról van csak szó, a Hit (Gyülekezetének) botránya nem azonosítható általában a kereszténység botrányával. Q. e. d.

A félreértések okára akkor bukkanunk rá, ha végiggondoljuk azokat az elemeket, melyek TGM szerint a Hit Gyülekezetét a korai kereszténységgel, illetve a többi fent megnevezett csoporttal rokonítják. Először is, éppen a most mondottak alapján a démonhit, az ördögűzés stb. soha nem alkotta és nem is alkothatja a kereszténység lényegi tanítását. TGM listája nemhogy nem kimerítő, de még csak nem is a lényeges elemekre koncentrálna. Szinte mindegyik elem önmagában is problematikus bármely keresztény teológiában (és nemcsak ma gondolják ezt a nagy egyházak, hanem a fennmaradt legkorábbi iratoktól kezdve). Kényszerű tömörséggel fogalmazva: keresztény számára az önkívület nem lehet önmagában cél, hiszen nem kell kilépnie a világból, személyisége nem eldobandó teher, ugyanis Krisztus megtestesülése éppen a világot és az emberi személyt szenteli meg, még akkor is, ha életének értelme immár nem önmaga, hanem a benne élő Krisztus (GAL, 2:20); Isten nem kényszeríthető sem ráolvasással, sem imával, ugyanis Isten tökéletes szuverén teremtő, azaz Isten csak azt teszi, amit tenni akar, s a kegyelem fogalma éppen ezt van hivatva kifejezni; a misztikus istenélmény nem idézhető fel semmiféle mágikus eszközzel; a társadalom bizonyos konvenciói biztosan betartandók – legalábbis ott, ahol nem kényszerülünk azokat elvetni –, mert Jézus Krisztus szerint a császárnak megadandó az, ami az övé (MT, 22:21; Mk, 12:17; Lk, 20:25), Pál szerint pedig az adót éppen hogy meg kell fizetni (RÓM, 13:7) stb. Ha elolvassuk azokat a korai beszédek, amelyekről az APOSTOLOK CSELEKEDETEI számolnak be, akkor látható, hogy miközben mindenféle csoda persze történik számtalan, az apostolok a legkevésbé az ördögűzést vagy a közvetlen istenélményt prédikálják, hanem, mint láttuk, Krisztus kereszthalálát és feltámadását, Isten üdvtörténelmi tetteit, a törvény és a próféták jövendölte események bekövetkezését, ha tetszik, Isten szavatartó, hűséges nagyságát. Ezen túl azt már ne is említsük, hogy a felsorolt elemek

között nincs olyan, amely mind a hat csoportban (esszénusok, őskeresztények, gnószitikusok, joachimiták, valdensek és husziták) közös lenne. Hogy is állunk az esszénusok közvetlen istenélményével, a gnószitikusok „köznepi tónusával” vagy a husziták önkívületi hajlandóságával? (Egyáltalán, hogy is kerül erre a listára az esszénusok rejtélyes csoportja?) Egy és csakis egy nem említett összekötő elem van az amúgy gyökeresen különböző csoportok között, éspedig a politikai radikalizmus. Igaz, hogy a „*protestáló hit, küldetéses vétő*” szép, fontos eleme a kereszténységnek. Ennek ellenére nem azonos vele, mint ahogy például a zsidóság sem azonos a zelóták (különbön kétségkívül autentikus) mozgalmával. Két különböző dolog az, hogy a hit megőrzése radikális életbeli döntéseket kíván, valamint az, hogy a radikális politizálás a hit konstitutív eleme. A bálványimádásnak keresztény nem tehet engedményeket, de ha a társadalom nem követeli meg a bálványimádást, akkor itt nincs miért radikalizálódni. (Ha viszont megköveteli, mondjuk, holmi szent korona vagy akár „a nemzet” imádását, akkor tüstént helye van a vétónak, lásd: „*a nemzeteknek minden istene bálvány*”, „*a pogányok bálványai ezüst és arany, emberi kezek alkotásai*”, ZSOLT, 96:5, 135:15.)

2. Ekképp jutunk el a második ponthoz. Az igazi botrány tehát, ha szerző jól érti, nem a Hit Gyülekezetének hitéről szól (melyet keveseknek van szerencsájuk mélyebben ismerhetni), hanem egy egyház szervezetéről, vezetésének hatalmi gyakorlatáról, esetleges visszaéléseiről, politikai ambícióiról. A félrevezető szójáték elfedi, hogy a (keresztény) hit fogalmilag sem azonos egyetlen intézménnyel sem. Őrizni őrizheti egy intézmény a hitet, de nem lehet azonos vele. Így hát abban nincs semmi abszurd, hogy egy intézmény szolgáltathat okot botrányra, miközben vezérlő eszméjével kapcsolatban nem merül fel botrány. De a fordítottja is megeshet. A vitában emlegetett gnószitikus szekták állhattak teljesen normális emberekből, intézményként viselkedhettek a legkonformistább módon (egy részük valóban konformista is volt politikailag, ami szintén a vélelmezett közös jellemző ellenpéldája), alapeszméjük mégis botrány (az ortodox egyház számára). Ugyanígy, a zsidó hitközségek élhették a lehető leghétköznapibb, legkegyesebb életet, létük mégis önmagában botránynak számított (keresztény környezetük számára). Voltak igen kevésbé szent életű pápák és pátriárkák, míg voltak igen szent életű eretnekek, ismét minden kombináció elő is fordult. Szent Atanáz egybehangzó beszámolóik szerint nem volt kellemes ember, míg Áriusz igen. Trinitológiája és krisztológiája mégis Atanáznak mélyebb, és nem Áriuszak. Evagriosz Pontikosz nyilvánvalóan sokkal komolyabb aszkéta és misztikus volt, mint Szalamiszi Epiphániosz, de tetszik, nem tetszik, Epiphániosz valóban rámutatott Evagriosz teológiájának nem ortodox voltára. A „hites” vita során viszont újra és újra összemósódott, hogy vajon a Hit Gyülekezetének teológiájával vagy általában vett intézményi rendszerével, esetleg pusztán jelenlegi vezetésével van-e baj (esetleg mind a hárommal), ha egyáltalán.

TGM magától értetődőnek tartja, hogy a Hit Gyülekezete valójában nem tesz mást, mint a kereszténység hagyományos formáiban elnyomott transzcendencia utáni vágyat éli meg autentikusan. „*A szekták brutálisan emlékeztetik a polgári társadalmat az elfojtott transzcendenciára.*” A Hit Gyülekezete „*a vallás pusztá látványával*” döbbsent meg, melyet a „*kőszívű*” magyar környezet „*perverz anomáliának érez*”. Aki tehát a Hit Gyülekezete ellen van, az, jól értsük, a Hit Gyülekezetével azonosított kereszténységgel azonosított vallás ellen van. E szavak ismét magától értetődő módon azt előfeltételeztetik, hogy a Hit Gyülekezete azonos a kereszténységgel, éspedig az autentikus kereszténységgel. (Azt a felületességet hagyjuk is, hogy az általában vett állami vallás, a *religio* fo-

galma sem azonos a kereszténységgel. Sokféle állami *religio* volt a világtörténelemben, melynek fogalmába a hit, pláne Krisztus kereszthalála egyáltalán nem tartozott bele, mint a pusztán politikai hűséget követelő római államvallás esetében.) Szóval itt azért álljunk meg egy szóra! A kereszténységgel való azonosítás háromféle módon történhet. Vagy a „kereszténység” nevű gyűjtőfogalomba tartozó (mérvadó) csoportok valamelyikével lehet a Hit Gyülekezete azonos (ideértve a hereziseket), vagy a kereszténységgel magával, vagy pedig kibővítjük a kereszténység fogalmát a Hit Gyülekezetének újdonság-jelenségével. Ez utóbbi esetben nem teljesíthető az eredeti program. A kereszténységgel magával is csak akkor lehetne azonos, ha maga is ugyanolyan összetett jelenség volna. (Hiszen ha csak a két legnagyobb egyházat, az ortodox keletit és katolikus nyugatit tekintjük, azok is számos ponton eltérnek egymástól, igaz, ennek megértése sem adja olcsón magát.) Kevésbé elvontan: voltak „keresztény” szekták, amelyek szerint Krisztus csak ember volt, voltak, akik szerint nem is halt meg, és voltak, akik szerint nem támadt fel, s persze az ortodox álláspontok (ti. kalkhédoni és nem kalkhédoni), mely ezeknek ellenkezője. (Részletesen H. Chadwick: A KORAI EGYHÁZ. Osiris, 1998, illetve számtalan patrisztikus kézikönyv.) De ha az eltűnt herezisek helyett a mai helyzetre tekintünk, az sem egyszerűbb. Az Úrvacsora, az istenismeret, sőt, ha az unitárius egyházat vagy a (nem politikai, hanem teológiai értelemben) liberális protestantizmust, illetve liberális anglikanizmust is kereszténynek tekintjük, akkor a trinitológia és a krisztológia, sőt az eszkatológia is megosztja mind a mai napig a keresztény (úgy is, mint keresztény) egyházakat. Mármost a Hit Gyülekezete ezen álláspontok valamelyikét vagy egyszerre mindegyikét vallja? Nyilván az utóbbi abszurd, tehát a Hit Gyülekezete logikailag is csak egy része lehet annak, amit kereszténységnek tartunk. Ezenfölül is az irányzatok mindegyike gondolt valamit (hideget vagy meleget, jót vagy rosszat) a transzcendenciáról és annak megéléséről is. Elvégre minden néven nevezhető kereszténység végső soron az Úr színéről színre látásáról szól. (Lásd a már emlegetett sivatagi atyák csodálatos misztikáját. TGM például nem beszél arról, hogy a sivatagi atyák spirituális radikalizmusát miféle viszonyban látja a Hit Gyülekezetével.) Még világosabban: távolról sem az a transzcendencia megélésének egyetlen módja, ahogy azt a Hit Gyülekezete hirdeti. Létezik más, mérvadó keresztény spirituális hagyomány is. (Mely, köszöni, minden látszat ellenére továbbra is él és virágzik, tessék, Urak, tenni egy hosszabb kirándulást Athoszra!) S azt azért tudnunk kellene, miért döntünk valamely olyan mód mellett, melyet a nagy egyházak elvetettek, pláne, ha némi jóindulattal azt is föltehetjük, hogy volt annak teológiai oka is.

Valójában miből is következtetünk mire? Vajon a Hit Gyülekezetének teológiájából akarunk-e következtetni a politikájára vagy a politikai gyakorlatából a teológiájára? A zavar fő oka persze az, hogy a Hit Gyülekezetének teológiájáról, egyházképéről, a szentségekről stb. vallott nézeteiről, pláne krisztológiájáról nem tudunk meg semmit, és bizony, az egyébként rendkívül művelt TGM nem is tett kísérletet e homály oszlására, például azzal, hogy rendelkezésünkre bocsátotta volna a Hit Gyülekezete katekizmusának bibliográfiai adatait. (A Hit Gyülekezetének zárkózottsága egyébként meglehetősen eltér a korai egyház doktrinális nyíltságától. Az apologétáktól kezdve az egyház közzétette teológiáját, sőt teológiai vitáit is nyilvánosan folytatta.) A teológia ismerete fontos volna, hiszen hit (s mint nem véletlenszerű hit, bizony teológia) és szervezet összhangja vagy disszonanciája volna az, aminek alapján valójában vélemény lehetne formálni a Hit Gyülekezetének jellegéről. Ahogy az SZKP ideológiája nem szolgálhatott az angol parlament intézményének alapjául, úgy diktatórikus cseleked-

tek rendszere mögött sem állhatnak demokratikus elvek. Hasonlóképp az is nyilvánvaló, hogy amíg bizonyos alapelveken nyugvó intézményekben egy-egy autokrata vezető legfeljebb kisiklásnak, addig más alapelveken nyugvó intézményekben ugyanez normálisnak számít. Többek között ebben különböznek az intézmények. Témánkra szűkítve: az egyik intézmény (egyház) olyan, hogy abban diktatórikus vezetés a kollegialitás következetes alkalmazása, illetve a hierarchia hiánya miatt elvileg lehetetlen (ilyen például a görög ortodox, a helvét vagy az ágostai egyház, valamint a rabbinikus zsidóság), a másik meg olyan, hogy csak egyszemélyi vezetéssel működhet (mint a karizmatikus egyházak és csoportok), a harmadikban meg egyszemélyi vezetés vegyül egyfajta kollegialitással (ilyen a római egyház). Az *ÉS*-vita során nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy a Hit Gyülekezete vajon melyik csoportba tartozik. (A fenti hármas csoportosításhoz nem ragaszkodom.)

TGM három párhuzamot von. A Hit Gyülekezetének szakadárjai a Hit Gyülekezete ellen; a protestáns felekezetek a római egyházzal szemben, végül a kereszténység maga a jeruzsálemi papi kultusz ellen. Helytállók a nagyívű párhuzamok? Valóban ugyanarról szól mind a három eset? Hiszen a kereszténység egy másik vallás „lázadása” s legalábbis önértelmezése szerint nem a papi kultusz ellen (melyet a jeruzsálemi ősegyház annyira nem vetett el, hogy gyakorolta), hanem Krisztusának üzenetéért. (Természetesen, ha a qumráni közösség azonos lenne a kereszténységgel, ami több mint kétséges, akkor a qumrániak lázadása a templom ellen valóban a kereszténység lázadása, de csak akkor, és még így sem mondhatnánk, hogy a kereszténység kimerül a templom elleni lázadásban.) A másodikban valóban több az akár közösnek is vélhető politikai elem, de azért óvakodnék a reformátorok elemi erejű *teológiai* megújulási törekvését összevetni, bocs, a viharral egy kanál vízben. Luther Márton és Bartus László, esetleg Németh Sándor? Ugyan! A párhuzamok nem sántítanak: lötyögnek.

Ne „hagyjuk ezt”, hogy a hit azonos a misztikával! A vita során egyre-másra bukantak fel olyan fordulatok, mint „*közvetlen (misztikus) istenélmény*”, vagy (Kierkegaardra hivatkozva) „*a világ beszéde és a hit beszéde (melyről a misztikusok adnak hírt) két, egymásra lefordíthatatlan nyelv...*”. Ha a hit a misztika volna, a misztika pedig a közvetlen istenélmény, akkor a hit a közvetlen istenélménnyel lenne azonos. Márpedig ez ellentmond mindannak, amit az (ortodox, klasszikus) kereszténység a hitről tanít (ezt TGM is mondja). De miért is? Fentebb már idéztem, hogy a hit „*a reménylett dolgoknak valósága, és a nem látott dolgokról való meggyőződés*” (ZSIDÓK, 11:1). Az istenélmény túlzott erőltetése szörnyű csapdákat rejt: egyfajta teológiai bolsevizmust. Hát ezért volt mindig is gyanakvó az ortodox nagyegyház az elitista misztikákkal szemben. Nem filiszterségből, nem hatalomféltésből, hanem lényegi teológiai megfontolásból. Ugyanakkor egyáltalán nem vetette el a misztika minden formáját, például a görög és szláv ortodox egyházak teológiájának gerincét a hészükhasza misztikán nevelkedett szerzetesek alkotják mind a mai napig. Természetesen, hiszen a nagyegyház is Isten színéről színre láthatóságának ígéretében él. Igaz, csak nem gombnyomásra, imaszintidők teljesítésének függvényében, hanem úgy, mint ami Isten csakis saját akaratán múló önnön kezdeményezése, szuverén akaratából származó kegyelme, melyet ugyanakkor egyedül emberszeretőként nem tagad meg saját képére alkotott teremtményétől. Igen, ez az ősi aporia a kereszténység (sok tekintetben a zsidósággal mélyen közös) alaphelyzete, mely nem kerülhető meg. Vidrányi Katalin szép szavával: „*Isten nem élmény, hanem munka.*” Kemény és sokszor kilátástalan. Mi gyarlok vagyunk, az Úr pedig hallgathat, túl minden lehetséges megértésen. De az Úr megtalálja az őt keresőt, még akkor

is, ha az nem találja őt. Olcsó, gyors és főleg fájdalommentes kielégülés sehol és soha nem szerepelt az ígéretek között (vö. Joseph Heller: *AZ ISTEN TUDJA*). Magyarul, az imakommandó, a menetrendszerű istenre találás, ha valóban létezik, botrány, de nem a hité általában, hanem sajátosan a Hit Gyülekezetéé (ugyanis a találás nem hit).

A sivatagi atyák történetei között mesélik, hogy egy szent életű atya, neveztesseék Dorotheosznak, a forrásra igyekezett vízért. Egyszerre megjelent az ösvény két oldalán egy-egy arkangyal, Gábrriel és Mikhael, és mennyei himnuszokat énekeltek. Mit tett ekkor a szent életű Dorotheosz atya? Szemét lesütötte, fejét leszegte, és imáját mormolva határozott léptekkel áthaladt a két arkangyal között. E történet, a keleti kereszténység mai napig élő spirituális hagyományának alaptörténete arról szól, hogy nincs az a csoda vagy lelki élmény, amely megrebenthetné az Istenre szegezett figyelmet. Nem jámbor anekdotáról van szó. Ugyanez a történet a magas teológiában is megfogalmazható. Ha Istent látván valaki megértette, amit látott, mondja első levelében az Areopagita, akkor biztosan nem Istent látta, hanem csak valamely teremtményét. Márpedig bármely teremtményt Istennek tekinteni bálványimádás volna.

TGM lényegi keresztény vonásokat felsoroló listájáról tehát bizonyosan törölni kell, hogy „*Isten imával való kényszerítése*”. Ez ugyanis, mit szépítsünk rajta, vérbő pogányság, melynek semmi köze semmiféle kereszténységhez. Ismét magyarul, nemcsak arról van szó, hogy a Hit Gyülekezetének vallásgyakorlata nem azonos a keresztény misztikával (mint rész az egészszel), hanem félek, még az az erősebb állítás is igaz lehet, hogy semmi köze hozzá. (Még akkor is, ha, figyelem, egy nagyegyház által elítélt eretnekesség gyakorolhatott hasonló dolgokat. Hogy jövünk azonban ahhoz, hogy marginális jelenséget ortodoxiává emeljük?) Jó volna persze többet tudnunk arról, hogy a Hit Gyülekezete mit gondol teológiailag Isten és ember lehetséges kapcsolatáról (például mit gondolnak Órigenésznek az imáról szóló alapvető írásáról).

3. Harmadik pontként egy alapvető *non sequitur*ról kell beszélnünk, jelesül, hogy a politikai liberalizmus nem azonos a vallási liberalizmussal. A vitában ez a két szempont folyamatosan keveredett. A Hit Gyülekezetének vallási gyakorlatát a politikai liberalizmusra való hivatkozással, politikai ambícióit pedig a vallásgyakorlására való hivatkozással mentegették. Nos, e két dolgot keverni tilos. Amíg ugyanis a vallási liberalizmus általában együtt jár a politikai liberalizmussal, a politikai liberalizmusból nem okvetlenül következik vallási liberalizmus. Miért? Ugyanezért, amiért a sakk szabályait sem lehet „szabadon” értelmezni semmifajta politikai liberalizmus nevében. Szerethetem a bridzset, és nem szerethetem a kanasztát. Ettől azonban kutya kötelességem elfogadni, azaz lenyelni és megemészteni, hogy felebarátaim vagy családtagjaim az általam szeretett bridzs helyett a kanasztát választják (vagy egyiket sem stb.). Sőt azt is, hogy mindketten éppoly fontos lehet számukra, mint a bridzs számomra. De abból, hogy mindketten csinálunk valamit, amit szeretünk, még nem következik, hogy ugyanazt csináljuk. Éppen ezért politikai toleranciámat fenntartva még számárnak is tarthatom őket. Arról pedig végképp szó sem lehet, hogy a bridzsjáték szabályait az akár mégoly messzemenő politikai tolerancia jegyében is megváltoztathatnánk.

A vallási liberalizmus ebben az értelemben azt jelenti, hogy a tordai országgyűlés (1568 – !) szellemét kiterjesztve alapvető jognak tekintem, hogy minden község szabadon választhat magának prédikátort. (Csak aztán ne jöjjön panaszkodni.) Ettől azonban arra még nem nyer jogot senki, hogy a fent emlegetett kálvini egyházat a lutherivel, a római a göröggel vegyítse, vagy az egyszerűség kedvéért a pogányt, a zsidót vagy a keresztényt összemossa, mondván, hogy mindegyik ugyanazt az istent imád-

ja. (Ami nyilván csacsiság, hiszen a pogány nem egyet és nem imád, a zsidó nem fogadja el Krisztust, a keresztény meg, na, ezt már tudjuk, botrány is és bolondság is.) Elesebben fogalmazva: annak ellenére, hogy egy másik egyház vagy vallási csoport létét fizikailag elfogadni helyesnek, sőt ezen emberi szabadság védelmezését elsősorban kötelességnek tartjuk minden szükséges módon, az már nem következik, hogy teológiáját is helyeselnem kellene, vagy akár csak el kellene ismernem (létezésének tényén túl). Állításom szerint igenis lehet liberális politikusnak azt mondania, hogy bizony, a Hit Gyülekezete eretnecség, ha történetesen e politikus kálomista, ágostai, ortodox vagy éppen pápista. Sőt e liberális politikus mint teológus minden teológiai eszközzel harcolhat is az eretnecségek ellen, hiszen felebarátai lelki üdvéért minden tisztességes hívőnek felelősséget kell éreznie. A vitákban megengedett meggyőzőségi módokon túl azonban nem használhatja az önkényes erőszak, és pedig különösen nem az állam hatalmi eszközeit saját nézeteinek propagandájához, illetve ellenfeleinek korlátozására. A liberalizmus nem a vallási szinkretizmust parancsolja, hanem az inkvizíciót tiltja. Mindennek pedig alapja az a zsidó-keresztény teológiai princípium, amely szerint az ember mint Isten képére teremtett lény, egyrészt radikálisan szabad, másrészt pedig ugyanezen érem másik oldalán radikálisan felelős féltékenyen szerető Teremtője előtt.

4. Ha valaki a fenti ellenvetéseket kézlegyintéssel minősítené történéskedő köztudóságnak, akkor bátorokodnám arra figyelmeztetni az illetőt, hogy a fenti teológiák mindegyike (legalább a maga szempontjából) a többitől magát öntudatosan megkülönbözteti, magát többé-kevésbé keményen végiggondolt módon autentikus kereszténységnek tartja, de még így is lehet egy részük a (hozzászóló által is vallott) ortodox vagy nagyegyházi álláspont szerint *herezis*. Fordítsuk meg a helyzetet. Ha TGM számára nem tűnik mindent eldöntő kérdésnek, hogy valaki valentiniánus-e vagy ofita, hogy evagriánus-e vagy ortodox; hogy valaki monofizita-e vagy diofizita, akkor vajon egyáltalán képes-e egy teológiai vitát értékelni? Az esszénusok, őskeresztények, gnósztikusok stb. fenti együvé sorolása ugyanis azt jelzi, hogy (a felvilágosult, nem remélő) TGM számára ezek a kérdések úgymond elhanyagolható különbségekké jelentéktelenedtek (ahogy mondja, „*históriai esetlegesség folytán*” nem a gnószticizmus kanonizálódott – tessék?! Ez a TGM-hez méltatlan zöldség tökéletesen figyelmen kívül hagyja, hogy mit is gondolnak a gnósztikusok Krisztusról, például azt, hogy csak a kereszt tövében nevetett a rómaiakon, akik valójában Cirénei Simont feszítették meg helyette), szóval minden teológiai különbség csak csacskaság, mint a *homousziosz* és a *homoiusziosz* közötti aprócska *i* betű. Csakhogy épp ez a látásmód definiálja a szemlélő immár külsővé válását, hiszen külső, azaz nem tétre játszó (kibic) az, aki számára az *i* mindegy, nem választ szét teológiai világokat, üdvösséget és kárhozatot, életet és halált. (Így lóhetett Madách Imre is kapitális *aufklärer* bakot e helyütt.) Nem tudom, TGM mit mondana, ha valaki azt állítaná, hogy csak merő véletlenségből nem játsszák a sakkot a kanasztá szabályai szerint?

Megértem én, ha TGM a szekularizált értelmiségi helyzetében (melynek türelmetlen agnoszticizmusát közben mély undorral jellemzi) már elvesztette türelmét ahhoz, hogy a keresztény teológia történetének eme nehéz vitáit a szükséges elszántsággal kövesse. Legyen bár a teológiatörténet immár csak műveltségi terület, nem mentesülünk annak tudhatása alól, hogy még pneumatikus szekta és pneumatikus szekta között is nagy különbségek lehetnek. Mint ahogy a priscillianus és a messzalianus teológia sem ugyanaz, az origenista-evagriánus aszketikus teológiáról nem is beszélve (melyek igen-csak misztikus irányzatok voltak – és a Hit Gyülekezetéhez kevés közülük van). E régi

krízisek óta pedig igenis van komoly (hiteles) ortodox teológiája annak, hogy miért nem lehet napi eksztázis aprópénzére felváltani az első pünkösdi nagyszerű eseményét (mint azt fentebb láttuk). Akár a római, akár a görög egyház nagy misztikusait tekintjük, a rendelkezésünkre álló ismeretek alapján valószínűleg igen keményen ítélnék el azt a hitgyakorlatot, melyet a Hit Gyülekezetétől megismerhettünk. Mármint ítélni nem kívánok (illetve ezzel nem kívánom terhelni az olvasót). Ami fontos, az az, hogy a különbségek bizony léteznek. Igen meglepő lenne, ha rálehetnénk Ágoston, Bingeni Hildegard, Eckhart mester vagy Újteológus Szent Simeon olyan utalásaira, amelyek (szisztematikusan) rokoníthatók lennének a Hit Gyülekezetének teológiájával. (Ismétlem, hogy másodkézből származó információk helyett szívesebben olvasnék egy hite[le]s értekezést a Szentlélekről és az üdvözítő istenlátásról.)

5. Végezetül szeretném kártársam, TGM figyelmét felhívni bizonyos jelekre, melyeket szerintem minden gondolkodó ember jó lelkiismerettel alkalmaz(hatna) a Hit Gyülekezete autentikus keresztény voltának megítélésénél. Az egyiket már említettük. Nagy különbség van a korai kereszténység nyilvános (teológiai) megjelenése, terített lapokkal játszása (melyek jelentős része mind a mai napig olvasható) és a Gyülekezet (teológiai) zárkózottsága között. Nagyon fontos jel az, hogy nem emelhetők le a könyvtárak polcairól a Gyülekezet prédikátorainak „*katechetikai beszédei*”, mint Jeruzsálemi Szent Cirilléi. Miféle teológiáról beszélünk?

A másik kritérium arra épít, hogy a szépség az igazság ruhája. Ha majd e gyülekezet szellemi környezetében olyan misztikus himnuszok születnek, mint Keleten a TRISZAGION (HÁROMSZOR SZENT) vagy Nyugaton az AVE MARIS STELLA (ÜDVÖZ LÉGY, TENGERNEK CSILLAGA), mely a már istentagadóvá lett Renant sem szűnt megborzongatni (vagy Renan is csak afféle „sznob” volt?), esetleg a VENI SANCTE SPIRITUS (JÖJJ, SZENTLÉLEK ÚRISTEN), ha majd Hildebertus, Rhómanosz Melódosz vagy akár Angelus Silesius megszólal a Gyülekezet liturgiáján, szóval, majd beszéljünk akkor újra a Hit Gyülekezetének autentikus keresztény voltáról.

Ezt az érvet, jól tudom, manapság sokan nem szeretik. Tolsztoj meséjének három remetéjére szokás hivatkozni (a mesének közvetlen zsidó megfelelője ismert), vagy Aquinói Szent Tamás látomására, amikor egész műve szalmatörökké változott, vagy akár Remete Szent Antalra, akit képzetlensége nem akadályozott, sőt segített a filozófusok legyőzésében. A történetek gyönyörűek, de pontosan annyit mondanak, amennyit kell. Tolsztoj meséje nem azt jelenti, hogy az Úr imája felesleges (ezt akarta volna megtanítani a három tudatlan remetének a püspök), hanem azt, amit Marius Victorinus a maga módján mond: Nem a falak teszik a keresztényt. Ami annyit jelent: Isten bizony megteheti, hogy a kövekből támasszon fiakat Ábrahámnak (Mt, 3:9, Lk, 3:8). A teológia a hit ruhája, mely a hit nélkül összeomlik. (A meztelen hit viszont megfázásra hajlamos.) Remete Szent Antal története pedig a Teremtő szaváról szól, mellyel szemben teremtet értelem nem győzhet.

Kierkegaard-nak abban tökéletesen igaza van, hogy nincs kereszténység a hit személyes felfedezése, azaz a hit melletti döntés személyes felelősségvállalása nélkül. S mivel a világ, mint a természet és a társadalom, a mechanikus összefüggések szabályszerű világa Krisztusról semmit nem mond, mivel nem is mondhat, a hit melletti döntés szükségképpen a világ elleni döntés, ezenképpen botrány. E döntés nem lehet rutindöntés, s így a hit nem lehet sem önszuggesztív, de egyéb szakrális gimnasztika mégoly áhított eredménye sem (*pace* Loyolai Szent Ignác, akinek technikáját a Hit Gyülekezet mintha csak modernizálta és eredményesebbé tette volna). Kierkegaard különbségtétele igen fontos: a kereszténység elvileg sem lehet soha azonos a keresztényiességgel

(pl. az ún. „keresztény Európával”). Csakhogy ez az eszme, melyet Kierkegaard oly nagy erővel fogalmazott meg, a legősibb keresztény eszmék egyike (a *metanoia*, a megtérés fogalmának gyökere), melyet persze a XIX. század rutinizott felekezetei a viktoriánus világ szellemének engedelmességgel háttérbe szorítottak a világi politikát kiszolgáló, ekképp bizony a bálványimádásra hajazó keresztényiesség javára. A napi plébánosi, lelkesítő gyakorlat átlagban ezt folytatja. Ebből azonban nem következik, hogy felébresztése a radikális szekták privilégiuma lenne. A kora kereszténységtől kezdve a sivatagi atyákon át, *horribile dictu* még a skolasztikában is masszívan jelen lévő megtérésszme modern elnyomtatása például a keleti kereszténységben sokkal kevésbé érvényesült.

A vallási költészetből vett fenti példák tehát azt vannak hivatva illusztrálni, hogy egy gondolat ereje a megéléséből táplált továbbgondolás erejében áll. A kereszténység mindenkori hitelességét az általa ihletett gondolatok termékenysége mutatja, azaz a továbbadott megszólítás ereje. A liturgia, a himnuszok, sőt a teológia is a Szentírás dicsőítése, a szent szöveg köré font glória. Ezek is azokhoz a „gyümölcsökhöz” tartoznak, melyekről a szentség megismerhető. A kritérium természetesen általános, sok helyütt alkalmazható, de megszorításra most nincs is szükségünk.

Ezek a himnuszok még akkor is mutatják az autentikus hitet, ha igaz, hogy a múltból szólnak hozzánk. A jelen tekintetében készségesen egyetértek TGM-mel. A legtöbb történelmi egyház ma leginkább intellektuális rommezők képét mutatja. A fenti mérce szerint hiteles teológiai írásokat az utóbbi időben alig lehet olvasni. A helyzet azonban keresztény reménytelennek nem tarthatja. S valóban, félni nem szabad. Csak egyetlen, döbbenetes erejű példát említenék: aki olvasta a Gulagon elpusztult névtelen szerző AKATHISZTOSZ-ÁT AZ ELHUNYTAK NYUGODALMÁÉRT (megjelent: *Pannonhalmi Szemle*, 1997. V/3. 110–119), az tudja, miről van szó. A felmérhetetlen szenvedések között csodálatos mélységű himnusz született. És még nem is beszéltünk a friss és ropant erőteljes hangon szóló huszadik századi zsidó teológiáról sem.

Rommezők tehát, de lakottak (!), és nekünk legyen mondva. Néhány helye ráadásul még elég jó állapotban is van (például a többször emlegetett ortodox szerzetesség). Arról nem is beszélve, hogy tán még jelen állapotukban is ihletőbb rommezőkön bolyongva az egykori dicsőségen, mint az új korokban is romnak épült neobrutális lakótelepek eleve elrendelt kilátástalanságán elmélkedni. Persze közben nincs fölmentés Swift mazochista öngúnya alól: „*Vájon a keresztény hit megszűnése veszélyeztetné-e az Egyház létét?*”

Mi javasolható tehát a Hit Gyülekezetének jelenségével kapcsolatban? Mindenekelőtt arra kell gondolni, hogy meg vagyon írva a hamis tanítók felbukkanása. Ahogy pedig ez meg vagyon írva, úgy lehet abban is reménykedni, hogy „*a pokol kapui nem vesznek erőt*” (no, nem annyira a katolikus, mint az egyetemes) egyházon. A hitért vívott szellemi harc az ígéret szerint nem reménytelen. (Nem a politikai elnyomás gondolata kódoltatik!) Hogyan értendő ez? Úgy, ahogy az a gyönyörű talmudi történet, melyben rabbi Akiba, rabbi Gamliel, rabbi Joshua és rabbi Eliezer egyszer a templom romjai között járkálván egy rókára lettek figyelmesek. A társak sírva fakadtak, hiszen meg van írva a prófétáknál, hogy „*Azért ti miattatok mezővé szántatik a Sion, és kőhalom-má lesz Jeruzsálem, a templom hegye pedig erdős hegyé*”, MÍK, 3:12, illetve „*A Sion hegyéért, hogy elpusztult; rókák futkosnak azon!*”, THREN, 5:18. Rabbi Akiba viszont boldogan nevetett fel. Társai megbotrányozására azt válaszolta, hogy bármilyen szomorú látvány is az, ahogy a próféták szava valósággá vált, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Messiásra vonatkozó próféciaik is be fognak teljesedni (MAKKOT, 24).

Dobozi Eszter

BEATRICE DANTÉHOZ

Unalmas itt az örök Rózsa szirmán
csücsülni, drága Dante, rosszabb ez, ni,
mint földi gyönyör keserűjét sírván
az égi béke másáért repesni.
Nem szívelem sem Rákhelt, Rebekát se,
s hogy Sára szüntelen locsog. Felkelti
titkok álmát. Acheron vizén át, le!
Lejutni vágyom innen. Vár Firenze!
Ez tölti ki örökös létem. S fáj e
tétlen tündöklés, a Legfőbb kegyelme.
A végtelen-örök sugár nekem sok.
A zöld köpenyre s a vörös szövetre
ránézni sem tudok. Még ruha nem volt
ennyire ízlésem elleni. S ünnep
ilyen lehangelő: angyalsereg hol
bárgyú játékban olvadoz, és fülledt
nótákban édeleg. Csodálkozik, hogy
feszengek e forró trónuson ülve?
Mint akinek alágújtottak! Izzóbb
tisztítóvízben se lehet a fény.
Tucat poronty étkeként magabízóbb
lehettem volna, mint itt, drága Dantém,
elérhetetlenül szép égi szempár...

LÉTELEM

Nem e világi fények bujdokoltak
az ágközökben, levelek fonákján,
a fűrtökön. Pillangók szárnyasodtak –
virágcsészék peremén ülve – tárván

valójukat szét. Nem jött el se holnap,
se holnapután. A múltó hiányán
nem ütközött meg élő, sem ki volt csak.
S mint üvegen túli, hívott e látvány.

Közel hajoltam. Ágak, levelek, mind
törték föl, nyomulva, tolulva lentről,
mástól inni el a fényt, eget. Eddig

tartott az éden. S lett képzetemből
rontott világ. A fák – „Harc ez is!” – ennyit
suhogtak a bűnről, e lételemről.

Szakács Eszter

HELYETTÜNK

Nem tudjuk faggatni többé
a zárt végtelent, ami – úgy mondják – vagyunk,
titkos, belső tirádáit,
melyeket egyszerre ununk és hallgatunk,

céltalan késztetést, meddő
termékenységszobrot, sosem szülő anyát,
hullámzó, kitartott hangot,
harag és türelem esőjét és tavát,

a sóvár csömör, jóllakott
kétség között elveszettet, megtaláltat,
sehonnan sehová utat,
homokból lábnyomot, madár után ágat,

dobszólót, szíú füstjelet,
harangzúgást, mely vibrál bennünk, mint a vér,
sokasodnak, szaporodnak,
és mind helyettünk kérdez, helyettünk beszél...

DELFIN

Álmomban delfin vagyok megint.
Ujjak nélkül,
hogy ne tudjam számolással úzóbe venni
az eliramló napokat,
lábak nélkül,
hogy ne bújhassanak derék cipőkbe,
melyek maguktól sietnek a dolguk után,
agyam helyett aggyal
(se be, se ki,
csavaros labirintusát előntötte a tenger),
s a szorosra zárt régi száj helyett
e szájjal,
mely nem tud sírásra görbülni soha.

ÁLOMBESZÉD

Locsog locsog álombeszéd
visszafelé játszott kazetta
találgat hisz gondol nem ért
épp amikor már abbahagyja

örvény húzza erőlködik
egy elsüllyedt város alatta
vízköpői arcul köpik
most valami bokán ragadja

kapálódzik forog lerúg
és akkor mielőtt felébred
valahogyan eszébe jut
miért jött a lényeg a lényeg

ha nem ég hogyan éget

Pósfai György

MARADJ VELEM

Először a repülőn hallotta a hangot. Az ilyen hosszú út számára mindig tehetetlen zötykölődés volt: szűk ülés, gémberedett tagok, tompa, üres agy – se olvasni, se igazán aludni nem tudott –, a fejhallgatóban a sok tinglitangli zene, egyedül a klasszikus csatorna elviselhető, az is félóránként körbejár. Félálomszerű kábulatban, már vagy ötöd-szörre hallgatta Schubert vonósötösét, mikor hirtelen elhalkult a zene, és valaki tisztán, világosan beleszólt a fejhallgatóba: „Maradj velem!” Aztán folytatódott a zene, és eltartott pár másodpercig, mire a ragadós-nyúlós felhők az agyában oszladozni kezdtek, és a kérdés a felszínre furakodott: mi volt ez? Valami nem stimmel – motoszkált a mélyben, és újabb néhány másodpercnyi józanodás után kikristályosodott a furcsaság-góc: miért magyarul? A gépen angolul és németül beszéltek, s időről időre, a közérdekű közleményeknél meg is szakították a zenét, de mi volt ez a magyar beszólás, mi az értelme? Körülnézett: körötte semmi változás, mellette a tátott szájú gyerek a videojáték gombjait nyomogatja, arrébb a gyerek apja félrecsuklott fejjel hortyog, a többiek olvasnak, beszélgetnek, nyújtózkodnak... Visszaernyedte az ülésbe, semmi értelme az egésznek, biztosan álmodott; újra lemerült a zenébe.

A Los Angeles-i reptér érkezési szintjén kilépve döglesztő meleg, pálmafák, nyüzsgő tarkabarkaság, begördülő-kihúzó limuzinok fogadták. Felszállt a buszingajáratra, megkérdezte a fekete sofőrnőtől, hol van a távolsági buszok végállomása, de persze semmit sem értett a sajátos válaszkarattyolásból. Mindegy, úgyis meglátja. Meg is találta a különbuszt, és fél óra múlva már tizenötödik emeleti szállodaszobájában pakolt, zuhanyozott, aztán hanyatt dobta magát a dupla ágyon, és a tv-csatornákon zongorázott.

Négynapos volt a konferencia, a második napra belakta a helyét: reggel egy kis futópadozás a konditeremben, utána úszás – az uszoda félig az épület alatt, félig a szabadban, úszva lehetett közlekedni a kettő között –, aztán előadások között a folyosói kávészünetek ragacsos süteményekkel, nagyobb étkezések a három étterem egyikében – úgy látszik, most a spenót a divat, kettőtör egy kenyeret, benne spenót, átvág egy szelet marhahúst, benne spenót; mi jön még, spenótfagyi? spenóttorta? –, este sörözés valamelyik bárban vagy ír kávé – a kedvence. Csak az alvás nem megy, hiába fekszik későn, hajnali háromkor már fönt van, és a plafont bámulja. A nem alvás, az idegen ételek, a befűjt, sterilre kondicionált levegő valami lebegést okoz. A test, az agy gépiesen tovább működik, reagál, ahogy kell, de belül valami átfordul, másként zakatol, idegenül pörög. A kép, a hang ismerős, mégis idegen.

A második este fénypontja N. előadása. Kis híján Nobel-díjas, szakmabeli férje szintén közel van hozzá (milyen jót dumcsizhatnak ezek otthon egymással tudományos kérdésekről!). N. barnás-őszes haját kontyban hordja, idős, de jó karban van, kortalan. Elegáns, kisportolt, egyszerre határozott és nőies, jó laborfőnök és elbűvölő társalgó. Néhány kedélyes bevezető mondat az elnökhöz, aki tényleg Nobel-díjas, utalás a közös nyári élményekre: néhány hasonló lelkű kollégával elhajóztak a Galápagosz-szigetekre. Természet, sport, barátok, csevej és tudománypolitika – nagyszerű volt a

túra. Valóban, milyen remek ötlet egy ilyen kirándulás, egy ilyen tartalmas lazítás a hétköznapi rohanásában, a nagy versenyben! Csak mi, kelet-európaiak vagyunk ilyen ostobák, nekünk nem születnek ilyen remek gondolataink. Milyen marhák vagyunk, hogy nem hajókézünk a Galápagos-szigetekre! Beszél a nő, nyomtatja az ábrákat a laptopról, magyarázza a kísérleteket, kiváló az előadás, lebilincselő mosollyal válaszolja meg a kérdéseket. Ott van mögötte a híres férj, a huszonöt beosztott munkatárs, a több évtizedes kapcsolatok, az elővárosi, háromgarázsos, ősfák mögé rejtett ház, a gyerek a Harvardon, nyaralás Martha's Vineyardon... És kedves, egyszerű, érdeklődő – minden együtt van benne, hogy az ember utálja. Maga a kikristályosodott amerikai siker.

Az előadás és az esti fogadás között fölment a szobájába. Sorba rakta a diákat, magában el akarta mormogni másnapi előadását, de nem ment, agyában valami gátlóanyaggal átítatott zűrzavar kavargott. Aludni kellene, de nem, el kell próbálni az előadást, hogy flottul menjen, többet sejtessen, mint amit az eredmények valóban mutatnak, persze valótlan nem állít, működik a dolog, működnie kell, már a következő pályázatba is beleírta, egy hónap múlva újabb határidő, a két diák doktoriját is át kell nézni, a következő szemeszterre jegyzetet ígért a tavalyi előadások felújított anyagából, utána kell nézni az adózásnak a szabadalom kapcsán, az a nyavalyás N., dollárban van neki annyi kutatásra, mint neki forintban, ezekkel versenyezzen az ember, vásárolnia is kell, megígérte a gyerekeknek, felhívni az egyik kollégát, az a hármas együttműködés a japánokkal... – nem, nem panaszkodik, miért is lamentálna, rendben megy minden, a mindennapi betevő siker is megadatik...

Közelebb lépett az ablakhoz. Lent már kigyulladtak a fények, apró játék autók tolták maguk előtt a reflektorfényt, elindultak, megálltak, számtalan sávon egyszerre, hangyanyüzsgés a felhőkarcolók lefelé egymásba tartó tömbjei között. Nicsak, az ablak résnyire nyitva van, pedig ezek általában nem is nyithatók. Sőt, tovább lehet bilenteni kicsit, akár egy ember is kiférne. Ki lehetne csusszanni a párkányra, háttal a falnak simulni, a két előremeredő cipőorr között lenézni a meg-meglődülő autókra, a járókelők nyüzsgésére, a villogó fénycsövekre. Alatta közvetlenül az épülettömb aljából nyúlik ki az alulról megvilágított uszoda, milyen mély is lehet ott, egy méter körüli? Mekkora ütne a víz, érezne, hallana-e valamit? Csak egy mozdulat, egy apró, lökészerű elszánás, és kilépné az egézből...

„Maradj velem!” – újra megszólalt a hang. Megrázkódott, becsukta az ablakot, körülnézett. Persze egyedül volt a szobában. Mi ez? Az érzékei játszanak vele?

Leült az ágyra, megpróbálta visszaidézni a hangot. Ismerősen szólt, de még azt sem tudta volna megmondani, férfié-e vagy nőé. Nem volt parancsoló, nem is kérő, leginkább egyszerű kijelentésnek hatott. Mi a fene történik? Hallucinálna? Aztán arra gondolt, néha rokonok, összetartozó emberek a távolból is tudnak valamiféle tudat alatti üzenetet küldeni egymásnak. Hülyeség – gondolta, de azért később felhívta a feleségét. Az időeltolódás miatt otthon még csak hajnalodott, ébredve szólt bele a telefonba a felesége. Örült a hívásnak, álmos-meleg volt a hangja, de nem, nem álmodott semmit, nem történt semmi különös, mindenki rendben van.

A konferencia után átröpült a keleti partra. A bostoni reptérről katamarán gyorshajóval közvetlenül Gloucesterbe lehet jutni. Kiment a víz fölé meredő dupla orr egyikébe, simán szaladt a vízen, a hullámok csak mögötte vágódtak szét, a tajték hátrafelé porlott. Furcsa cickakokban haladt a hajó, rájött, hogy a víz alatti zátonyokat kerülgeti.

Ismeretlen tengeri madarak emelkedtek a vizet taposva a hullámok fölé. A kikötőtől – olyan volt, mint egy falusi mozi hátsó udvara – gyalog indult tovább a tengerparton. Gyér forgalmú út, jobbról, ha nagy a szél, felcsap a víz az úttestre. Most nyugodt apály volt, csak a visszahúzódó hullámok görgették a zörgő kavicsokat. Balra a meredély jóformán végig beépítve változatos házakkal, többségük nyaraló. Jó két órát talpalt, mire barátja házához ért. Egyedül lesz a házban, a család most Floridában bújárkodik. Az ajtó nyitva, a garázsban három kocsi. Az öreg Buickot választotta, elhajtott bevásárolni, vett egy gallon tejet, egy hatos Samuel Adamset, szivacskenyeret meg krumplisalátát.

Másnap a New England Biotechnél volt megbeszélése. A szabadalom részletei, az eddigi adatok pontos dokumentációja, minden rendben, átadta a törzseket. Ezzel tulajdonképpen hivatalos programja véget ért. Este lehajtott a kikötőhöz, beült egy kocsmába, megnézte a falon a tengerbe veszett halászok és hajók képeit, kardhalas szendvicset evett, sört ivott.

Volt még pár napja. Többnyire egy hintaszékben üldögélt a nappali nagy ablakánál, és olvasgatott. Keze ügyében tartott egy messzelátót is, a háztól pár lépésre meredeken szakadt le a szirt a tengerre, ahol mindig történt valami. Ültő helyéből a kiugró fokokon három világítótornyot is befoghatott tekintetével, a part előtt homárhalászok csónakjai bukdácsoltak, csapdaketreceket húztak ki, eresztettek le, különös vízimadarak húztak a parttal párhuzamosan a hullámok fölött, messze kint a látóhatáron nagy kereskedelmi hajók haladtak. Bal felé, a közelben bálna formájú sima gránittömbök között apró öböl húzódott, szemben vele kis sziget valami épületmaradékkal.

A ház pincegarázsában – sziklákra, felrakott kőoszlopokra épült tulajdonképpen a ház, a köztük levő üregek szolgáltak pinceként, mosókonyhaként – talált egy kis deszkafenekű, felfújható gumihurka oldalú csónakot. Evett pár virslit ebédre, aztán felpumpálta a csónakot, és fáradságos munkával lecipelte a kis öbölhöz. A csúszós köveken beverte párszor a bokáját, mire vízre lökte. Mezítláb, rövidnadrágban-trikóban ugrott a csónakba, és az apró, szinte játékszer evezőkkel a szemközti sziget felé kezdett lapátolni. Talán egy kilométert kellett haladnia, segítette a szél is, hamar átért. Kikötőhelyet keresgélve az emelkedő-süllyedő vízen a parti meredély alatt evezett, végül egy nagy hullám segítségével besiklott két nagy szikla közé, és partra lábalt. A kis csónakot a dagály legmagasabb szintje fölé húzta, és felkapaszkodott a sziklákra, hogy felderítse a szigetet. A csupasz köveket befelé haladva térdig érő fű, szúrós, száraz növényzet váltotta fel. Inkább visszahúzódott a part közelébe, és a sima gránitsziklákra, a sziget kerülete mentén próbált eljutni a túlsó oldalra, ahol a roskatag ház állt. Sirálypiszok mindenfelé, guanó és rothadó tengeri növények szaga, a köveken a madarak által felhordott, napon szikkadt rákpáncélok, ollómaradványok és tüskéit vesztett, kicsípegetett, lapított teniszlabda alakú tengerisün-vázak. A sziklákra ugrálva haladt, balra lent néha magasra csaptak a partot ostromló hullámok. Időnként a sziget belseje felé tartó, mély, függőleges falú hasadékok állták útját, aljukban fel-le járt a víz, kagylóhalmokat és barna, gumiállagú moszatokat terítve a szakadék végébe. Ilyenkor nagyot kellett kerülnie befelé, megint a szúrós fűbe gázolva. Nagyon lelassították a folytonos kitérők, és mikor a ház közelébe érve még egy utolsó hasadék állította meg, úgy gondolta, nem kerüli meg, át tudja ugrani. Homályosan ott motoszkált benne, hogy egyedül van, nem kellene kockáztatni, de hirtelen elszánással, pár lépés lendületet véve egy szűkületnél elugrott a peremről. Nem volt idő, hogy tudatosuljon az érzés, de már az elugrás pillanatában kitöltötte egész testét a baj rémülete: támasztó lába meg-

csúszott a vizes, guanós peremen. Esetlen tartásban, ferdén lefelé nekivágódott a szemközi falnak, a hirtelen fájdalom ellenére keze ösztönszerűen kapaszkodó után kapott, de már zuhant-csúszott is lefelé. Alig egy másodpercig tartott az egész, és csúszása lefékeződött, teste beszorult a függőleges szakadék szűkületébe. Fejét is bevarte, pár pillanatig az eszméletlenség határán küzdött, de aztán hirtelen kitisztult a tudata: ott lógott, mellkasa beszorulva, lába a levegőben, alatta vagy öt méter mélység. Pánik ömlött el rajta, a sziklafalak mintha összeroppantanák, nem kap levegőt; lába kétségbeesetten kalimpálni kezdett, keze a feje fölött a sziklát csapkodta. A hiábavaló kapálózás is csak másodpercekig tartott, hirtelen jött akarattal elnyomta a folyton feltörni akaró pánikot. Érezte, hogy baloldalt nincs akkora szorítás, apró, gyöngye lélegzéssel tud valamelyest levegőt venni. Próbálta felmérni a helyzetét: amennyire kivehette, lefelé a hasadék megint tágult, lába nem érintett semmiféle támasztékot. Óvatosan mozdtítani próbálta kezét, fölötte végigtapogatta a sziklát. Semmi kapaszkodót nem talált, teljesen reménytelen volt, hogy felhúzza magát. Legfeljebb lefelé-oldalra tudná kicsit tolni magát, tenyerét nekifeszítve a sziklának. Nem sok ideje volt valamit is kitalálni, ilyen helyzetben nem bírja sokáig. Úgy érezte, balra kicsit nagyobb a rés a két fal között, cselekedni kell, a légzés mind nehezebb, lefelé kell préselnie magát, aztán vagy átjut, vagy még jobban beszorul, és vége... Összpontosítani próbált, tenyerét a falnak támasztotta, aztán egyszerre kifújva és magát teljes erőből balra-lefelé nyomva, lábával kapálózva, kétségbeesett erőfeszítéssel rángatózva, centinként csúszott lefelé, egyre jobban beszorulva, fejét közben mintha satuba szorították volna, aztán egyszer csak átcusszant a résen, kiszakadt a sziklák szorításából, és lehorzolt tagokkal, égő, véres füllel rázuhant a kagylós-mozzatos halomra. Magához sem tért még, amikor a hasadékba bezúduló hullám átcsapott rajta, meghentergette, aztán visszahúzódott. Sós vizet nyelt, de ereje maradékával a hasadék menetes vége felé kúszott, aztán lassan felkapaszkodott a lépcsős sziklákon, és fölérve elterült egy sima kőlapon.

Sokáig feküdt lehunyt szemmel, nem fogott fel semmit a hullámok dübörgéséből, a sirályok ugató kiáltásából, a rothadó kagylók szagából, még összevert testének fájdalmát sem érezte, csak hevert öntudatlanul, valami szivacszerű, szürke nyugalom folyta körül.

Szurkáló, hideg esőcseppekre ébredt. Felült, körülnézett. A szél megerősödött, az ég egységes ólomszínre váltott, az esőcseppek egyre sűrűsödtek. Hiába száradt meg közben a trikója, amire a házhoz botorkált, újra átvizesedett. Erősen sötétedett, az eső már zuhogott, ahogy a házat körbejárta. A nyílásokat bedesztkázták, de itt-ott nagy hiányok tátongtak, bemászott. Amennyire kivehette, a faház megroggyant, de még viszonylag stabilan állt. A szél viharossá fokozódott, az eső verte a falakat, néhol bevágott a víz. Most már reggelig itt kell kihúznia. Legalább valami száraz ruharongyot találna! De a ház üres volt, csak deszkákat talált, ezeket egy száraz sarokban a falhoz támogatva, valamiféle apró kuckót rögtönzött, ebbe húzódott, talán valamennyire tartja a teste melegét. Zsugorulásban kucorogva, néha rövid álomba esve, vacogva-dideregve próbálta átvészelni az éjszakát. Reménytelenül messzinek tűnt a reggel, az eső dobpergészerűen verte a falakat, nagyokat nyögött, roppant a ház a szél rohamaira. Végül valahogy elaludhatott, mert világosságra ébredt. Az eső továbbra is zuhogott, a szél sem hagyott alább. Rettenetesen átfagyott, valamit tennie kell. Itt nem számíthat segítségre, és ez a viharos idő napokig eltarthat. Integetni hiába próbálna, ilyen időben senki nem jár a parton, meg sem látnák a nagy szürkeségben. Az is biztos, hogy még egy éjszakát itt nem bírna ki. Elszántan kilépett a házból, beledőlt az esőbe-szélbe, és amilyen gyorsan

csak tudott, keresztülvágott a sziget közepén, vissza a csónakhoz. Most nem törődött a szúrós fűvel, nem is érezte a bőrébe kapaszkodó horgas terméseket.

A csónak még megvolt, a hullámok nem érték el. A szél odébblokta ugyan, de beakadt két kő közé. Kiráncigálta, és esve-elve a csúszós köveken a háborgó hullámokba taszította. Az apró evezőkkel csapkodva, kihasználva a két hullám között visszafelé zúduló áramlatot, megpróbált kisiklani a sziklakapun, ahol előző nap belavírozott, de az örvénylő víz mindig félrevitte, a csónak beleakadt egy kőbe, elvesztette a lendületét, és már jött a következő hullám, ami visszalódította a part felé. Tízszer, hússzor próbálkozott, szemébe csurgott a felcsapó sós vízzel keveredő eső, az ereje fogytán volt. Harsogtak a hullámok, dobolt a fülkagylóján az eső, egyre jobban megtelt a csónak vízzel, de csak küszködött, végső erőfeszítéssel, és mikor már majdnem megadta magát, valahogy mégis sikerült kicsusszannia a sziklacsapdából. Néhány evezőcsapással elszakadt a veszélyes helytől, és beirányozva a szárazföld legközelebbi pontját, amennyire bírta, hajtani kezdte a csónakot kifelé. Előző nap alig tíz percig tartott az út, most viszont végtelenül hosszúnak tűnt – szembeüjt az erős szél, felkorbácsolta a hullámokat, az apró evezők sokszor csak a levegőt csapkodták. Azért ha kínos lassúsággal is, de közeledni látszott a part. Közben egyre több víz csapott a csónakba, de nem állhatott neki a meregetésnek, mert a szél visszanyomta volna. Az öblöt nem fogja elérni, azt már látta, a sodrás és a szél eltérítette, de végül kicsit odább vagy száz méterre megközelítette a partot. Itt viszont olyan szélcsatornába került, hogy a könnyű, gumihurkás csónak kifelé kezdett sodródni a nyílt tengerre. Minden erőfeszítése csak arra volt elegendő, hogy lassítsa a távolodást. Ekkor megint fellángolt benne a kétségbeesett elszánás: kivetette magát a csónakból, hogy úszva jusson ki. Amíg a csónakban erőlködött, nem érezte a hideget, most a dermesztő vízben szinte elállt a lélegzete. Ezt nem bírhatja sokáig. Hullámra föl, hullámvölgybe le, alig látta, merre tartson, tempózott, ahogy bírt, alig kapva levegőt a porzó vízben, aztán egyszerre ott sorakoztak előtte a bálnahátú parti sziklák. Teljes zúrzavar tombolt körülötte, összefagyva, kimerülve hányták föl-le a dübörögve a sziklákra csapódó hullámok. Nagyot rúgott, próbált meglovagolni egy nagy hullámot, érezte, hogy magasra emelkedik, ellenállhatatlan erő repíti, aztán levágja egy szikla lapos hátára. Pislákoló öntudattal ujjait valahogy egy repedésbe akasztotta, és pattanásig feszülő tüdővel próbált ellenállni, hogy a letakaró víz vissza ne sodorja. Ahogy a habzó-fortyogó víz lehúzódtott róla, négykézláb továbbküzdötte magát. A következő hullám leverte a lábáról, de már nem tudta elsodorni, a harmadik már el sem érte. Megmenekült. Kínnal-keservvel felmászott a parton, és látta, hogy éppen a ház alatt jutott ki.

Bent puha, meleg csend fogadta. Lehámozta magáról a ronggyá szakadt ruhát, és beállt a meleg zuhany alá. Annaira remegett a lába, hogy le kellett ülnie, így verette hátát-tarkóját a forró vízszugárral. Utána begyújtott a gázos kandallóba, és száraz fürdőköpenyben belerogyott a hintaszékbe a nappali nagy ablaka előtt. Keze ügyében egy üveg Jack Danielsszel, időnként belekortyolva, révetegen nézett kifelé. Az eső verte az ablakot, vízerek folydogáltak az üvegen, a sziget alig látszott az összefolyó szürkességben, az öbölben a homárhalászok színes bójái el-eltűnve bukdácsoltak. Az ital lebegővé tette, könnyű és üres volt belül. És ekkor megint, váratlanul, az esőcseppek kopogásában, a száraz, meleg szoba homályában újra megszólalt a hang: „Maradj velem!” Nem parancsoló, nem kérő, talán még nem is kijelentő, csak egy szelíd hang. Körül sem nézett, meg sem mozdult, bámult tovább kifelé, és lassan, mintha a teste önállósította volna magát, tartása elernyed, látása elhomályosult, és könnycseppek kezdtek szivárogni a szeméből.

A Ferihegyi reptéren jólesett a magyar szó. Hamar kijutott, csak egy kis háti batyuja volt. Pillantása végigfutott a várakozókon, persze senki ismerős, nem is számított rá, hiszen meg sem telefonálta, pontosan mikor érkezik. Mégis, még egyszer visszatekintett – senki. Három átszállás, és már az utcájukban gyalogolt. A kertkapu mögött már ott viháncoltak a boldog kutyák. Kulcs a helyén, a ház üres, senki nincs itthon. A hűtőben tej, ivott egy nagy bögrével, megmosakodott, aztán a kazetták között válogatott, de végül nem tett fel semmi zenét. Nyilván mindenki a dolga után jár, estére biztosan hazajönnek. A telefonhoz lépett, de aztán mégsem telefonált. Felment az emeletre, kinyitotta a tetőablakot, széket húzott oda, óvatosan kimászott. Kora délután volt, melegek voltak a cserepek. Négykézláb felmászott a tetőgerincre, lovaglólülésben elhelyezkedett. Körülötte alacsony házak, zöldellő kertek, messzebb lakótelep tornyosodik, idelátszanak a folyóparti fák is. Csönd és nyugalom volt a tetőn, szép őszi nap. Főnről most csodálatosan tisztán látott mindent, mintha valami távcsövön keresztül nézegetne. Látta, hogy a szomszédban, a kis medencében halak úszkálnak, a garázs-építmény tövében kutyaállat fekszik elnyúlva, a magasban szárnyas madarak kerengenek, forduláskor fehéren villan rajtuk a napfény. A kertben öreg fűzfa-fa, zöld újranövő fű, libegő lepkeovar, mozdulatlan téglarakás. Az utcán ott jön a postásember, a kis téren autójármű halad át. Felnézett: ott állt az égbolton a napégitest, látszólag mozdulatlanul, de estére lebukik, holnap újra felkel.

És ekkor negyedszerre is megszólalt valahol mögötte-körülötte a szelíd hang: „Maradj velem!”

Óvatosan lemászott a ferde tetőn, bebújt az ablakon, és amíg a többiek hazaértek, mindenféle apró dologgal foglalta el magát. A hangot ezután már többé nem hallotta, de enélkül is vele maradt, hiszen talán lett volna más választása?

Karafiáth Orsolya

A NAPPAL VERSEI

*„...az elválást valahogy kibirom,
de a találkozást – aligha.”
(Ahmatova)*

Előszőr

Mi felvillant, mégsem lett pillanatnyi.
Most minden időm könnyen belefér.
Én, kinek erő volt így szeretni –
először túl könnyűn s a nehezén.

1. Egy elmosott út

Az állomás felé rég semmi sincs,
úgy néz ki mégis, mintha esne.
Ki áll bokáig elképzelt sarokban,
lehullatlan záport keresve?

Volt úgy, hogy órákig csak vártalak.
Talán még emlékszel, éppen vihar volt.
Peregne, mint ahogy megérkezésed,
vízhatlan arcomon néhány esőfolt.

2. A víz helyén

A ház olyan, akár ha imbolyogna.
Alapja rezdül bennem és velem.
Lépéseim lassan feloldanak
csempék között, parkettaréseken.
A csapból édesen vörös folyik,
zuhanyrózsából vértelen rozé.
Szárazság és fehér. Aszú csöpög.
A kortya, íze, színe senkié.
Ajtók és ablakok koccintanak;
köztük én, a bárhová bezárt.
Állandó rezdülés: pezsgő a falban.
Míg szétrepeszti az üveg-szobát.

3. Az arc, a hang, a szem

Legjobb, ha meg se kérdezem, mi történt.
Miért hagy el, mi egyszer megtalált.
S most is, hogy lassan nincsenek vonások,
rajtam felejt néhány szépséghibát.
Eljátszik hanggal, hallgatással is,
többszólamú, de mégse lesz zene.
Elszáll és visszajut, fület sért,
nincs válaszom, mi egyező vele.
Miért, hogy nem tudok már látni másképp;
a kép engem hogy mégse járna át.
Mi éber volt, most végül mind lezárul,
s tükrébe fordít némi éjszakát.

4. Tangó – lassítva

Csak táncolom, miféle ritmus ez.
Egy megtanult és elfáradt ütem.
Ki felkért, most már itt marad velem.
Lejátszhatatlan, újraírt lemez –
csak táncolom, miféle ritmus ez.
Hölgyválaszként, de újra s újra itt,
míg elmarad a kedv, a szenvedély.
Egy mozdulat, s ha benne rejtve én –
betölti ismeretlen termeid.
Lejátszhatatlan, újraírt lemez.
Mikor lehetne végre abbahagyni.
Míg elmarad az is, mi pillanatnyi,
csak táncolom, miféle ritmus ez.

5. Miféle ébredésben

Melletted tudtam így aludni –
ilyen tisztán és éberem.
Azóta csak fáradt vagyok
az összefüggő éjeken.
Képek, ha vannak, érthetőek.
Ha most kéred, még elmesélem.
Üzenve ágyakon keresztül:
miféle álom – ébredésben.

6. Fehér

Csipkéje beszürkült, néhol szakadt,
a selyme foszlás.
Mint a bőröm, úgy simul rám mégis –
könnyű, de nem más.
Ezt a szétszakított hálóinget
mégse dobtam ki.
Őrizze azt, amit úgysem lehet
többé folytatni.
Az ébredést, elalvást, hisz látod,
ennyit sem tudok.
A régen cserélt ágyneműk közé
rejtett illatod.
Elvarrt szálakat megint bogozva
most szinte kérlek.
Sosem varrás mentén hasadna fel
az érintésed.

7. Drive

Most útnak lásd ezt az üres lakást.
Képzeld el, mindegy, akármilyennek.
Elég, hogy én tudom, ha véget ér,
még célja sincs, mi végül megpihentet.
Nem más, mint elveszejtő, durva sztráda.
Mutat magából pár dűlőutat.
De nem tud jobbra, s nem tud balra térni –
amerre tart, mindig is ott marad.
Te képzeld csak, mindegy, akármilyennek.
Most célnak lásd ezt az üres lakást.
Én majd megpróbálom elrejtteni,
min ment keresztül az, ki erre járt.

Végül

Jogos – ha tartod is – a távol.
Végül talán megértenélek.
Legyél szavakból, nappalokból;
a hallgatás, az éj enyém lett.

Vadász Géza

NARCISSZA

„Csak nézlek, tág szemmel csodállak,
ahogy a fürdőből kikelsz,
és fátylat von közénk a pára
ha kicsit közelebb hajolsz,

kíváncsian, hogy mit csinálok
a vékony üveg túlfelén –
nézel, s ámulva visszanézek
a tükör túlpartjáról én.

Fehér formáid átderengnek
a gőz mögül, sötét hajad
vizes kígyója végigkúszik
válladon, melledhez tapad,

s most mellbimbód telt rózsaszínje
megérinti az üveget...
Az érintésbe, mint akit láng ért,
borzongva beleremegek.

Kövérc vízcsepp fut az üvegről,
pára üt ki a testeden,
engem is cseppek csiklandoznak,
lecsusszannak gerincemen,

s ahogy ujjbeggyel, lassan-lassan
végigjárom az útjukat:
látom, hogy párásodó szemmel
megnyalintod az ajkadat.

Milyen szép vagy! Érzékeny ujjad
lefele siklik hasadon,
kis patakocskák csordogálnak
a csípődön, a combodon,

egy pillanatig nem is látlak –
s tán te is lehunyod szemed –
hogy aztán annál kihívóbban
nézz – és én tovább nézzelek.

Kacér vagy és elérhetetlen!
Tudom, nem kaplak meg soha,
fülledd álomban visszakisért
ajkad bujkáló mosolya,

a váltóláz: a túlhevült bőr
s a síkos üveg hidege...
Most büntetlen játszatsz a tűzzel,
és bátran játszol is vele.

Csak itt, csak így és csak nekem mersz
megmutatkozni teljesen –
senki sem ismer így, csak én! Én!
Ilyen csak velem vagy, velem –

most, most enyém vagy...! S te elfordulsz.
Elég! Itt hagylak, elmegyek!
De látom még: egy pillanatra
visszanézel. És felnevetsz.”

SELYEMGYÜMÖLCS

Selyemgyümölcs, nem vagy jó semmire.
Beléd harapni se, megenni se,
az arcod festék, melled műanyag –
csak mosolyogsz és kelleded magad.

Kínálkozol a díszes címlapon,
feléd a szépség édes kínja von,
hevemtől szétolvadna szűz havad –
csak engednéd, hogy megsimítsalak.

Selyemgyümölcs a fényes poszteren,
ilyen gyümölcsöt csak a poszt terem,
vezérigazgatók simítanak –
nekem csak nézni engeded magad.

SELYEMRUHA

selyemruha selyemruha
selyemhusa selyempuha
hasa csupa ezüstpihe
az ágyéka arany moha

alásiklik új ruhája
lecsusszan a harisnyája
ölelésre idenyílik
síkos öle puha szája

selyemlángnyelv nyalja arcom
perzsel forró lélegzése
síkos hátamon barázdát
hasít vörös körme kése

KOLLEKTÍV FORDÍTÁS

Nekem annak idején szerencsém volt: nagyon hamar megtanulhattam, ha nem is fordítani, de hogy a fordítást meg kell tanulni, és – legalábbis a mesterségbeli fogásokat – meg is lehet tanulni. Persze nem az egyetemen tanultam meg (bár ott is próbálkoztam: egy darabig eljártam Kardos László professzor úr műfordítói szemináriumára, ám ott leginkább azt tanultam meg, hogy műfordító egészen biztosan nem leszek). Akkoriban azonban még voltak kontrollszerkesztők, akik – bármilyen hihetetlenül hangzik ez ma – tényleg ellenőrizték a fordításokat (sőt – ez még hihetlenebb – akkoriban a szerkesztők is elolvasták a leadott szöveget). A fordító azután visszakarta a javított változatot, s először jól megsértődött, majd – amikor átvezette a javításokat – tanult, tanult, tanult. (Voltak pedagógus hajlamú kontrollszerkesztők és szerkesztők is, akik nemcsak papíron javítottak, hanem barátilag el is magyarázták a fordítónak, hogy az ember akkor sem ír le olyan baromságokat, mint ő tette, ha az áll az eredetiben.) Aki nem adta fel túl hamar, az viszonylag gyorsan elsajátíthatta a mesterségnek azokat az alapelemeit, melyek segítségével már olvasható szöveget lehet produkálni, és aki hajlandó volt tovább (nagyjából egy életen át) tanulni, annak minden fordítással nőtt az esélye, hogy előbb-utóbb talán jó fordító válik belőle.

Mindezt csak azért mondtam el, hogy világos legyen: amikor „Filozófiai szakfordítás” címmel szemináriumot hirdettem, nem a hagyományos (az egyik fél ismereteket közöl, a másik megtanulja) oktatási forma lebegett előttem, hanem ez a

„csináljuk-javítjuk-közben megtanuljuk”. A megvalósításhoz nem kellett más, csak egy olyan jó minőségű szöveg, mint Brian L. Keeley *OF CONSPIRACY THEORIES** című cikke és néhány vállalkozó szellemű diák. Ám amint megindult az érdemi munka, megszűnt a különbség tanár és diák között. Még a szereposztás is folyton változott: legalább egyszer mindegyikünk eljátszotta a hálátlan fordítói szerepet (azaz: lefordította és napokkal a fellépés előtt szétosztotta a soron következő szövegrészletet), a többi alkalommal viszont éles szemű kontrollszerkesztők és szerkesztők voltunk (javítottuk a fordító hibáit, jobbnál jobb megoldásokat javasoltunk az ő ügyetlenkedései helyett, és nemegyszer keresetlen őszinteséggel meg is mondtuk neki – meg egymásnak – a véleményünket). Sokszor persze nem sikerült egyetértésre jutnunk: ilyenkor két vagy több szövegváltozatot is meghagytunk, és a döntést későbbre halasztottuk (majd a végén, mondtuk, újra átmegyünk az egészen, és akkor eldöntjük, melyik illik bele jobban az elkészült szövegbe).

A közreadott fordítás tehát műhelymunka eredménye. A közreműködők névsora: Bárány Tibor, Cseh János, Csordás Attila, Daczi Barnabás, Erdélyi Ágnes, Hack József, Hadházi Anett, Juhász Gergely Ákos és Rónai András. Hogy az eredmény jó-e, azt ítélje meg az olvasó. Én mint az egyik közreműködő csak arról számolhatok be, hogy nekem érdemes volt ebben a műhelyben dolgozni, mert nagyon sokat lehetett a többiektől tanulni.

Erdélyi Ágnes

* Eredetileg a *Journal of Philosophy* 1999. márciusi számában jelent meg (XCVI. kötet, 3. szám, 109–126. o.).

Brian L. Keeley

A KONSPIRÁCIÓS ELMÉLETEKRŐL

„Az egyetlen gondolat azonban, amelyet [a filozófia] magával hoz, az ész egyszerű gondolata: az, hogy az ész uralkodik a világon, tehát a világtörténetben is ésszerűen mennek végbe a dolgok.”

(G. W. F. Hegel: ELŐADÁSOK
A VILÁGTÖRTÉNET FILOZÓFIÁJÁRÓL)

„Shit happens.” – Manapság népszerű
autós matrica*

Mindjárt beköszönt az új évezred, s ahogy múlnak az évek, az amerikai gondolkodást egyre inkább hatalmába keríti az a feltételezés, hogy minden mögött összeesküvés rejlik.¹ Némelyik összeesküvés-elmélet már-már legendává nőtte ki magát. Évente tűnnek fel bestsellerlistára kerülő könyvek, bombasikert arató filmek, népszerű televízió- és rádióműsorok, melyek arról igyekeznek meggyőzni bennünket, hogy Lee Harvey Oswald nem egyedül hajtotta végre a gyilkos merényletet John F. Kennedy ellen; hogy 1947-ben egy idegen űrhajó zuhant le Új-Mexikóban, Roswell közelében, melyet az Egyesült Államok kormánya felkutatott és meg is talált földön kívüli utasával együtt, ám lezuhant meteorológiai léggömbökről szóló történetekkel tussolta el az ügyet; hogy az 1980-as évek végén a crack azért terjedhetett el olyan gyorsan Amerika nagyvárosainak központjaiban, mert a nicaraguai kontrákkal kapcsolatban álló drogcsempészeket támogatta a CIA. Ez a titkos összefogás hasznára vált mind a CIA-nek (így pénzt irányíthatott át a kontrákhoz, miután Oliver North ezredes iráni fegyverügyletei lelepleződtek), mind a CIA ama támogatóinak, akik a status quo megőrzésére törekedtek (s így gazdasági és kulturális értelemben továbbra is rövid pórázon tarthatták Fekete-Amerikát).

Az alábbi teszttel bárki lemérheti, mennyire tájékozott a konspirációs irodalomban. Hány összeesküvés-elméletről hallott már korábban az alább felsoroltak közül? Hányszor esett kísértésbe, hogy elhiggye a hallottakat?

(1) A HIV (human immunodeficiency virus), amely az AIDS-et (a szerzett immunhiányos megbetegedést) okozza, a biológiai fegyverek fejlesztésére irányuló amerikai vagy szovjet kutatás terméke volt, mely később rászabadult (vagy szándékosan rászabadították) a gyanútlan világra.

(2) Bolygónkat rendszeresen látogatják a földönkívüliek, kárt tesznek az állatokban, és embereket rabolnak el (akiknek az emlékeit utólag törlik). A kormánynak tudomása van erről.

(3) Los Angeles tömegközlekedési rendszere valaha jól működő villamoshálózatra épült, de az 1930-as és az 1940-es években az autó- és gumigyártók, valamint az olajtársaságok összefogtak a városi tisztviselőkkel, és felszámolták ezt a rendszert, hogy

* „Van az ügy, hogy szar az ügy.”

Los Angeles lehessen a minta egy olyan városra, ahol a közlekedés teljesen személyautó-forgalmon alapul.

(4) A Trans World Airlines 800-as járatát véletlenül eltalálta az Egyesült Államok Haditengerészetének egyik rakétája: az esetet a hidegháború utáni katonai leszerelés idején a orosz sajtóvisszhangtól tartva a kormány elhallgatta.

(5) Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Hivatala minden tengeren túli üzenetváltást figyelemmel kísér és rögzít.

(6) A világgazdaságot minden jelentős vonatkozásban egy kis csoport tartja ellenőrzése alatt: a szabadkőművesek vagy a Trilaterális Bizottság tagjai, esetleg a titkos társasággá szerveződött zsidó bankárok.

Sorolhatnám tovább. A lényeg az, hogy a lista rávilágítson, mennyire elterjedtek manapság az összeesküvés-elméletek. Jóslásokba bocsátkozni veszélyes, mégis megkockáztatom azt az előrejelzést, hogy a jövő kultúrkritikusainak és szociológusainak legalább annyi mondandójuk lesz mai konspirációs rögeszméinkről, mint amennyi a maiaknak van arról, milyen jelentősége volt az 1950-es évek Amerikáját megbabonázó mendemondáknak az ufókról és a földönkívüliek invázióiról.

I

Írásom ismeretelméleti, nem pedig szociológiai tárgyú. Azt fejtém ki benne, hogy a konspirációs elméletek megvilágíthatják a teoretikus magyarázat természetét. Az összeesküvés-elméletek – ha mindent figyelembe veszünk, ami ez alá az általános kategória alá tartozik – nem feltétlenül tévesek. Mint a Watergate-botrány és az iráni kontrák ügye is mutatja, a nagy hatalmú egyénekből álló kis csoportok alkalmanként tényleg arra törekednek, hogy beavatkozzanak a történelem menetébe, és olykor nem is csekély sikerrel. Ráadásul a rendelkezésre álló rivális magyarázatok – mind a hivatalosak, mind a másfajta – néha maguk is egymással versengő konspirációs elméletek, mint azt az oklahomai robbantás esetében látni fogjuk.

Az összeesküvés-elméletek meghatározásakor váratlan nehézségekbe ütközünk. Úgy látszik, intuitíve mindnyájan erősen meg vagyunk győződve róla, hogy a magyarázatok egyik csoportját körül lehet határolni – nevezzük őket *alaptalan konspirációs elméleteknek* (AKE-knak).² Azt gondoljuk, hogy a magyarázatoknak ezt az osztályát analitikusan meg lehet különböztetni azoktól az elméletektől, melyek rászolgálnak a helyeslésünkre. Az elképzelés lényege az, hogy úgy kezelhetjük az összeesküvés-elméleteket, ahogy David Hume³ a csodákat: megmutathatjuk, hogy van a magyarázatoknak egy olyan fajtája, amelyet *definíció szerint* nincs alapunk elfogadni. Jelen írásnak az lesz az egyik világos tanulsága, hogy ez a feladat nem olyan egyszerű, mint eddig képeztük.

Nehogy az olvasó téves következtetésre jusson, mielőtt tovább mennék, hangsúlyoznom kell, hogy én soha nem egy adott magyarázat igazsága mellett vagy ellen érvelek. A kérdés nem az, hogy valóban látogatják-e idegenek a bolygónkat, vagy hogy Oswald egyedül cselekedett-e. Az ilyen esetekben végső soron történelmi tényekről van szó, ám mivel ezek a tények nem nyilvánvalók, még elmélkednünk és töprengenünk kell arról, hogy egyáltalán mi történt. Az eredmény ilyenkor megalapozott hiedelem. Más szavakkal: noha helyes lehet az az állítás, hogy „az igazság odaát van”, de nekünk – tekintettel episztemikus adottságainkra – nem kell feltétlenül mindent elhinnünk, ami amúgy igaz. Ebből a szempontból ugyanolyan helyzetben vagyunk, mint Hume, aki –

ahogy Thomas Huxley⁴ megjegyezte – azt nem mondhatja, hogy csodák sohasem történtek, csupán annyit mondhat, hogy ha történtek is csodák, nekünk nincs rá alapunk, hogy higgyünk bennük. Hume-nak nem áll módjában eldönteni, kenyérré változtat-e Jézus a követ, és jóllakatta-e vele a sokaságot. Talán igen, talán nem. Arra viszont Hume-nak *van* lehetősége, hogy megmondja, vajon az elérhető (vagy akár csak *szóba jöhető*) bizonyítékok alapján *hinnünk kell-e*, hogy a csoda megtörtént.

Ha megértjük, *miért* nincs alapunk hinni bizonyos összeesküvés-elméletekben, az is világossá válik, miért kell elhinnünk azokat a dolgokat, melyeket amúgy hajlamosak vagyunk elhinni. Azt javaslom, tanulmányozzuk az AKE-kat, és miközben megmutatjuk, hol tévednek rossz vágányra, próbáljuk meg bemutatni a jó irányba haladó magyarázatot. A következő részben egy nemrégiben történt eseményt fogok vizsgálni – az oklahomai robbantást –, mely számos konspirációs elméletnek volt táptalaja. Ezt a megtörtént esetet és a hozzá kapcsolódó (megalapozott és alaptalan) konspirációs elméleteket fogom segítségül hívni, hogy illusztráljam a cikk további részében nyújtott elemzést. A III. részben azt a problémát tárgyalom, mely akkor merül fel, ha megpróbáljuk definiálni az AKE-kat, és be fogom mutatni, milyen nehézségekbe ütközünk, ha analitikus kritériumokat keresünk, hogy megkülönböztessük a jó összeesküvés-elméleteket a rosszaktól. A IV. részben fogok rátérni az AKE-k állítólagos erényeire, melyek magyarázatot adnak jelenlegi népszerűségükre, és így azt is meg tudom majd mutatni, milyen alapon lehet végleg elvetni őket. Az e csoportba tartozó magyarázatok jellemző vonása, hogy nagyon sok mindent lefednek, és természetüknél fogva nem egyszerűen arról van szó, hogy falszifikálhatatlanok. Ahhoz viszont, hogy töretlenül hihessünk egy AKE-ban, egyre erősödő kétellyel kell tekintenünk az emberekre és a közintézményekre. Ezért az V. részben a világ mibenlétéről számot adó rivális elképzelések összefüggésében tárgyalom a konspiratív gondolkodást. Azt állítom, hogy ha AKE-kal van dolgunk, kénytelenek vagyunk választani az ilyen elméletekkel együtt járó, mindenre kiterjedő szkepticizmus, illetve az elvetésükkel járó abszurd világnézet között. A következtetésem pedig az, hogy a filozófiának kell kiutat mutatnia e dilemmából.

II

Ha konkrét példán akarjuk megmutatni, hogyan működik egy konspirációs elmélet, kénytelenek vagyunk az egyikkel részletesebben foglalkozni. A részletek azért fontosak, mert az AKE-k az események részleteiből indulnak ki. Remélem, az olvasó megbocsátja nekem ezt a rövid kitérőt.

1995. április 19-én, szerdán reggel, néhány perccel kilenc óra után hatalmas erejű robbanás tép darabokra egy bérelt Ryder teherautót, mely a kilencemeletes Alfred P. Murrah Szövetségi Irodaépület előtt parkol Oklahoma Cityben. Összesen 168 ember, köztük – ez a legtragikusabb – az épület gyermekmegőrzőjében tartózkodó tizenkilenc gyermek esik áldozatul a merényletnek, melyet azóta is úgy tartanak számon, mint a legszörnyőbb terrorcselekményt, melyet Amerika földjén valaha is elkövettek.

Azzal egy időben, hogy a speciális mentőalakulat kezdi kiszabadítani a túlélőket a törmelékek alól, beindul az óriási erőket mozgósító szövetségi nyomozás. A gyanú kezdetben közel-keleti terroristákra terelődik: köztük keresik a lehetséges tetteseket. Ez azonban zsákutcának bizonyul.⁵ Miután kinyomozták, hogy a felrobbantott teherautó a kansasi Junction városában található Eliott's Body Shoptól indult, a figyelem hama-

rosan két húszas éveiben járó fehér férfir a terelődött. A fantomképeket „John Doe 1” és „John Doe 2” néven már másnap közzéteszik, és országos embervadászat kezdődik.

Időközben más is történt: a robbantás napján, délelőtt tíz óra húsz perckor Charles Hanger, Oklahoma állam rendőrtisztje észrevesz egy észak felé tartó 1977-es Mercury Marquist a több államot átszelő 35-ös úton, körülbelül hatvan mérföldnyire északra Oklahoma Citytől. Az autó nyolcvan mérföld per óra sebességgel haladt, és nem lehetett látni a rendszámabláját. Hanger rendőrtiszt minden különösebb incidens nélkül félreállította a kocsi, de amint az egyedül utazó sofőr felé közeledett, gyanús kidudorodást vett észre a kabátján. A férfi önként elismerte, hogy fegyver van nála, mire a rendőrtiszt előhúzza a sajátját, a vezető fejének szegezze, és lefegyverezte: egy töltött pisztolyt és egy tokban tartott, öt hüvelyk hosszú kést vett el tőle. A kocsit vezetőjét, a huszonhat éves öböl-háborús veteránt, Timothy McVeigh-t letartóztatták. A vád: töltött fegyver szállítása, rejtett fegyver viselése és rendszám-tábla nélküli gépjármű használata. Két nap múlva McVeigh-t – aki még a cellájában várt a vádemelésre – „John Doe 1”-ként azonosították, és ügyét összekapcsolták az oklahomai merénnyel.

A vizsgálat folytatódott, és – nagyjából két évvel később – McVeigh-t, valamint Terry Nicholst és Michael Fortiert elítélték. McVeigh-t és Nicholst „tömegpusztító fegyver használatának” vádjával, valamint néhány további vádpont alapján állították bíróság elé: egyebek közt tizenegy rendbeli, előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés volt a vád, a robbantás ugyanis tizenegy szövetségi ügynök életébe került. (A kormány mindvégig kitartott amellett, hogy a vádlottak a szövetségi ügynökök meggyilkolását szándékosan tervezték ki.) Fortier – akit a McVeigh és Nichols elleni vallomás fejében csak kisebb súlyú büntetésekként vádoltak – beismerte bűnösségét. Nicholst gondatlanságból elkövetett emberölés és összeesküvés vádjával elítélték, de a súlyosabb vádat, a gyilkosságot az esküdtszék elutasította. McVeigh-t minden vádpontban bűnösnek találták és halálra ítélték.

A McVeigh és Nichols ellen lefolytatott eljárás során a kormány mindvégig kitartott amellett, hogy McVeigh, Nichols és Fortier terrorcselekményt terveztek ki és hajtottak végre Oklahoma Cityben, a szövetségi hivatal épülete – egy általuk hatalommal rendelkezőnek és veszélyesnek gondolt kormányzati létesítmény – ellen. (A kormány szerint McVeigh-t és összeesküvő társait részben A. MacDonald *THE TURNER DIARIES*⁶ című regénye ihlette, amelyben egy Amerikában lejátszódó faji összecsapás azzal kezdődik, hogy egy kis csoport merényletet hajtott végre a Szövetségi Nyomozó Hivatal főhadiszállása ellen a Virginia állambeli Arlingtonban.) McVeigh állítólag rendkívül felháborodott azon a szörnyűséges rajtaütésen, melyet a szövetségi hajtottak végre a texasi Wacóban a Dávid törzse szekta ellen, és igyekezett bosszút állni a szövetségi kegyetlenkedésének áldozataiért. (Az oklahomai bombamerénylet a tűzvésszel végződő wacói rajtaütés második évfordulójára esett.) Ezért McVeigh (aki az Egyesült Államok hadseregében tanult meg bánni a robbanóanyagokkal) és Nichols a bérelt teherautó hátsó terében ammónium-nitrátból és gázolajból nagy hatóerejű bombát készített, majd felrobbantotta az oklahomai szövetségi irodaépület előtt.

A bombamerénylet jó példát nyújt arra, hogyan bontakozik ki egy konspirációs elmélet. Már azokban a napokban, amikor a merénylet történt, fölmerültek kérdések a hivatalos beszámolóval kapcsolatban (amely maga is összeesküvésre hivatkozott): vajon McVeigh, Nichols és Fortier a saját szakállára cselekedett-e, vagy egy nagyobb csoporthoz tartozott? Csupán „balekok” voltak, akiket azért állítottak előtérbe, hogy lebukjanak, és elvigyék a balhét, mint azt Oswald állította magáról, mielőtt Jack Ruby

lelőtte? Lehet, hogy a merényletet – közvetve vagy közvetlenül – az Egyesült Államok kormányzatán belüli erők hajtották végre, mert ezzel akarták befolyásolni: a törvények szigorúbb betartására ösztönözni és – a szövetségi hatóságokkal egyre inkább dacoló – „szélsőjobboldali” ideológusokkal szembefordítani a közvéleményt? A merényletet követő években még sok ilyen kérdés merült föl.

Az effajta konspirációs elméletek megalapozottságát vizsgálja Jim Keith OKBOMB! CONSPIRACY AND COVER-UP című könyve (a szerző legismertebb műve talán az 1995-ös BLACK HELICOPTERS OVER AMERICA: STRIKEFORCE FOR THE NEW WORLD).⁷ Keith nem fogadja el a kínált magyarázatok egyikét sem, ehelyett kifogásokat és kérdéseket szegez a hivatalos beszámolóknak. Kétségessé teszi például a kormány első számú gyanúsítottjának, McVeigh-nek állítólagos bűnösségét azzal, hogy felsorol „tizenegy olyan elemet, amely feltűnően nem illik bele a letartóztatása idején, illetve azt megelőzően tanúsított viselkedésébe”. Például a következőket:

(1) „Különösen érdekes, hogy McVeigh – noha a beszámoló szerint rendelkezett hamis [más névre szóló] igazolvánnyal – mégis a valódi nevét és címét adta meg a tulajdonosnak a Dreamland Motelban, ahol megszállt [közvetlenül a merénylet előtt]. Aki olyan súlyú bűntettet készül elkövetni, mint az oklahomai robbantás, aligha viselkedik így.”⁸

(2) Azt próbálják elhiteni velünk, hogy McVeigh olyan autón hagyta el a tetthelyet, amelyen nem volt rendszám-tábla: „Úgy látszik, az egész kocsiról már csak egy nagy tábla hiányzott, »Tartóztassanak le!« felirattal.” (Uo. 23. o.)

(3) „Hihető-e, hogy a pisztollyal felfegyverzett McVeigh – ha tényleg az imént robbantotta fel a Murrah-épületet – ellenállás nélkül hagyja, hogy az autóját megközelítse egy rendőrtiszt? McVeigh-t kiképezték kézilőfegyver használatára, így nem jelentett volna számára különösebb problémát, hogy a kocsi fedezékéből lelője a rendőrt.” (Uo. 30. o.)

(4) Amikor letartóztatták, McVeigh James Nicholsnak, Terry Nichols bátyjának a birtokát adta meg címeként, azt a helyet, ahol állítólag a bombagyártáshoz szükséges alapanyagot tárolták: „Lehet-e bármiféle értelmet találni abban, hogy McVeigh felfedte az FBI-nak állítólagos bűntársait vagy bűntársait...” (Uo. 31. o.)

Keith ezeket az észrevételeket kiegészíti a következővel: a korai híradások sejteni engedték, hogy a Bureau of Alcohol, Tobacco and Firearms (BATF) előzetesen figyelmeztetést kapott a merényletről; ezt alátámasztja az a tény is, hogy a robbantás pillanatában egyetlen BATF-alkalmazott sem tartózkodott az épületben, viszont percekben belül több is megjelent a helyszínen. A BATF határozottan tagadja, hogy előre figyelmeztették volna, ám soha senki nem adott magyarázatot arra, miért szerepelt ez mégis a korai híradásokban. És itt van még a rejtélyes „John Doe 2”, akit soha nem fogtak el, és akiről a hivatalos beszámoló – amelynek alapján McVeigh-t és Nicholst elítélték – egy szót sem ejtett.

Ezekkel a kérdésekkel – valamint a könyvben megfogalmazott többi kérdéssel – Keith azt kívánja elérni, hogy az olvasó levonja a következtetést: semmi nem úgy történt, ahogy azt eddig elhittették velünk. Ha kicsit megkapargatjuk a felszínt, és megpróbálunk a vezető hírcsatornák által tált tényekből kirajzolódó kép mögé nézni, akkor reális lehetőségként tárul elénk, hogy az oklahomai merényletet nem egy politikailag elkötelezett bűnözőkből álló elszigetelt csoport követte el – ez viszont valami olyasmire enged következtetni, ami még sokkal veszélyesebb. Az egyik népszerű összeesküvés-elmélet a következőképpen magyarázza a robbantást: szélsőjobboldali nézeteket valló emberek egy csoportja (köztük McVeigh, Nichols, Fortier és a rejtélyes John Doe 2) valóban egy szövetségi épület felrobbantását tervezte. A BATF azonban figye-

lemmel kísérte a működésüket. (Más magyarázatok szerint a BATF egyenest befolyásolta tevékenységüket. John Doe 2 valójában a szervezet informátora, sőt talán beépített embere volt. A BATF azt remélte, hogy ha az utolsó pillanatban lecsap a „veszélyes szélsőjobboldali terroristák” csoportjára, ez a rajtaütés megváltoztathatja a wacói fiaskó hatására a közvéleményben róla kialakult kedvezőtlen képet, mely szerint a hivatal ügyefogyott, hozzá nem értő emberek gyülekezete.) McVeigh és barátai mindenképpen szerepet játszottak az ügyben, de csak statisztaszerepet. McVeigh segít összezerelni a bombát, de nincs tudomása róla, hogy pontosan mire akarják használni – de az is lehet, hogy szándékosan félrevezették. Az utolsó pillanatban a BATF hibázik – elveszíti a kapcsolatot a csoporttal, vagy a résztvevők bizonyulnak agyafúrtabbaknak –, s a terroristák sikeresen végrehajtják a merényletet. McVeigh-t, akinek nincs tudomása róla, hogy a robbantás megtörtént, elkapja a rendőrség. A BATF rádöbben, hogy az igazság nyilvánosságra hozatala rémálom: tudott a merényletről, de a teljes hozzá nem értés miatt, illetve attól a vágytól vezérelve, hogy látványosan legyen úrrá a helyzeten, nem akadályozta meg. Mikor McVeigh lebukik olyan valami miatt, ami egyáltalán nem kapcsolódik a robbantáshoz, a hivatal számára lehetőség nyílik, hogy eltussolja a merényletben játszott szerepét és azt is, hogy tudott az ügyről. McVeigh ideális balek, mert belekeveredett ugyan az ügybe, de a teljes történetet nem ismeri.

Meg kell jegyezni, hogy ez a magyarázat nem nélkülöz minden alapot. A BATF-ról *valóban* az a kép alakult ki a közvéleményben, hogy emberei nem hozzáértők, és az intézmény képtelen szavatolni a biztonságot. A legtöbb beszámoló szerint már a Dávid törzse szekta elleni rajtaütést is ők hibázták el, mivel jobban érdekelte őket az országos médiavisszhang, mint az, hogy zökkenőmentesen érvényt szerezzenek a törvénynek. Van értelme tehát annak az állításnak, mely szerint a BATF mindent megmozgatott, hogy ezt a képet megváltoztassa. Ráadásul nem ez volna az első alkalom, hogy egy szövetségi titkosügynök nem is oly ártatlan állampolgárokat úgyszólván felbujt, még hozzá olyan bűncselekmények elkövetésére, melyeket azok bátorítás nélkül soha nem követtek volna el. Az mindenesetre biztos, hogy nem ez volna az első eset, amikor a törvények betartása fölött őrkdő hatóság eltussolja, hogy hozzá nem értése lehetővé tett egy bűncselekményt.

III

Mi az összeesküvés-elmélet? Egy történeti eseményre (vagy eseménysorra) adott olyan magyarázat, amely az eseményt előidéző okként bizonyos személyek – az összeesküvők – viszonylag kis csoportjának titkos tevékenységét jelöli meg. Fűzzünk néhány megjegyzést e meghatározáshoz. Először is az összeesküvés-elméletet méltán nevezük *elméletnek*, hiszen magyarázatot kínál a szóban forgó eseményre: azt indokolja, hogy miért történt meg. Másodsor, egy összeesküvés-elméletnek nem kell feltétlenül azt állítania, hogy az összeesküvők befolyása mindenre kiterjed, elég annyit mondania, hogy kulcsszerepet játszottak az esemény előidézésében. Úgy is beállíthatja őket, mint akik csupán mozgásba hozták az eseményeket. Az összeesküvőknek éppen azért kell titokban ténykedniük, mert nem mindenható: ha nyilvánosan cselekednének, akkor a többiek igyekeznének akadályozni őket. Harmadsor, az összeesküvő csoport csak kicsi lehet, bár a létszám felső határa értelemszerűen nem meghatározható. Ha viszont csak egyetlen emberről van szó, szigorú értelemben nem összeesküvésről, hanem egy magányos cselekvő akcióról beszélünk.

Felfoghatjuk ezt úgy, mint a konspirációs elmélet – legyen az megalapozott vagy alaptalan – vázlatos definícióját. Az AKE-knak viszont – legalábbis azoknak, melyekkel ebben az írásban foglalkozni fogok – néhány további jellegzetes vonása is van:

(1) Az AKE olyan magyarázatot ad, amely ellentmond bizonyos elfogadott, hivatalos vagy „magától értetődő” beszámolóknak.

Minden AKE számára központi jelentőségű, hogy legyen egy hivatalos verzió, melyet az elmélet aláás, illetve megkérdőjelez. Ráadásul az ilyen „fedőtörténet” meglétét szokták leginkább perdöntő bizonyítéknak tekinteni amellet, hogy az adott esetben összeesküvésről van szó; az, hogy valaki ennyi munkát fektet egy hamis magyarázat megalkotásába, megtévesztésre irányuló tudatos erőfeszítésre vall.

(2) Az összeesküvés mögött mindig aljas szándék húzódik meg. Nincs tudomásom olyan népszerű konspirációs elméletről, mely szerint egy kis csoport hatalommal bíró ember titokban *jót* cselekszik, s közben a végsőkig reméli, hogy tervei nem kerülnek napvilágra.

(3) Az AKE-k jellegzetesen arra törekednek, hogy látszólag kapcsolatban nem álló eseményeket hozzanak összefüggésbe egymással.

Az ember azt gondolná, hogy az oklahomai robbantásnak semmi köze a tokiói metróban 1995-ben végrehajtott szaringáz-támadáshoz. De mi van, ha én meg azt mondom, hogy a robbantás időzítésének nem a wacói szövetségi rajtaütés évfordulójához van köze (a rajtaütés két évvel korábban pontosan ugyanazon a napon történt), hanem inkább ahhoz, hogy egy nap híján egy hónap telt el a tokiói gáztámadás óta? Az összefüggés pedig az, hogy a tokiói merényletet a CIA hajtotta végre, megtorlásul azért, mert a japánok lehallgatták a Fehér Házat Clinton elnöksége alatt, s mindez az egyre fokozódó japán–amerikai kereskedelmi háború része. Vagyis az oklahomai merénylettel a japánok „törlesztettek”...⁹ Mint később tárgyalni fogom, ez a független szálakat összekapcsoló szemlélet kulcsszerepet játszik az összeesküvés-elméletek látszólagos magyarázóerejében.

(4) Mint már említettem, az összeesküvés-elméletekre tipikusan jellemző, hogy az általuk magyarázott események háttérben meghúzódó igazság hétpecsétetes titok, még akkor is, ha egy-egy esetben a szálak végül jól ismert közszereplőkhöz vezetnek.

Az összeesküvés-elméletek többsége láthatólag alkotójának abból a szilárd meggyőződéséből fakad, hogy elég nyilvánosságra hozni az igazságot (valahogy úgy, ahogy Bob Woodward, Carl Bernstein és a felismerhetetlen „Mély Hang” leleplezte a betöréseket a Watergate-ügyben), s az összeesküvők gyalázatos tervei máris megghiúsulnak. Így hát az összeesküvőknek az az érdekük, hogy az igazság ne kerüljön napvilágra, vagy ha mégis, akkor minél kevesebben higgyék el.

(5) Az összeesküvés-elméletek alkotóinak legfontosabb eszköze az, amit *kóbor adatoknak* fogok nevezni.

A kóbor adatok két osztályba sorolhatók: (a) magyarázat nélkül hagyott adatok és (b) ellentmondó adatok. A *magyarázat nélkül hagyott adatok* nem mondanak ellent az elfogadott beszámolóknak, csak nem kapnak magyarázatot: átesnek az elfogadott magyarázat alkotta hálón. Példának okáért azok a korai híradások, amelyek szerint a BATF előzetes figyelmeztetést kapott az oklahomai merényletről, valamint az a tény, hogy a robbantás pillanatában a hivatal egyetlen alkalmazottja sem tartózkodott az épületben, olyan adatok, amelyekről a hivatalos magyarázat nem képes számot adni. Az *ellentmondó adatok* viszont – amennyiben igazak – ellentmondanak az elfogadott beszámolóknak. A hivatalos beszámoló szempontjából – amely úgy írja le McVeigh-t, mint

az összeesküvés főkolomposát, aki képes megtervezni és végrehajtani egy ilyen terrorcselekményt – ellentmondó adatnak kell tekintenünk azt a nyilvánvaló ostobaságot, hogy rendszám-tábla nélküli autóval menekült a robbantás helyszínéről. (A kóbor adatok szerepét később részletesen tárgyalni fogom.)

Nagyjából ezek a kritériumok segítenek megkülönböztetni az AKE-kat az ismeretelméletileg kevésbé problematikus összeesküvés-elméletektől. Itt nem foglalkozom azokkal a konspirációkkal, melyekhez akkor folyamodunk, amikor barátaink születésnapjára meglepetéspartit szervezünk, sem azokkal, melyekkel a szülők igyekeznek meggyőzni a gyermekeiket, hogy léteznek mesebeli lények.¹⁰ Az ilyen mindennapi összeesküvések nem tesznek eleget valamennyi felsorolt kritériumnak. A meglepetéspartikat nem aljas céllal szervezik, és nem is akarják őket örökre titokban tartani. Ezek a kritériumok azonban nem különböztetik meg az AKE-kat minden olyan összeesküvéstől, melyben joggal hiszünk. A Watergate-botrány és az iráni kontrák ügye valamennyi kritériumnak eleget tesz, prima facie mégis jogosan hihetjük, hogy összeesküvés történt.¹¹ Nem létezik sem egy, sem több olyan kritérium, amelynek alapján a priori meg tudnánk különböztetni a megalapozott összeesküvés-elméleteket az AKE-ktől. Az AKE-kkal kapcsolatos filozófiai problémák mélyebb elemzést kívánnak. Erre térek rá a következő részben.

IV

A konspirációs elméletek meglehetősen vonzóak; ezt mostani népszerűségük is bizonyítja. De van egy kis szépséghibájuk: állítólagos érényeik megkérdőjelezhetők. Meg fogom mutatni, hogy az összeesküvés-elmélet bizonyos elemei úgy *jelennek meg*, mint a legitim elméleti magyarázat elemei, ám az alaposabb elemzés kimutatja, hogy valójában nem azok. Megpróbálok tehát magyarázatot adni (1) arra, hogy az AKE-k miért olyan népszerűek, s ugyanakkor (2) arra is, miért nem szabad mégsem hinnünk bennük. Azért népszerűek, mert a magyarázóerő számos jól ismert vonásával rendelkeznek, mégsem megalapozottak, mivel ezekkel az előnyös tulajdonságokkal olyan sajátos módon rendelkeznek, ami aláássa magyarázóerejüket.

A konspirációs elméletek első és legfontosabb érénye – amelynek többnyire látszólagos meggyőző erejüket is köszönhetik – az egységes, illetve átfogó magyarázat. Ez azért érény, mert egyébként azonos feltételek mellett az a jobb elmélet, amelyik több jelenségre ad egységes magyarázatot, mint a rivális teóriák. Az egységes magyarázat az összeesküvés-elméletek *sine qua non*-ja. Ezek az elméletek *mindig* többet magyaráznak, mint riválisaik, mert azzal, hogy összeesküvést feltételeznek, *mind* a hivatalos beszámoló adatait, *mind* pedig azokat a kóbor adatokat magyarázni tudják, melyekre az elfogadott elméletnek nem sikerült magyarázatot találnia. Ez oklahomai robbantás esetében például a konspirációs elméletek magyarázatot adnak a hivatalos verzióban szereplő adatokra. A korábban tárgyalt magyarázat szerint a merényletet terroristák hajtották végre, a tervről a BATF-nek és más ügynökségeknek tudomásuk volt, de merő hozzá nem értés miatt nem sikerült megakadályozniuk a valóra váltását. Ez az elmélet magyarázatot ad arra, hogy miért és miként lett éppen a Murrah-épület a merénylet célpontja. Magyarázatot ad továbbá különféle kóbor adatokra is: például arra, miért nem tartózkodott egyetlen BATF-alkalmazott sem az épületben (előre figyelmeztették őket), és arra is, miért viselkedett olyan furcsán McVeigh (aki ártatlan volt – nem vett részt a bűncselekményben –, és ezért nem számított rá, hogy a bűnbakot kereső szövetségi ügynökök megvádolják).

Ez a szép az összeesküvés-elméletekben. Bámulatosan egységes beszámolókat kínálnak, amely magyarázatot ad valamennyi felmerülő adatra: azokra is, amelyeket a hivatalos verzió megmagyaráz, és azokra a jelentéktelen kóbor adatokra is, melyeknek a hivatalos verzió nem szentel figyelmet. Most pedig rátérek arra, hogy az AKE-k túl nagy árat fizetnek a magyarázat egységéért.

A kóbor adatok kritikus szerepet játszanak az AKE-kban. Egy AKE tipikus okoskodása nagyjából így fest: induljunk ki kóbor tényekből, például abból a megfigyelésből, hogy az oklahomai robbantás során egyetlen BATF-alkalmazott sem sebesült meg, valamint abból, hogy a korai híradások előzetes figyelmeztetésről beszéltek. A hivatalos verzió szinte teljesen semmibe veszi ezeket az adatokat. Vajon mi magyarázhatja, hogy a hivatalos változat képviselői makacsul szemet hunynak az ilyen adatok, valamint más, az ő verziójuknak ellentmondó bizonyítékok fölött? Ilyen ostobák és vakok volnának? Természetesen nem: minden bizonnyal szándékosan nem vesznek tudomást róluk. A legjobb magyarázat az, hogy valamilyen összeesküvést szóttek, és a közvélemény elől szándékosan igyekeznek eltitkolni az igazságot.

Egy konspirációs hipotézis segítségével a „bizonyítékok” nagy részét meg lehet kérőjelezni. Ez az egyik legkülönösebb vonása az ilyen teóriáknak: tudomásom szerint egyedül a konspirációs elméletek kezelik úgy az *ellenük* szóló bizonyítékokat, mintha azok valójában *mellettük* szólnának. Minél több bizonyítékot gyűjtenek össze a hatóságok egy adott elmélet mellett, annál többször mutat rá a konspirációs elmélet alkotója, mennyire fontos „őnekik”, hogy elhiggyük a hivatalos történetet.

Itt engedjenek meg két megjegyzést. Először is, nemcsak az összeesküvés-elméletek helyeznek nagy súlyt a kóbor adatokra. A tudomány története rengeteg példát nyújt arra, hogy a standard paradigmába nem illeszkedő adatok vizsgálata vezetett valamilyen elméleti újításhoz. Pragmatikus és heurisztikus szempontból nem kárba vezett a kóbor adatokra vadászó tudós erőfeszítése, aki abban reménykedik, hogy ezeket a nyomokat követve a helyére tudja tenni a jelenleg tévúton járó elméletet. A konspirációs elméletek azonban azt nem értik meg, hogy a kóbor adatok létezése *önmagában* még nem jelent komoly problémát egy elméletre nézve. Ha figyelembe vesszük adottságainkat – azt, hogy mi, emberek igencsak tökéletlenül értjük a világot –, még a lehető legjobb elmélettől sem *várhatjuk*, hogy *minden* rendelkezésre álló adatot megmagyarázzon. Elméletünknek nem kell ráillenie az *összes* hozzáférhető adatra, mert tulajdonképpen nem is mindegyik igaz.¹² Ugyanígy a méréseinkkel, interpretációinkkal és egyéb teóriákkal is előfordul, hogy nem mindent látnak jól a világ természetével kapcsolatban.

A második megjegyzésem az, hogy a konspirációs elméletek problémája nem egyszerűen abban áll, hogy használnak hamis adatokat is. Ha az AKE-k csak azért volnának problematikusak, mert túl nagy hangsúlyt fektetnek néhány, a hivatalos beszámolóval hadilábon álló adatra, az még nem tenné őket különösebben izgalmas jelenséggé. Az összeesküvés-elméletek azonban fölöttébb érdekes módon különböznek a többi teóriától. Alkotóik joggal mondhatnák, hogy nekik olyan problémával is szembe kell nézniük, amilyennel a tudósoknak nem. A konspirációs elmélet saját feltevése szerint azért száll síkra, hogy olyan jelenségeket magyarázzon, melyeket mások – akik gyaníthatóan hatalommal rendelkeznek – tevélegesen igyekeznek titokban tartani. A természettudománytól eltérően, amely úgy kezeli a természetet, mint passzív és – az emberi tudást felhalmozó tevékenységek szempontjából – közömbös felet, a konspirációs elmélet alkotója olyan terepen dolgozik, ahol *a kutatás tárgyja aktívan próbálja akadályozni*

a kutatást. Ezt úgy kell elképzelni, mintha a neutrínókat nem egyszerűen nehéz lenne műszerekkel észlelni, hanem mintha egyenesen igyekeznének elkerülni, hogy észleljék őket. A konspirációs elméletek hívei fennen hangoztatják, hogy azokban az esetekben, melyekre ők próbálnak magyarázatot keresni, pontosan ezzel találjuk szembe magunkat. Ezért tudják úgy értelmezni – és ezért is kell úgy kezelniük – az ellenük szóló bizonyítékokat, valamint azt is, ha nincs bizonyíték, mint ami alátámasztja az elméletüket.

Ez vezet a leggyakrabban hangoztatott kifogáshoz, nevezetesen, hogy az AKE-k egyszerűen falszifikálhatatlanok. A baj az, hogy ha az adott helyzetben minden olyan bizonyíték, amely cáfolhatná az elméletet, úgy értelmezhető, mint ami alátámasztja – vagy legrosszabb esetben is semleges vele szemben –, akkor a konspirációs elméletek per definitionem falszifikálhatatlanok. Az ilyen elméletek kiagyaloí mellett szól, hogy ez a falszifikálhatatlanság – a vizsgálat tárgyának imént említett aktív természete miatt – nem annyira ad hoc jellegű, mint amilyenek első pillantásra látszik. Nem ad hoc feltevés, hogy hamis és félrevezető adatokba botlunk, ha azt feltételezzük, hogy van valaki, aki szántszándékkal gördít akadályokat az utunkba. Kérdezzük csak meg Kenneth Starrt! Mivel a huszadik században az Egyesült Államok kormánya által támogatott számtalan akció ezt bizonyítja (szinte mindegy, melyiket pécézzük ki), okunk van hinni, hogy léteznek olyan erők, amelyek kellően motiváltak, és képesek is rá, hogy dezinformáló kampányokat folytassanak.

Állításom szerint a falszifikálhatatlanság csak olyan esetekben értelmes kritérium, amikor nincs okunk azt hinni, hogy bizonyos elemek – olyanok, akik hatalommal rendelkeznek – akadályozni próbálják vizsgálódásainkat, és igyekeznek eltéríteni bennünket az igazságtól. A falszifikálhatóság pompás kritérium a természettudományban, ahol olyasmire irányul a vizsgálat, ami közömbös a kérdéseinkkel szemben, ám sokkal kevésbé megfelelő a konspirációs elméletek által tárgyalt jelenségek esetében. Richard Nixon és North ezredes aktívan beavatkozott a tevékenységére irányuló vizsgálatba: mindketten azon voltak, hogy tévútra tereljék a nyomozást, és mindketten komoly erőket tudtak mozgósítani annak érdekében, hogy életben tartsák a konspirációt. Gondoskodtak róla, hogy akadályozzák a nyomozók munkáját, akik közül sokan jól sejtették, mi történt, de már kezdeti próbálkozásaik kudarcba fulladtak. Ha szigorúan ragaszkodunk a falszifikálhatóság dogmájához, az ilyen esetekben könnyen arra vezethet, hogy a vizsgálat túl korai szakaszában el kell vetnünk mindenféle konspirációs elméletet, és így az is megtörténhet, hogy fel sem fedezzük az összeesküvést.

Az AKE-kkal nem az a probléma, hogy falszifikálhatatlanok, hanem inkább az, hogy az ilyen elméletek – mivel az összeesküvés mellett nem sikerül bizonyítékot szereznünk – azt kívánják tőlünk, hogy egyre több mindenben kételkedjünk. Az összeesküvés-elméletek kétséget támasztanak számos olyan intézménnyel szemben, melynek az a feladata, hogy megbízható adatokat és bizonyítékokat szolgáltatasson. Ezzel rávilágítanak arra, milyen nagy szerepet játszik a bizalom – mind az intézményekben, mind az egyénekre vetett bizalom – meggyőződéseink igazolásában. A probléma a következő: a legtöbben közülünk – ide sorolom a költségesen felszerelt tudományos laboratóriumokban dolgozó tudósokat is – nem végezték el sem azokat a kísérleteket, sem azokat az empirikus megfigyeléseket, melyek a legmodernebb tudományos elméleteket alátámasztják. Ha nem akarunk arra a következtetésre jutni, hogy nagy többségünk megalapozatlanul hiszi, hogy a kacsacsőrű emlős emlősállat és az arany kémiai elem, el kell fogadnunk egy olyan procedúrát, melynek segítségével azok, akik *tényleg* elvégzik a megfigyeléseket – akik tehát megalapozottan hiszik, amit mondanak – állításaik episz-

temikus alapját átadhatják nekünk, többieknek. A modern tudományban ehhez a procedúrához tartozik a publikáció aprólékos mechanizmusa, az anonim szakértői lektorálás, a szakmai hírnév, az egyetemi akkreditáció és így tovább. Vagyis megalapozottan hiszünk a tudomány állításaiban, mivel jogos meggyőződéseket eredményező társadalmi mechanizmusok hozzák létre őket.¹³

A nyilvánosság körében – a konspirációs elméletek is itt tenyésznek – hasonló mechanizmusok működése vezet jogos meggyőzésekhez. Ilyen mechanizmus a szabad sajtó: a riporterek, a szerkesztők és a tulajdonosok mind azért versengenek, hogy a többieket megelőzve közöljék „a nagy szenzációt”. Ilyenek azok a kormányhivatalok, amelyeknek az a feladatuk, hogy kivizsgálják az eseményeket, adatokat szolgáltatassanak, és közlétegyék, amit feltártak. És persze ilyenek a különféle „független elemek” (köztük maguk a konspirációs elméletek gyártói), akik a nyilvánossághoz tartoznak. Ha továbbra is fenntartjuk, hogy az elmélet ellen szóló állítólagos bizonyítékokat úgy lehessen értelmezni, mintha mellette szólnának, minden tekintetben szkepticizmus-sal kell viseltetnünk a tényeket összegyűjtő közintézményeinkkel és a bennük dolgozó egyénnel szemben. Azaz, miközben érlelődik egy konspirációs elmélet, egymást követik a konspiráció cáfolatára irányuló, látszólag sikeres kísérletek, és ez a látszólagos siker minden bizonnyal az összeesküvők aljas műveként magyarázható. E folyamat eredményeként egyre nagyobb és nagyobb összeesküvéssé dagad az, ami a kiinduló állításban még mint az emberek kis csoportjának konspirációja szerepelt.

Az oklahomai robbantás esetében a kezdeti feltételezés szerint az összeesküvésben csupán a BATF-ügynökök és közvetlen feletteseik vettek részt. A nyomozásba az FBI-t és az egyéb szövetségi ügynökségeket is bevonták, de a BATF összeesküvéséről ők sem adtak hírt. Így hát minden bizonnyal ők is benne voltak. Ugyanez vonatkozik a sajtó egyes képviselőire, akik feltehetőleg rábukkantak az összeesküvés bizonyítékaira, mindeddig mégsem tárták őket az ország közvéleménye elé. Ami úgy kezdődött, mint jelentéktelen méretű konspiráció, melybe az Egyesült Államok egyik paramilitáris szövetségi ügynökségének néhány tagja volt beavatva, az – az összeesküvés mellett szóló bizonyítékok hiányában – feltartóztathatatlanul dagadt tovább, mígnem hatalmas méretű összeesküvéssé nőtt. És minél több embert kellett belekeverní az összeesküvésbe ahhoz, hogy meg lehessen magyarázni a közintézmények – egyre több közintézmény – cinkosságát, annál kevésbé hihető elmélet született.

Végző soron ez a mindenre, emberekre és közintézményekre egyaránt kiterjedő szkepticizmus – mely az érett összeesküvés-elméletek sajátja – nyújt alapot arra, hogy az ilyen elméleteket jogosulatlanoknak nyilvánítsuk. Nemcsak arról van szó, hogy esetükben per se nem teljesül a falszifikálhatóság kritériuma, hanem arról is, hogy ha az idő előrehaladtával nem sikerül az összeesküvést meggyőző módon leleplezni, egyre nagyobb mértékű szkepticizmus szükséges a konspirációs elméletbe vetett hit fenntartásához. Ahogy növekszik a szkepticizmus, ahogy mind több és több emberre és intézményre terjed ki, úgy válik egyre kevésbé valószínűvé, hogy létezik bármiféle összeesküvés.

Vizsgáljunk meg egy másik híres AKE-t, mondjuk azt, amely szerint a holocaust soha nem történt meg, az egész nem más, mint a zsidók és a velük rokonszenvezők koholmánya. Robert Anton Wilson találóan jegyzi meg, hogy „egy olyan összeesküvés, amely el tudja hitetni velünk 6 000 000 ember halálát, bármit el tud hitetni velünk”, és hogy „a holocaustrevizionisták esetében már az is nagy teljesítmény, ha egyáltalán elhiszik, hogy a II. világháború megtörtént, vagy hogy Franklin Roosevel volt az elnök 1933-tól 1945-ig, vagy hogy Marilyn Monroe inkább »valóságos« lény, mint King Kong vagy Donald Kacs”.¹⁴ Abban

a folyamatban, melynek során kitartunk amellett, hogy mind nagyobb, már-már tömegmértű összeesküvés húzódik meg a nyilvánosság körében zajló események – egyre több és több esemény – mögött, elveszítjük az alapunkat arra, hogy bármiben is higgyünk. Egy bizonyos ponton kénytelenek leszünk rádöbbsenni, hogy az összeesküvés-elmélet jogosulatlan, különben nem marad semmi alapunk arra, hogy elfogadjunk *bármiféle* jogosult magyarázatot és megalapozott meggyőződést.

V

Itt távolodjunk el a részletektől, és térjünk rá az összeesküvés-elméletek által felvetett átfogóbb filozófiai kérdésekre, valamint arra, mit von maga után az ilyen elméletek jelenlegi, rohamosan terjedő népszerűsége. Azt állítom, hogy az összeesküvés-elméletekben teljesen idejétmúlt világnézet ölt testet: úgy közelítenek az élet értelméhez, ahogy az inkább a múlt században volt rendjén való. Mégis érdemes feltárnunk ezt az anakronisztikus elemet a konspiratív gondolkodásban, mert ezzel a mai Zeitgeistből mutathatunk meg valamit. Ráadásul az összeesküvés-elméletek jelenlegi népszerűsége arra utal, hogy manapság magunk is szemben álló világnézetek közt őrlődünk.

Az összeesküvés-elméletek kiagyalói szerintem az utolsók azok közül, akik még hisznek egy rendezett univerzum létezésében. Amikor ugyanis azt feltételezik, hogy a jelenlegi eseményeket aljas erők irányítják, akkor ebből az következik, hogy az eseményeket *egyáltalában lehet irányítani*. Korábban természetes lett volna hinni egy rendezett világban, melyet Isten és más természetfölötti erők jelentős mértékben befolyásolnak, illetve irányítanak. A materialista beállítottságú tudomány és a kapitalista gazdaság felemelkedésével – a folyamat a tizennyolcadik és a tizenkilencedik században érte el csúcspontját – a természetfölötti szerepe nagymértékben csökkent (mint például a deizmusban), vagy teljesen megszűnt (mint például a marxizmusban), ám a rendezett univerzum képzete továbbra is fennmaradt. Ahogy Hegel fogalmaz az írás elején idézett passzusban, „*a világtörténelben... ésszerűen mennek végbe a dolgok*”. E felfogás szerint tehát van némi remény arra, hogy az emberek megértsék és előre lássák, sőt az is elképzelhető, hogy irányítsák az emberi dolgok menetét. Ebben hisznek a konspirációs elméletek képviselői is, csak ők még azt is hozzáteszik, hogy az irányítópultnál a rossziúk ülnek.

Az ilyen elképzelések nem tartanak lépést azzal, amit ma – a huszadik század végén – általában magunkénak vallunk. A konspiratív gondolkodás elutasítása nem egyszerűen azon alapul, hogy az összeesküvés-elméletek de facto tévesek. A probléma gyökere sokkal mélyebbre nyúlik. A világ – ahogyan ma látjuk – rendkívül sok cselekvő interakciójából épül föl, és minden cselekvő a világról alkotott saját, tökéletlen elképzeléseit, valamint saját céljait követi. Egy ilyen rendszert azért nem lehet irányítani, mert a túl sok tényező egyszerűen kezelhetetlen egy kis létszámú irányító csoport számára. Túl sok a független változó, túl nagy a szabadság a rendszerben. Igaz ez a gazdaságra, a választási rendszerre és azokra a tényekre összegyűjtő – főként társadalmi – intézményekre, melyekkel szemben a konspirációs elméletek kételyt támasztanak. Még ha feltételezzük is, hogy a BATF részese volt egy nagy összeesküvésnek, mellyel leplezni akarta az oklahomai merényletben érintett munkatársai hozzá nem értését, akkor is valószínűtlen, hogy nem akadt egyetlen olyan Oklahomában állomásozó BATF-

ügynök sem, aki büntudatból, önéredkből vagy valamilyen más indítékból felfedte volna az ügynökség szerepét a tragédiában, ha nem is a sajtónak, de legalább a szeretőjének vagy egyik családtagjának. A kormányhivatalokban – még ott is, ahol olyan a szabályozás és az irányítás, mint a katonai szervezeteknél és a hírszerző ügynökségeknél – járványszerűen terjed a szóbeszéd, és sok a kiszivároztatás. Aki azzal áll elő, hogy bármeddig meg lehet őrizni egy ilyen titkot – szekrénybe lehet zárni egy ketyegő időzített bombát –, csak azt árulja el, mennyire nem ismeri a modern bürokrácia természetét. Egy bürokratikus szervezet – akárcsak maga a világ – túl sok eltérő stratégiát követő emberből épül föl, s ezért nem könnyen irányítható.

Engem azonban nem az izgat elsősorban, hogy elvetjük a konspiratív világnézetet. Ha az összeesküvés-elméletek természetükből fakadóan járnak tévúton, akkor – attól tartok – csak nyilvánvalóan abszurd képünk marad a világról. Ha az Egyesült Államok elnöke történetesen egy magányos fegyveres munkahelyének ablaka alatt hajt el ebéd-időben, egyetlen lövés megváltoztathatja a történelem menetét. A konspiratív világnézet azzal vigasztal bennünket, hogy ha történnek is tragikus események, legalább tudjuk, hogy okkal történnek, és minél fontosabb az esemény, annál komolyabb és jelentősebb oka van. Mai világnézetünk szerint, melyet a konspirációs elméletek hívei nem fogadnak el, senki – sem Isten, sem ember, sem *néhány* ember közülünk – nem irányítja az eseményeket. Ráadásul a világ (a benne élő emberekkel együtt) irányíthatatlan, irracionális és abszurd, pontosan úgy, ahogy azt Eugène Ionesco és Samuel Beckett darabjai bemutatják.

A konspiratív gondolkodás elutasítása nem azt vonja maga után, hogy a világ *kiszámíthatatlan* módon működik, csupán annyi következik belőle, hogy a világnak nincs semmiféle átfogó értelme vagy jelentése. Ha valaki elveti, hogy a Kennedy-gyilkosság mögött összeesküvés volt, attól még magyarázhatja Oswald viselkedését okozatilag és teljesen determinisztikusan, úgy, hogy a tudomány is találjon rajta fogást. Az ilyen tudományos megközelítés azonban – ha Oswald viselkedéséről van szó – abszurd, pontosan abban az értelemben, ahogy az imént használtam a szót. Eszerint ugyanis nem emberi tényezők vagy racionális megfontolások voltak okolhatók a viselkedéséért: a beszámoló csakis az agyban lejátszódó vak kémiai folyamatokat és gyermekkori érzelmi traumákat említ. Az olyan események, mint a Kennedy-gyilkosság és az oklahomai robbantás beláthatatlan emocionális és intellektuális hatással voltak a világra; ezek valóban egyedülálló események, s miután bekövetkeztek, Amerika nem az, ami korábban volt. Az összeesküvés-elméletek erénye, hogy igyekeznek megőrizni az emberi nézőpontot: azzal, hogy racionális beszámolót adnak az eseményekre, olyan emberi értelmet tulajdonítanak az ilyen nagy léptékű változásoknak, amely megengedi, hogy emberi fogalmakban értsük meg őket. Amennyiben az összeesküvés-elméletek hívei tévednek, akkor – ha továbbra is emberi nézőpontból tekintünk a világra – minden jel szerint csak annyit mondhatunk: „Shit happens.”

Mindezek fényében az összeesküvés-elmélet kihívása abban áll, hogy választásra kényszerít a végletes – már-már nihilizmusba hajló – szkepticizmus és az abszurd álláspont között. Aki elfogadja a konspirációs elméletet, az a meglehetősen széles körű színjátékot feltételező (intézményeink szavahihetőségét megkérdőjelező) hiperszkepticizmust választja az irracionális és lényegében értelem nélküli világ abszurditásával szemben. Amíg nem kínálkozik harmadik lehetőség – melynek kidolgozása talán a filozófiára hárul – az AKE-k továbbra is nagyon népszerűek lesznek.

VI

Milyen tanulsággal szolgált, hogy láttuk, hogyan bontakozik ki egy összeesküvés-elmélet? Az elmondottakból három olyan – egymással összefüggő – dolgot szűrhetünk le, amit érdemes megszívlelnünk.

Először is, az összeesküvés-elméletek megszállott ostobasága rávilágít, hogy nem kell túlságosan kétségbeesnünk, ha a társadalmi eseményekről alkotott elméleteinknek nem sikerül az összes adatot értelmezniük. Soha nem igaz minden adatunk. Kiváltképpen az emberi természet irracionális és esendő volta miatt kell arra számítanunk, hogy az általunk előállított adatok egy része biztosan hamis. A tanúk olykor rosszul emlékeznek a múltra, vagy nem tudatos előítéletek befolyásolják emlékeiket. Újságírók és kormányzati tisztviselők néha rosszul értékelik a helyzetet, nem ismerik fel időben a válságot, később pedig vonakodnak bevallani, hogy hibáztak. Mindez már önmagában elég ok arra, hogy megkérdőjelezzünk egy olyan elméletet, melynek az az egyik legfőbb vonása, hogy egységes beszámolót nyújt valamennyi – egymással nem összefüggő és számos változatban előforduló – adatról. Elvárjuk, hogy magyarázataink jók legyenek, de számolunk azzal, hogy nem tökéletesek.

Másodszor, óvakodnunk kell attól, hogy túlságosan racionálisnak tüntessük föl a világot, illetve a benne élő embereket. Ha a konspiratív gondolkodást elutasítjuk, el kell fogadnunk, hogy az emberi világ természeténél fogva értelem nélküli. A társadalomra ugyanaz áll, ami a fizikai világra, ahol bizonyos események *csak úgy megtörténnek*, például hurrikánok, tornádók és a többi „Isten csapása”. Néha az emberek is csak úgy tesznek valamit. Politikai vezetőket gyilkolnak meg, silány, átgondolatlan ideológiák alapján cselekednek, és nyomokat hagynak maguk után a tett színhelyén. Ha túlságosan hiszünk abban, hogy az emberek általában racionálisak, illetve a világ racionális, akkor azt is szándékosan próbáljuk magyarázni, amit nem lehet.

Az összeesküvés-elméletek harmadik tanulságaként rá kell döbbernünk, hogy ezek az elméletek végletesen szkeptikus – már-már nihilista – álláspontot képviselnek a többi ember viselkedését és motívumait, valamint a társadalmi intézményeket illetően. Az összeesküvés-elmélet olyan átfogó és mélyreható kételyt támaszt mások motívumaival és jóhiszeműségével szemben, amihez csak a teljes filozófiai szkepszis fogható. Az ilyen szélsőséges szkepticizmust mindenütt egyformán kell kezelni. Fenntartással kell fogadnunk az olyan elméleti beszámolókat, melyek több energiát fordítanak a versengő magyarázatok ismeretelméleti alapjának megkérdőjelezésére, mint a saját álláspontjuk mellett szóló újabb bizonyítékok feltárására.

Hogy végül is mit gondolok az összeesküvés-elméletekről? Eredetileg az volt a szándékom, hogy Hume csodákról szóló elemzésének szellemében mutassam be az összeesküvés-elméleteket. Hume szerint a csodák esetében olyan magyarázatot kapunk, melyben *per definitionem* soha nem hihetünk megalapozottan. Ugyanez azonban – már amennyiben elemzésem helyes – nem mondható el az összeesküvés-elméletekről. Ezek nem *definió szerint* megalapozatlanok. (Jól mutatja ezt, hogy – legalábbis *néhány* esetben – hinni akarunk az összeesküvésben: például a Watergate-botrány és az iráni kontrák ügyében.) Az a helyzet, hogy nincs olyan analitikus módszer, melynek segítségével egyértelműen meg tudnánk különböztetni a jó és a rossz konspirációs elméleteket. A különféle ügyek kapcsán ezek skálája a hihetőtől a fölöttébb valószínűtlenig terjed. A legjobb, amit tehetünk, az, ha bizonyos időn át nyomon követjük az egyes elméleteket, az értékelésüket, és megpróbálunk valamilyen konszenzust kialakítani a tekintetben, mikor kíván az elméletbe vetett hit több szkepticizmust, mint amennyit még

meg tudunk emésztani. Arra is gyanakszom, hogy a konspirációs elméletekkel szemben intuitíve fölmerülő „problémák” jó része valójában az elméletek *kiagyalóival*, nem pedig az általuk gyártott elmélet valamely sajátos vonásával szemben fogalmazódik meg. Meglehet, hogy a probléma pszichológiai: arról van szó, hogy nem jönnek rá, hol az a pont, ahol már nincs értelme rejtett okok után kutatni. Mindamellett az összeesküvés-elméletek tanulmányozása – még a teljesen őrült elméleteké is – szerintem hasznos. Ha másért nem, hát azért, mert rákényszerít bennünket, hogy világosan különbséget tegyünk a mi „jó” és az ő „rossz” magyarázataik között.

Jegyzetek

1. A filozófusok eddig nem sok figyelmet szenteltek az összeesküvés-elméletnek. Tudomásom szerint csupán néhányan tárgyalták a témát, például Karl Popper: *THE OPEN SOCIETY AND ITS ENEMIES*, 2. kötet, *THE HIGH TIDE OF PROPHECY: HEGEL, MARX, AND THE AFTERMATH* (5. kiadás, London: Routledge, 1966), 94–99. o. és Charles Pigden: *POPPER REVISITED, OR WHAT IS WRONG WITH CONSPIRACY THEORIES?*, *Philosophy of the Social Sciences*, XXV. (1993), 3–34. o. Azt hiszem, ennek a mulasztásnak az az oka, hogy a legtöbb egyetemi ember ostobaságnak tartja a nagyközönség körében népszerű összeesküvés-elméleteket, és úgy ítéli meg, nem is érdemes foglalkozni velük. Én viszont úgy gondolom, a filozófusokra hárul az a kötelesség, hogy számot adjanak a közös téveszmék alapjánul szolgáló hibákról, mármint ha valóban ilyesmiről van szó. Philip Kitcher művének, a tudományos kreacionizmus filozófiai nehézségeit tárgyaló *ABUSING SCIENCE: THE CASE AGAINST CREATIONISM* (Cambridge: MIT, 1982) című könyvnek a szellemében ajánlom ezt a cikket az olvasónak.

2. Más, kevésbé finom lelkű olvasók egyebek közt olyan elnevezéseket javasoltak, mint „örületes”, „háborzongató”, illetve „hajmeresztő”. Az ilyen terminológia – bár kétségkívül színes – szerintem nem illik a komoly tárgyaláshoz.

3. *ON MIRACLES (ENQUIRIES CONCERNING HUMAN UNDERSTANDING 1748. X. szakasz)*; magyarul: *VIZSGÁLÓDÁS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL*. Fordította és magyarázatokkal ellátta: Alexander Bernát. Második, javított kiadás. Franklin-Társulat, 1906, 94–115. o. (Új fordítás: TANULMÁNY

AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL. Fordította: Vámosi Pál, az utószót és a jegyzeteket írta: Szenczi Miklós. Második és átdolgozott kiadás. Nippon Kiadó, 1995.)

4. *THE ORDER OF NATURE: MIRACLES* (Huxley 1881-es *HUME* c. könyvének VII. fejezete), újranyomva: S. Tweyman (szerk.): *HUME ON MIRACLES* (Bristol: Thoemmes, 1996) 161–168. o.

5. Abraham Ahmadot – noha sem oklahomai lakos, sem amerikai állampolgár nem volt – Londonban őrizetbe vették, megmotozták, és bilincsből vitték vissza az Egyesült Államokba. De hamarosan kizárták a gyanúsítottak közül, és szabadon engedték.

6. (Washington, D. C.: National Alliance, 1978; 2. kiadás: New York: Barricade, 1996.)

7. Lilburn, GA: ILLUMINET, 1996, illetve 1995.

8. OKBOMB!, 28–29. o.

9. Hadd jegyezzen meg, hogy *mindent nem én találok ki*. Ebben az írásban minden felhasznált példa külső forrásból származik. Az oklahomai robbantás „japán kapcsolatáról” további részletek találhatóak például Keith OKBOMB! c. könyvének 21. fejezetében.

10. Erős kísértést érzek, hogy a konspirációs elméletek nagy hatását a nyugati gondolkodásra – legalábbis részben – annak a számlájára írjam, hogy gyermekkorunkban igen sok összeesküvéssel találkozunk. Ahogy szépen felcseperedünk, sorra-rendre fedezzük fel, mi mindent hordtak össze a felnőttek: folyékonyan hazudtak a Mikulásról, a húsvéti nyusziról, a fogrontó manókról, arról, hogyan születnek a kisbabák és így tovább.

11. Ez ellen felhozható, hogy az „aljas szándék” kritériuma nem teljesül. North és társai

minden jel szerint úgy gondolták, azzal tesznek inkább jót, ha megkísérlik semmibe venni a Kongresszus döntését, mely megtiltotta a nicaraguai lázadók támogatását. Nem akarok vitát nyitni arról, mit jelent az „aljasság” a politika világának machiavellista kontextusában. Maradjunk annyiban, hogy sem az iráni kont-rák ügye, sem a Watergate-botrány – bárho-gyan értékeljük is azt, ami történt – nem áll fö-lötte minden efféle gyanúnak. Ha nem vetült volna rájuk a gyanú árnyéka, nem lett volna szükség titoktartásra.

12. Úgy hallottam, ezt a mondást Fancis Cricknek tulajdonítják.

13. A bizonyítéknak a megismerés során ját-szott kritikus szerepéről többet megtudhat az olvasó C. A. J. Coady: TESTIMONY: A PHILOSO-PHICAL STUDY (New York: Oxford, 1992) című munkájából. A jogos meggyőződések társa-

dalmi konstrukciójának különféle szempont-jaihoz részletesebben lásd Helen Longino munkáit: SCIENCE AS SOCIAL KNOWLEDGE: VALUES AND OBJECTIVITY IN SCIENTIFIC INQUIRY (Prince-ton: University Press, 1990) és THE FATE OF KNOWLEDGE IN SOCIAL THEORIES OF SCIENCE, Frederick F. Schmitt (szerk.): SOCIALIZING EPIS-TEMOLOGY: THE SOCIAL DIMENSION OF KNOWLEDGE (Lanham, MD: Rowan and Littlefield, 1994), 135–157. o.; valamint Kitcher cikkeit: SOCIA-LIZING KNOWLEDGE, *The Journal of Philosophy*, LXXXVIII, 11 (November 1991), 675–676. o. és CONTRASTING CONCEPTIONS OF SOCIAL EPIS-TEMOLOGY, Schmitt: id. kötet, 111–134. o.

14. BEYOND TRUE AND FALSE: A SNEAKY QUIZ WITH A SUBVERSIVE COMMENTARY, megjelent: Ted Schultz (szerk.): THE FRINGES OF REASON (New York: Harmony, 1989), 170–173. o.; idézett hely: 172. o.

Fodor Ákos

VERSEK

Buddha Weimarban

Hatalmasnak, Szerelmesnek folyton-folyvást SORSA VAN;
mosolyt csak közöny terem – a szenvedély humortalan.

A „személytelenség”-ről

Jó szakács sem a
kezét süti-főzi meg
– *csupán* az ételt.

Axióma

aki *pontosan*
tudja, hogy mitől lenne
boldog: sosem lesz

Egy Bashō-tanítvány beszámolója

hommage à H.

Vidám, gömbölyded,
zöld kis szagok ugrálnak:
borsóleves fő!

Szamárpanasz

cipelem üres hátamat

Bosszukás őszike

Ni, csak úgy hemzseg
a sok Műsorvezető!
– de hol a műsor...?

Summa

A Szerves Élet
Értelme, hogy vizket és
lehet vakarni.

A mások órája

Vedd tudomásul.
Tartsd tiszteletben. Ne hidd
el, amit mutat.

Impromptu

*Pilinszky és Chopin
emlékének*

Tépázott repkény.
Pár cseppnyi vér
a hófehér
csipkén.
Ki tette? Mit tett?
Mindegy.
Mindegy.

Gángó Gábor

AZ ÁLLAMTUDÓS EÖTVÖS: IDEIGLENES FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI VÁZLAT

Eötvös József úgy hozta létre máig eleven, klasszikus életművét, hogy eközben mindig kortársainak és pályatársainak ellenállásával, ellentétes akaratával kellett megküzdenie. Fiatalemberként a harmincas években és a negyvenesek elején drámáiban és korai prózai műveiben egy autonómabb irodalomfelfogásnak szerzett érvényt. E törekvése Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály másfajta irányával, írott kritikákban is megnyilvánuló rosszallásával találkozott. A negyvenes években a magyar politikai kultúra európaizálásában és modernizálásában hajtott végre, kollégái csapatának élén és közreműködésével, jelentős fordulatot, miközben a municipális irányzattal való szembenállása miatt közéleti és vármegyei népszerűtlenséggel kellett megbarátkoznia. Első minisztersége alatt felekezeti támadásoknak volt kitéve, emigrációjában a hazai közvélemény által rásütött gyávaságbélyeg égette. A kiegyezést előkészítő időszakban Deák Ferenc irányzata mellett szorult kisebbségbe, míg második hivatala idejében a függetlenségi ellenzék személyeskedő parlamenti harcmódotól akadályoztatva kellett végigvinnie minden idők egyik legjelentősebb tanügyi reformját.

Ha a bécsi fogalmazói állásra pályázó Eötvösről a harmincas évek közepén írott ügynykjelentésekben arról olvassuk, e huszonéves fiatalember milyen lelkiismeretes buzgalommal mélyedt el a magyar jogtudomány egyes részleteiben, akkor méltányoljuk döbbsen tisztelettel azt a hivatástudatot, amellyel Eötvös egy számára is eredendően, természetes közegként adott másfajta politikai kultúra ellenáramában lényegében egymaga juttatta el a magyar államtudományt azokra a vizekre, amelyek már egy John Stuart Mill vagy egy Alexis de Tocqueville szellemi horizontján is feltűntek.

Eötvös teoretikus életműve minden tematikus és műfaji divergencia ellenére is egységes. Ennek az egységnek a szemléléséhez két alaptézisre kell tekintettel lennünk:

1) Az „erőszakos megoldások vagy föderalisztikus racionalizmus” ellentétpár mellett létezik más történeti modell is a XIX. század magyar mozgásterének megértéséhez.

2) A nemzetállami szuverenitás nem feltétlen önérték, öncél és a nemzeti történelem magától értetődő interpretációs sarkpontja. A tradicionális értelemben vett hadászati vagy pénzügyi önrendelkezés adott esetben szorult háttérbe (mint ahogy korunkban egyre inkább háttérbe is szorult) egy valóságosabb, az európai filozófiai hagyományban és politikai kultúrában valóságosan jelen is levő öncél: az egyes ember életminőségének javulása és képességeinek szabad kibontakoztatása mögött. Ez magában foglalja szellemi felvilágosodását és politikai participációját vagy legalább szabad kulturális fejlődését is.

Mit ért Eötvös országon és államon? Eötvös, ha Magyarországról beszél, akkor mindezekelőtt egy történeti, kulturális és közjogi tradíciókból összeálló organizmusra gondol. E szerveződés részben rendelkezik állami vonásokkal, részben nem. E feszültség gondolkodásában lényegében véve az 1723. évi *Pragmatica Sanctio* kettős s ily módon nem problémamentes értelmezésére vezethető vissza. Eötvös a *Pragmatica Sanctiót* egyfelől olyan ideális-normatív viszonyítási pontnak tekinti, amelynek alapján tiszta

perszonáluniós állapotra lehetséges legalább törekedni. Ebben az értelemben igenis dolgozik politikai szövegeiben a magyar államiság fogalmával. Másfelől a *Pragmatica Sanctio* (és az 1790: X. tc.) Eötvös számára játékszabály, amely lehetőséget ad arra, hogy a birodalom jövője alku- és döntési folyamatok szövedékeként váljon valóságossá. Fogjuk fel ezt racionális struktúráként, amely a maga módján a nemzeti érzést, a föderatív elképzeléseket és a többi olyan erőkként instrumentalizálja, amelyeknek optimális eredőjét megtalálni a birodalom államférfiúinak feladata. Ebben az értelemben, s még több más értelemben is, az állam fogalma Eötvös számára ismeretesen elsősorban az Osztrák Császárságot jelenti. Nemzetiségelméletét emez államalakulat problematikájából kiindulva dolgozta ki, míg államelméletének földrajzi szituálása sokkal bonyolultabb kérdés annál, mint ahogyan azt az irodalom kezelni szokta.

Milyen elvárásokat támaszthatunk egy lehetséges eötvösi államelmélettel általában mint elmélettel szemben? Bizonyos tematikusan egybefoglalható, valamely cél felé tartó reflexiók együttesét elméletnek nevezhetjük-e, vagy érvényesíteni kívánjuk, és ha igen, milyen mértékben, a koherenciára és a szigorúságra vonatkozó szempontjainkat?

Eötvös József államelméletéről mindmáig csak a szó első jelentésében beszéltek: az Eötvössel foglalkozók korábban általában a politika tényeitől többé-kevésbé elkülönítve szemlélt eötvösi eszmevilág birodalmában kalandoztak, vagy pedig, rezsimváltás után vagy arra aspirálva, Eötvös gondolataiból az éppen megfelelőket aktualizálták a maguk céljai szerint. Minden olyan törekvésünk, amellyel pontosabbá tesszük a magunk számára az eötvösi államelméletre vonatkozó kérdést, nagy tanulságokkal szolgálhat. Az eötvösi politikai gondolkodás végső értékeire való rákérdezés például arra az életprogramra, arra a kéziratos töredékekben fennmaradt belső viszonyítási pontra irányítja a figyelmet, amelyet kultúrtörténeti szintézisterv néven ismerünk, s amely a történelem és a politikum szférájának legfőbb értékeként az egyén szabadságát kívánta felmutatni.

Ha a személyes tudományos és életstratégiák összefüggésében kívánjuk láttatni ugyanezt az elméletet, akkor fel kell figyelniünk a fejlődés ívére. Ezt egyfelől a vizsgálódás horizontjának szimmetrikus változása jellemzi: Eötvös a magyar problematikából kiindulva jut el az összbirodalom jövőjének kérdéseire, majd az egész európai paradigmára tekint, hogy az URALKODÓ ESZMÉK mint tetőpont után későbbi röpirataiban ismét Össz-Ausztriával foglalkozzon, mielőtt újra belevetné magát a magyar ügyekbe. Másfelől, az államelméleti főműhöz vezető személyes fejlődéstörténet szűkebb, az emigrációs évekre kiterjedő rekonstrukciója ahhoz a felismeréshez kell hogy vezessen: az URALKODÓ ESZMÉK kötetei nem a „*lángész magasságaiban*” trónolnak (ahogy Szekfű Gyula írta róla a HÁROM NEMZEDÉK-ben, s akinek azóta sem mondott ellent senki), nem esnek ki a magyar XIX. század folyamataiból. Eötvös József emigrációs korszakának egyik fő tanulsága: az URALKODÓ ESZMÉK nem egy hazájától elfordult, gyökeretlen elme terméke, hanem szervesen fejlődik ki 1848 mozgalmainak nemzeti problematikájából.

Ha az eötvösi gondolkodást az elméletekre vonatkozó bizonyos formai kritériumokkal kívánjuk szembesíteni, akkor csupán két olyan területet, illetve művet találunk, amellyel szemben efféle igényekkel léphetünk fel. Az egyik az AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁRÓL ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című röpiratokban kimunkált, törvényekben, törvénytervezetekben politikai gyakorlattá válni kívánó nemzetiségelmélet, a másik pedig az URALKODÓ ESZMÉK két kötetében többé-kevésbé kidolgozott, ám semmiképp sem összedolgozott formában megjelentetett két, de inkább három önálló (!) munka, sajátos, jószerével összemérhetetlen kérdésfeltevésekkel és válaszokkal.

Ha Eötvösről, a nemzetiségi kérdés teoretikusáról beszélünk, akkor érdemeit két területen, téziseinek helyességétől függetlenül, feltétlenül el kell ismernünk. Egyfelől Eötvös a Habsburg Birodalom egyik legelső politikusa volt, aki nemcsak arra törekedett, hogy megoldási javaslatokat kínáljon a nemzetiségi konfliktusokra, hanem mindenekeelőtt arra, hogy *megértse* a nacionalizmust. Eötvös másik módszertani újítása abban áll, hogy nem a meghatározások útját választotta a fogalmi megközelítéshez, hanem, a modern eszmetörténet-írás nyelvhasználat-központú módszeréhez hasonlóan, a nemzetiségi mozgalmak okairól és céljairól tett kijelentések szolgálnak számára kiindulópontul.

Eötvös nemzetiségelmélete négy, egymással nem maradéktalanul összeegyeztethető tézis alakjában formalizálható.

Első alapvető meggyőződésének értelmében az egyes nemzetiségek érzelmi és törekvései általában véve kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással, mivel mindegyikük kizárólagosságra és uralomra törekszik. Ez vég nélküli harchoz vezet, amely az egész európai civilizációt komoly veszéllyel fenyegeti. Eötvösnek ezt az első formuláját a következőkben az antagonizmus tézisének fogom nevezni.

A második alaptétel értelmében (ezt a szabad kulturális fejlődés tézisének nevezhetjük) minden nemzetiség valamennyi tagjának joga van az akadálytalan kulturális kibontakozáshoz. E meggyőződés válik politikai akarattá az 1848. évi népoktatási törvénytervezet eredeti változatában éppúgy, mint az 1865-ös A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című értekezésben vagy az 1868-as népoktatási törvényben.

Harmadrészt, már az 1849-es év vitái során kialakult Eötvösnek az a meggyőződése, hogy a történetileg létrejött, többé-kevésbé célszerűen működő struktúrák mindig elsőbbséget kell hogy élvezzenek azokkal az igényekkel szemben, amelyek észposztulátumok életbeléptetésére törekednek. A történeti jog bázisa mindig szilárdabban áll a természetjogra alapozott érvelésnél. Ezt az elvet, amely leglátványosabb formájában az EGYENJOGÚSÍTÁS... Palacký-vitája alapján rekonstruálható, történeti-jogi tézisnek nevezhetjük.

Végezetül éppen a fent említett meggyőzések kialakulásával egyidejűleg válik Eötvös számára kényszerítő erejűvé a követelmény, miszerint a Habsburg Birodalom egységét mindenáron meg kell őrizni. Az integritástézis 1849-től haláláig Eötvös József megingathatatlan politikai meggyőződése maradt.

Mint annyiszor a politikai gondolkodás történetében, ezúttal is gondolati konstrukció és politikai realitás összeütközésének lehetünk tanúi. Mindazonáltal Eötvös nem ama politikai filozófusok egyike, akiknek elmélete nem állja ki a gyakorlat próbáját. Eötvös ugyanis:

1) eleve számításba veszi elméletének kidolgozása során korának politikai realitáit, s ily módon az összeütközés elméletének első konfliktusává válik;

2) e konfliktus nem egy ideális vagy legalábbis meliorista-optimisztikus antropológia illúziójának összeütközése egy valóságosan korlátozott egyénekből álló társadalommal. Ellenkezőleg – az ember romboló, uralomra törő természetéről meggyőződő társadalomtudós adja fel elméletét egy *politikai illúzió* kedvéért. Ebből következik, hogy

3) e konfliktus nem a politikától való visszavonulás gesztusában oldódik fel, hanem a személyes életstratégiák és meggyőzések feláldozásában e politikai illúzió kedvéért.

E tézisek részletes vizsgálatára itt nincs lehetőségem, csupán a legfontosabb belső ellentmondásra szeretnék röviden utalni.

Az antagonizmustézis Eötvös legfőbb hozzájárulása a nacionalizmus elméletéhez. Ebből az elvből valóban következik kulturális és politikai aspirációk összekapcsolódá-

sa, s valóban következik, hogy a nemzetiségi küzdelmek csak a létező államok felbomlásával, erőszakos asszimilációval és végül a homogén nemzetállamok létrejöttével jutnak majd nyugvópontra. Eötvös éppen azért fogadja el 1850-ben a berendezkedő új abszolutizmust, mert a politikai lehetőségek beszűkülésében látja az egyetlen reményt arra, hogy a kulturális nacionalizmus politikai velejáróit elkerüljék vagy legalábbis kialakulásukat lelassítsák. A neoabszolutizmus kora politikai realitásait elfogadva elválasztja egymástól a kulturális és politikai nacionalizmust, és ezzel lényegében érvényteleníti antagonizmustézisének legfőbb következményét.

Eötvös, úgy tűnik, maga is tudatában volt annak, hogy ezzel le kell mondania legjelentősebb elméleti eredményéről. Az URALKODÓ ESZMÉK első kötete, amely szintén az emigrációs korszak terméke, ugyan még e belátást visszhangozza, ám az 1854-ben írott második kötet a nemzetiség eszméjét más megközelítésben, a szabadság és egyenlőség eszméivel együtt, a kereszténység közös történeti perspektívapontjából kívánja ábrázolni.

A legfőbb változtatást azonban Eötvös az 1865-ös A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című tanulmányában hajtja végre. Itt a nyelvi nemzetiség fogalmának fenntartása mellett a nemzetiség egyfajta szociológiai-dinamikus felfogását vezeti be. Ezzel nyitva hagyja a lehetőségét az általa kívánatosnak tartott kettős identitásnak, melynek értelmében a nemzeti kisebbség valamely tagja úgy lehet lojális a többségi nemzetállamhoz, hogy eközben őrzi a maga különálló nemzeti-kulturális identitását.

Milyen értelemben beszélhetünk államelméletről az URALKODÓ ESZMÉK esetében?

A mű elsőként elkészült nagy egysége megoldási kísérlet az 1848 utáni Franciaország bajaira. E részek még az Eötvös 1849. tavaszi kopernikuszi eszmei fordulatát megelőző időkből való zárványokat is tartalmaznak. Helyhez és időhöz bevallottan kötött fejtegetések ezek, melyeknek értékét kontextuális, azaz eszmetörténeti módszerekkel szükséges feltárni. Eötvös fogadatlan prókátorként próbál beleszólni Guizot, Lamartine, Proudhon vagy Thiers politikai debattjaiba, elfecsérelt erőfeszítéseikhez képest gyér korabeli és korunkbeli franciaországi fogadattal. Az URALKODÓ ESZMÉK első kötete derekának szövegteste filozófiailag csupán némiképp kényszeredetten fogható fel valamiféle negatív elméletnek. Tekinthetnénk a népszuverenitás-doktrína empirikus alapozású kritikájának, amelynek értékelése jószerével kimerülne abban a sovány megállapításban, hogy csupán Benjamin Constant vonatkozó fejtegetései figyelembe nem vételének köszönheti létjogosultságát.

Az első kötet eleje és vége, a Bacon-fejezetek arról tanúskodnak, hogy Eötvös maga is belátja, ha igazán kérdései végére akar járni, akkor kénytelen szakítani a szigorúbb filozófiai vizsgálatoktól való idegenkedéssel, és érveinek formájára is figyelnie kell. Így talál rá Francis Bacon NOVUM ORGANUM-ának induktív rendszerére: az URALKODÓ ESZMÉK BEVEZETÉS-e a tudományos válságszituáció felismerésének dokumentuma, amely a reveláció lelkesedésével üdvözlí a kiutat kínáló új – legalábbis Eötvös számára új – módszert. A hozzá fűzött terjedelmes jegyzet egyfajta utóirat, amely az újabb olvasmányok hatására sokat visszavon az induktív politikatudomány megbízhatóságáról vallott kijelentésekből, és mérsékeltebb hangnemet üt meg, mint a főszöveg Arisztotelész formális érvelésével szembeni, tulajdonképpen filozófiailag légtüres térbe irányzott polémiája. E rész filozófiai relevanciája tagadhatatlan: az 1848 utáni tanácsatlanság egyik gyökerére, a „Mit állítsunk a spekulatív filozófia helyébe?” kérdésre irányítja a figyelmet. Eötvös Bacon-interpretációja az induktív logikák reneszánszának idején időszerű problémát érintett, ám a jelenkort a kérdés kevésbé ragadhatja meg annak fényében, hogy immár többé-kevésbé bizonyítottan tekinthető a tulajdonkép-

peni, tehát nem véges és ismert elemű osztályokra alkalmazott indukció inherens fallibilitása. (S akkor még nem beszéltünk arról, miképpen lehetséges induktív gondolkodás olyan végtelenül bonyolult természeti képződmények, mint az emberi társadalmak esetében, s az embert ekkor is még csupán mint természeti lényt tekintettük.)

Eötvös államelméleti művének második kötete már Magyarországon, nyugodtabb körülmények között készült el. Azt hiszem, jobb filozófusként tartanak számon, ha csak ezzel a kötettel lépett volna a nyilvánosság elé. (De ő legalább annyira jó magyar is akart lenni – ennek bizonyítékául szánta a sietősen összeállított, magyarországi hazakerkezéséhez időzített első kötetet.)

A második kötetben Eötvös a klasszifikálhatóság irányában tesz kísérletet egy új államtudomány megeremtésére. A globális víziók dühöngő vulkánokról és észrevétlen épülő korallszigetekről nem metaforák, hanem világos utalások a német tudományosság számára, ahol is éppen 1851-ben adják ki rövidített változatban Georges Cuvier báró földtörténetét (*DISCOURS SUR LES RÉVOLUTIONS DE LA SURFACE DU GLOBE*), azét a természettudósét, akit Geoffroy Saint-Hilaire így szólított meg – Kantra is tekintve – annak idején: „*Jöjjön Ön Párizsba, vállalja el egy második Linnének, a természettörténet törvényhozójának szerepét.*” S ahogy Cuvier számára lehetségesnek látszott, hogy a természettörténet Newtonjává váljék, ugyanígy aspiráltak Eötvös és kortársai arra, hogy a társadalom tudományának és történetének a törvényhozói legyenek. Ennek értelmében Eötvös itt már nem normatív, a jobbításnak, csupán deskriptív, a feltérképezésen keresztül való megértésnek szándékával kezd a maga államtudományába. Eötvös személyén keresztül első ízben bocsátkozik a magyar filozófiai gondolkodás érdemi párbeszédbe a Nyugattal, mégpedig – és ez Nyíri Kristófnak és Oltványi Ambrusnak a nyolcvanas évek elején közzétett filológiai, stilisztikai és eszmetörténeti elemzései óta meg nem kérdőjelezett meggyőződése a szakirodalomnak – egy szerzője által német nyelven kigondolt és kéziratpapírra vetett, alapvetően német észjárású nagy munkában.

Kitüntetett pillanat ez, ám túlértékelnünk nem szabad: Eötvös a német, illetve tágabb értelemben véve a kontinentális filozófia e tétova korszakának legzavarodottabb éveiben, egyetlen alkalomra bukkan fel, hogy érintkezze a filozófia fő kérdéseivel, s a későbbiekben, pályája ívét szimmetrikusra formálva, leszáll ágában visszatér a szépirodalomhoz és a politikai publicisztikához.

Mindenekelőtt azért, mert Eötvös József pályája utolsó évtizedeiben is életcélján munkálkodott – azon, hogy meginduljon Magyarországon az a gazdasági-társadalmi modernizáció, ami 1867 után lényegében be is következett. Eötvös a kiegyezésben elért értelmének megvalósulását látta, s miután kiderültek a rendszer fogyatékoságai, a családottság és keserűség, a megváltozott politikai nyelvbe és modorba való beilleszkedés képtelensége nagymértékben hozzájárult 1871-ben bekövetkezett halálához.

A kiegyezés korának politikai elitje a legrövidebb időn belül elfordult Eötvös szellemi örökségétől, és ennek tudatában is volt. (Ez sajnos utódjára, Trefort Ágostonra is vonatkozik). A dualizmus időszakában jószerével csak a konzervatív kritika, Asbóth János vagy Grünwald Béla írásai tartották meg Eötvös műveit a nemzet emlékezetében. Jászi Oszkárnak és ellenfelének, a napjainkban messze érdemei alatt becsült Concha Győzőnek már a Monarchia utolsó éveiben azért kellett dolgozniuk, hogy bizonyítsák: Eötvös műve nem tisztelettel kerülgetett kövület a magyar társadalomtudományok számára, hanem olyan élő gondolkodó szava, akinek intelmeit nem minden tekintetben fogadta meg az utókor, s akinek eredményeit és tudósi korlátait – éppen a továbbhaladás elemi feltételeként – korántsem térképezte fel a maga teljességében.

FIGYELŐ

AZ „URALKODÓ ESZMÉK” KRITIKAI KIADÁSA – ANGOLUL

József Eötvös: The Dominant Ideas of the Nineteenth Century and Their Impact on the State Translated, edited and annotated with an introductory essay by D. Mervyn Jones Volume 1, Diagnosis. Social Science Monographs, Boulder, Colorado, 1996. 543 oldal Volume 2, Remedy. Uo., 1998. 612 oldal

Bevezetés helyett egy kis kiadástörténet

Érdeemes ezzel kezdeni, mert a kézikönyvek bizonytalanok, azaz egymásnak ellentmondó adatokat közölnek Eötvös József monumentális munkája, A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK első megjelenésével kapcsolatban.

A *teljes* (a mű mindkét részét tartalmazó) magyar kiadás 1854-ben jelent meg először, két kötetben, Pesten, Emich Gusztávnál, még akkor is, ha tudjuk, hogy a nyomás késett, s a mű csak 1855 elején hagyta el a nyomdát. (Ugyanúgy, mint Madách TRAGÉDIÁ-ja, mely csak 1862-ben látott napvilágot az 1861-es dátum ellenére.)

A *teljes* német kiadás (DER EINFLUSS DER HERRSCHENDEN IDEE DES 19. JAHRHUNDERTS AUF DEN STAAT) Lipcsében jelent meg 1854-ben, Brockhaus kiadásában, szintén két kötetben. A szerző szerint ezt ő maga fordította: „*Vom Verfasser selbst aus dem Ungarischen übersetzt.*” Tehát a magyar kiadást, mely ugyan késett (1855. február) kell az *editio princeps*nek tekinteni, noha a német változat már 1854 júliusában megjelent. Mindkét kiadás előszavának kelte az (akkor még) Orosháza melletti Sz.[ente] Tornya, 1854. május 1.

A dolog mégsem ilyen egyszerű, mert a magyar kiadás első része, anélkül, hogy erre (ti. hogy az első része egy munkának) utalás történt volna a címlapon, már megjelent Bécsben 1851 júliusában, ugyanúgy, mint a német kiadás egy hónappal később ugyanott. (Az előszó kelte: Buda, 1851. augusztus 1.) A pontos

bibliográfiai leírásban tehát a magyar kiadás esetében az impresszum helyesen: 1. köt. Bécs, 1851; 2. köt. Pest, 1854. A németé: 1. köt. Bécs, 1851; 2. köt. Lipcse, 1854.

Ebből mindenféle bajok származtak. A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIÁJA (2. köt. 1975.) nem vesz tudomást a mű geneziséről, és a magyar kiadást egyszerűen 1851-re teszi, a német kiadásról pedig hallgat. A több mint harminc évig forgalomban lévő MAGYAR IRODALMI LEXIKON (1963–65), nem tudni, miért, 1851–53-ra teszi a megjelenés dátumát, és szintén nem vesz tudomást a német kiadásról (noha az Illés Béla-életmű litván és más egzotikus nyelveken készült fordításainak a felsorolásával nem fukarkodik). Innen kerülhetett a téves dátum az angoloknak szánt „reprezentatív” irodalomtörténetbe (A HISTORY OF HUNGARIAN LITERATURE. Szerkesztette Klaniczay Tibor, 1983). Az ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON-ban Weber Antal végre helyesen közli a magyar kiadás adatait, de, úgy tűnik, azt viszont nem tudta, hogy a német változat első része Bécsben jelent meg először, nem pedig Lipcsében.

Innen kezdve könnyű dolgunk van. A további kiadások felsorolása nem okoz bibliográfiai fejfájást. A második kiadás 1870–71-ben jelent meg Ráth Mórnál. Eötvös még átnézhetette az első kötetet és a másodiknak mintegy harmadát, de a megjelenést már nem érte meg. A harmadik kiadás ugyanott jelent meg három kötetben a BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÖSSZES MUNKÁI című befejezetlen sorozat X–XII. köteteként, bár az előttem fekvő példányról ezt nem lehet megállapítani, mint ahogy azt sem, hogy „3. átd. kiadás” lenne (Szinyeyi, II: 1354); csupán az áll a címlapon, hogy „harmadik kiadás”. A negyedik 1902-ben jelent meg a Révai Testvérek által közrebocsátott BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÖSSZES MUNKÁI 13–15. köteteként, szintén három kötetben, Voinovich Géza gondozásában, aki a 3. kötet végén meg is említi, hogy „jelen kiadás a negyedik”. Ezután hosszú szünet (már Székfű Gyula panaszkodik a harmincas években, hogy Eötvös munkája „nagyon megérdemelne egy modern szellemtörténeti vizsgálatot”, MAGYAR TÖRTÉNET, 1936² V. köt. 646.). Majd végre 1981-ben

Oltványi Ambrus adta ki szintén két kötetben a Magyar Helikon sorozatában.

Van tehát e monumentális munkának öt *teljes* magyar kiadása, ha nem számítjuk az 1851-ben megjelent első részt; a német kiadás, melyet mégiscsak az *editio princeps*nek kell tekintenünk, szemben a magyar változattal (erről a későbbiekben), és a most megjelent angol fordítás, melyet viszont kritikai kiadásnak kell tekintenünk. (Hogy miért, erről is a későbbiek során.)

A fordító

A fordító, a hetvenes éveinek végét taposó D. Mervyn Jones, a forradalom után és annak hatására kezdett el magyarul tanulni, mint az Exeter College klasszika-filológus *donja*, aki görög és latin auktorok munkáit tanította. A magyar forradalom az ő életét is megváltoztatta, mert felhagyott a klasszika-filológiával, és ideje nagy részét a magyar nyelv és irodalom tanulmányozásának szentelte; a (szintén) oxfordi St Antony's College-ba kapott *Fellowship* keretében. (1957 óta ismerem személyesen, ő volt a latin *tutorom*, s nagy megtiszteltetésnek tartottam, amikor egyszer-egyszer meghívott ebédre kollégiumába, a *High Table*-hez, ahol a tanárok ültek vendégeikkel. Időnként megajándékozott egy-két magyar könyvvel, mindmégannyi jól használható szakmunka.)

A hatvanas évek politikai viszonyai miatt Mervyn Jonesból kelet-európai szakértő lett (úgy tudom, lengyelül, csehül és románul is megtanult), ám egy életen át nem hagyott fel a magyar irodalom tanulmányozásával. Első cikke József Attiláról jelent meg valamelyik oxfordi diákújságban, talán már 1958-ban. A *Fellowship* kutatási eredményeit összegező kötetét, a FIVE HUNGARIAN WRITERS-t 1966-ban kiadta az Oxfordi Egyetemi Nyomda. A könyv öt magyar íróról (Zrínyi, Mikes, Vörösmarty, Eötvös és Petőfi) tartalmaz kisonográfának is beillő tanulmányokat, fő erényük az alaposág és a judícium. Klasszika-filológus lévén behatóan foglalkozott Zrínyi klasszikus remiszenciáival és Madách arisztophaneszi komédiájával is. Figyelme központjába végül is Eötvös került, s egyre inkább meggyőződött róla, hogy A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLADALOMRA nemcsak saját korához szólt, de Eötvösnek van mondanivalója a jelennek is. Éppen ezért angol fordításának

nemcsak tudománytörténeti jelentősége van. Az angol változat hosszú évek munkájának az eredménye. A két vaskos kötet a Király Béla által szerkesztett *Atlantic Studies on Society in Change* sorozat 87. és 88. köteteként jelent meg 1996-ban, illetve 1998-ban, melyet a Columbia University Press terjeszt. A két kötet szerkesztése, az Eötvös portréját is megajzó bevezető tanulmánya, jegyzetei, kiegészítő annotációi és az alapos, mindenre kiterjedő, lexikonszerű névmutató sok ezer munkaórát adott hozzá a fordítás fáradtságos munkájához. A könyv megjelenését a Postabank és a Nemzeti Kulturális Alap is támogatta, a fordítót pedig magas állami kitüntetésben részesítették az idén, mintegy munkásságának elismeréseként.

AZ URALKODÓ ESZMÉK

Nem lehet itt feladatunk Eötvös korszakos művének az elemzése, az új kiadás kapcsán azonban mégiscsak szót kell ejtenünk Eötvös problematikájáról. Eötvös abból indul ki, hogy a XIX. század uralkodó eszméi a francia forradalom jelszóhármásában gyökereznek (*szabadság, egyenlőség, testvériség*), de vizsgálódásai közben arra a meggyőződésre jutott, hogy ez a jelszóhármás módosult: *szabadság, egyenlőség és nemzetiség* az, mely a XIX. századot mozgatta, és tegyük hozzá rögtön, mozgatja korunkat is. Távolról sem arról van szó, hogy Eötvös a nacionalizmust tűzte volna zászlajára, inkább arról, hogy az 1848-as forradalmak hatására felismerte a nemzetiség robbanótöltetét, azt, hogy annak hatásával minden politikusnak számolnia kell, s nem találhatunk megoldást az emberi együttélés problémáira az államban, ha a nemzetiség eszméjét a szőnyeg alá söpörjük, nem létezőnek nyilvánítjuk, mint tették ezt a XIX. századi liberális ideológiában, azzal, hogy majd elmúlik, eltűnik, s helyette az emberek egymás nyakába borulnak a „testvériség” üdvтана szerint.

Ezen már nem is érdemes vitatkozni, hiszen a szocialistáknak is be kellett látniuk, hogy a testvériség eszméjéből táplálkozó „szolidaritás”, azaz a „munkásosztály nemzetközi szolidaritása” már az első világháború csatateréin elvérzett, amikor a frontokon halomra lőtték egymást például a német és francia munkások, hiába ágált a szocialista Jean Jaurès Párizsban, hogy a munkásosztályban erősebb a szolidari-

tás eszméje, mint nemzeti hovartartozásának érzete, mivel érdekeik szerint a német és a francia munkásoknak több közük van egymáshoz, mint azonos nemzetiségű elnyomóikhoz.

A testvériség eszméje persze tovább élt a szocialista tanokban, és „meg is valósult”, igaz, a lengyel filozófus, Leszek Kolakowski szerint hatalmi szóra („*socialism: fraternity by compulsion*”). Nem kell tehát különösebb képzelőerő annak megértéséhez, hogy a marxista ideológia miért nézte Eötvös művét vackorba harapva: itt van ez a kitűnő liberális (igen, liberális) férfiú, s olyan dolgokat hirdet, melyek anatómia minden marxista számára. Ezért is javasolta Lukács György, hogy meg kell tisztítani Eötvöst „a reakciós legendák salakjától”. Tudomásom szerint Lukács adós maradt annak kifejtésével, hogy miféle „salak” tapad Eötvöshöz, illetve művéhez.

A magyar irodalom államosítása után a jobb sorsra érdemes Sötér István kapta Eötvöst hitbizományba. Ő írta az első marxista monográfiát Eötvösről (1953), melyért a következő évben Kossuth-díjat kapott, s melyet tetemesen átdolgozott (1967), bár szemlélete az URALKODÓ ESZMÉK-et illetően alig változott. Kárhoztatja Eötvöst, hogy szerint (Eötvös szerint) az állam feladata az egyén boldogulásának elősegítése, s emiatt az egyenlőség eszméje károsul. Eötvös szerint valóban a szabadság az az állapot, amikor az egyén erejét, képességeit, valamint a természet leigázása által szerzett javakat és energiát saját boldogulására fordíthatja, szemben a francia forradalom szabadság-eszményével, mely szerint az állam hatalmát a nép nevében a közjó érdekében gyakorolja. Magyarán egyéni boldogulás versus közjó, piacgazdálkodás versus államilag irányított termelés, azaz irányított gazdasági rendszer.

Természetesen ez az utólagos bölcsességünk fényében kihegyezett és leegyszerűsített megfogalmazás csupán azt a célt szolgálja, hogy rámutasson az áthidalhatatlan szakadékra, mely Eötvöst elválasztja a marxisták gondolatvilágától, azaz, hogy kik azok, akiknek Eötvös nem kell, és semmi esetre sem azt, hogy Eötvösből hiányzott volna a szociális érzékenység (Eötvös egyik alapvető indítéka éppen a szociális gondolat, elég a SZEGÉNYSÉG IRLANDBAN-ra utalni, vagy Viola nagy empátiával megrajzolt alakjára A FALU JEGYZŐJÉ-ben), amit a szocialista gondolkodás minden más eszme-

rendszerrel megkülönböztető monopóliumának kiáltott ki. Más kérdés, hogy a szabadság és egyenlőség összeegyeztethetlenségét Eötvös is jól látta, és munkájának egyik sarkalatos tétele, hogyan lehetne ezt az ellentmondást ha nem is feloldani, de legalább annyira csökkenteni, hogy a társadalom gépezete az államhatalom által ily módon szabályozva működőképes legyen. Mondani sem kell, hogy a nemzetiség eszméje mind a szabadsággal, mind az egyenlőséggel összeegyeztethetetlen Eötvös szerint, és látnoki szavakkal írja le az ebből származó bajokat.

A modern politikai filozófiában a liberális Isaiah Berlin is összeegyeztethetetlennek tartja a szabadság és egyenlőség eszméjét, bár újabban a liberális balközép (az „angol harmadik út”) ismét nekirugaszkodott a problematikának. Ronald Dworkin legújabb könyvében (SOVEREIGN VIRTUE) az „egyenlőség”-et nem a régi egalitárius értelemben újítja fel, hanem új tartalommal feltöltve teszi használhatóvá: „*Equality must be understood in terms of the equal concern for its citizens that any government must show.*” Magyarul: az államnak egyenlő mértékben kell gondoskodnia polgáraitól, vagy még magyarabban: az államnak egyformán kell aggodnia minden polgára jólétéért. Dworkinnál a testvériséget „közösség” (community) helyettesíti. Mindazok, akik átértékelték a „létező szocializmus” korszakát, a saját bőrükön tanulták meg, hogy a „közösségi érdek” milyen hatásos politikai bunkó a diktatúrában.

Mindez talán elég is az URALKODÓ ESZMÉK problematikájának felvillantásához. Talán annyival kell még kiegészíteni, hogy hiába nem volt divatos Eötvös politikai értékvilága a kommunizmus éveiben, gondolatai, azoknál, akik olvasták, ott munkáltak a tudat mélyebb régióiban. Hogyan is adhatta volna Juhász Gyula a háború alatti ordas eszmék történetét elemző munkájának az URALKODÓ ESZMÉK MAGYARORSZÁGON, 1939–1944 címet, ha nem tudjuk, mire alludál a cím. Bár az allúzió nem túl hízelgő, de legalább nem veregeti vállon Eötvöst, mint tette Németh László („*Hát igen, ez a Pepi*”).

A fordítás

Az URALKODÓ ESZMÉK első része tizenegy fejezetből áll, s ennek a fordító DIAGNOSIS (=LÁTLELET) címet adta, a második rész hat könyvből, mindegyike több fejezetre osztva, ez REMEDY

(=ORVOSLÁS) címen jelent meg angolul. A két angol cím találoán jellemzi a kötetek tartalmát. Talán nem lett volna fölösleges a bevezetésben megemlíteni, hogy a kiegészítő címek a fordítótól származnak.

Mervyn Jones munkamódszerét az ő bevezetése (I. 13–56. o.) alapján ismertetem, és két korábban felvetett kérdésre tartozom válaszal. (1) Miért mégis a német kiadás az *editio princeps*? (2) Miért tekinthetjük az angol nyelvű kiadást kritikai kiadásnak?

(1) A kiadástörténetben először a magyar kiadást (1854) neveztem *editio princeps*nek. Formálisan valóban az, hiszen a német kiadás címlapján arról értesülünk, hogy azt magyarból maga a szerző fordította németre. A német kiadás címlapján található nyilatkozatot azonban *pia fraus*nak kell tekintenünk, Voinovich Géza szerint ugyanis: „...az eredetit németül írta, s 1871-ben betegágyán, amelyből nem is kelt fel többé, az akkor sajtó alatt lévő második kiadás íveit javítgatva, azt mondta kiadójának, Ráth Mórnak: »íme, ezen mű első kötetét Szalay László fordítá az eredeti németből. Ő értett engem, és fordításán alig kellett változtatnom. A második kötetet germanismusaim ellenségei fordították, és mert nem értettek, egy talán jobb magyarságút, de nem az én könyvemmet adták sajtó alá.« (Ráth Mór: EÖTVÖS ÉS GÖTTE. Reform. Szerk. Rákosi Jenő. 1872. febr. 6. 36. szám.)” (URALKODÓ ESZMÉK. 4. kiad. III. 225. o.) Eötvös kijelentése Ráth Mórnak egyértelmű: a magyar kiadás fordítás. Erről a tényről azonban Sötér hallgat, és a későbbi angol nyelvű monográfiák is (Paul Bódy, 1972, vagy Steven Béla Várdy, 1987). A fordítás ügyében azonban még ez sem a végső szó, mert Szalay nem fordította le az egész első részt. Mervyn Jones bevezetőjében filológiai alaposággal részletezi a mű genezisét, és Eötvös levelezésének ismeretében kijelenti, hogy Szalay nem is fordíthatta le az egész első kötetet, bár „nyelvezetének nyomait fellelhetjük az első részben”. (I. 27. o.)

Így tehát, hogy megbízható angol fordítást adjon az olvasó kezébe, Mervyn Jones első dolga az volt, hogy az 1854-es magyar kiadás teljes szövegét összevesse a némettel, s az így nyert változatot az 1871-es, második magyar kiadással, hiszen ennek egy részét (egészen pontosan a 2. rész 3. könyvének a 8. fejezetéig, mint ezt Eötvös Lorándtól tudjuk) a nagybeteg Eötvös még maga korrektúrázta. Az

eredmény, tehát az így kialakított angol szöveg, az URALKODÓ ESZMÉK kompozit változata, és mint ahogy minden textológus tudja, a kiadások gondos összevetése olyan hibákat is a felszínre hoz, melyek egyébként kijavíthatlanok maradtak volna. A textológiai munka közben előkerült hibatípusok döntő bizonyítékot szolgáltatottak Mervyn Jonesnak ahhoz, hogy a magyar kiadást tekintsük fordításnak, történetesen még akkor is, ha Voinovich Ráth Mór-idézetét, mely szerint Eötvös maga beismerte, hogy németül írta az eredetit, afféle mendemondának tekintenénk, hiszen a cikke négy nappal Eötvös halála után jelent meg!

Ráth Mór bombasztikus bejelentése egyébként is pontatlan, nála Eötvös a második kötet fordítóirol (többes számban) beszél, ám már a megbízható és lelkiismeretes Oltványi Ambrus kimutatja, hogy a második kötetet, illetve részt Csengery Antal fordította egyedül (5. kiad. II. 598. o.), és ugyanerre az eredményre jut Mervyn Jones is (I. 26. o.). Természetesen fennáll annak a lehetősége, hogy Eötvös tényleg a „fordítóirol” beszélt, talán ezzel akarta az egyes számban tett kijelentés élet tomptítani, hiszen akkor a vád egyértelműen Csengery ellen szólt volna, s habár már elhidegültek, Eötvös mégsem akart volna *ennyire ad hominem* fogalmazni.

A szövegelemzés közben előkerült bizonyítékok közül Mervyn Jones néhányat megemlít a bevezető tanulmányban (I. 27–28. o.) Ezek közül emeljük ki mi is egyet. A *Staatsstreichen* (=coups d'état) szó néhány oldalnyi távolságra kétszer is előfordul a német eredetiben. Fordítása az első esetben a mai magyar szó: *államcsínyek*, a második esetben pedig *állammerény*. Tegyük hozzá, hogy mindkét szó nyelvújítási szóalkotás, s a második mára már teljesen feledésbe merült, és csupán az elsőt említi Szily Kálmán (A MAGYAR NYELVÚJÍTÁS SZÓTÁRA, 1902) azzal a megjegyzéssel, hogy Ballagi Mór 1854-es német–magyar szótárában találkozott vele először. Ezek figyelembevételével megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy az államcsíny szó talán Eötvös egyik fordítójának, Szalay Lászlónak a leleménye. Az már más lapra tartozik, hogy az *államcsíny-állammerény* szópáros minden további kiadásban változatlanul megtalálható. (Még a Voinovich-féle negyedik kiadásban is, pedig Voinovich tovább stilizálta a szöveget. Az Oltványi-féle kiadást nem volt alkalmam megvizsgálni, ami nagy kár, hiszen

Oltványi szintén összevetette a magyar változatot a német eredetivel.)

Mervyn Jones példás alaposággal felsorolja a félrefordításokat, majd külön listát készít olyan esetekről, amikor egy szó kiesése miatt a mondat értelme az ellenkezőjére fordul. Ezek közül is emeljünk ki egyet a példa kedvéért. Mervyn Jones kommentálja szerint ez a példa az is bizonyítja, hogy Eötvös fordítója távolról sem volt annyira jártas a klasszika-filológiában, mint Eötvös. „*Thukydides oly férfiu vala, ki hazája iránti részrehajló előszeretete által nem hagyá magát elragadtatni.*” A magyar kiadásokban azonban egységesen ennek az ellenkezője: „*el hagyá magát ragadtatni*” szerepel. A szövegkörnyezetből egyértelműen kiviláglik, hogy Eötvös nem írhatta ezt. Eötvös véleményét Thuküdidészről Bényei József is idézi (EÖTVÖS JÓZSEF OLIVASMÁNYAI, 1972. 73. o.). Érdekes, hogy Bényei sem lepődött meg a mondat folytatásán: „*s kitől egyes cselekmények megítélésében senki sem vitathatja el a legfinomabb erkölcsi érzéket*”. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a RÉVAI NAGY LEXIKONA is azt állítja, hogy Thuküdidész eseményeket „*pártatlanul és nagy igazságszeretettel adott elő*”, a Petz-féle ÓKORI LEXIKON pedig szintén „*részrehajlatlanságát*” és „*elfogulatlanságát*” emeli ki történetírói erényei közül, akkor joggal felmerül a kérdés, hogy Eötvös szöveg-gondozóinak miért nem jutott eszébe, hogy ezek a tulajdonságok összeegyeztethetetlenek a hazája iránti „*pozitív diszkriminációval*”, hogy ez egyszer én is posztmodernül fogalmazzak.

Ugyanitt, Thuküdidészt idézve, Eötvös a „*skioniak*”-ról beszél. Az Északkelet-Görögországban fekvő város (Σκιώνη) lakói helyett „*sikioniak*” szerepelnek a magyar szövegben, „*mert a Korinthosz melletti városról [Σικιών] tudott a fordító, míg az előzóról nem*” – állapítja meg Mervyn Jones (I. 30. o.).

A magyar változatot „*szerkesztett szöveg*”-nek tekinti, s a hibák egy részét nem is annyira a fordítók rovására írja, hanem annak tudja be, hogy egy igencsak testes munkával rövid idő alatt kellett megbirkózniuk. Utal a kihagyásokra és szövegmodosításokra is, melyek egy részét a mű szerkezetéből és szelleméből adódóan maga Eötvös végezte el. Mervyn Jones szövegkritikai megjegyzései tehát felbecsülhetetlen értékűek a végleges magyar szöveg helyreállításához egy majdani kritikai kiadás-

ban. Ha csak a textológiai munkát végezte volna el Mervyn Jones, akkor is angol nyelvű kritikai kiadásnak kell tekintetnünk többéves munkájának gyümölcsét. Ezzel tehát válaszoltam a (2) feltett kérdésemre, hogy miért tekinthető kritikai kiadásnak az angol fordítás.

De nem csak a textológiai nehézségekkel birkózott meg sikeresen a fordító, jegyzetapparátusa és a szöveg allúzióinak kibontása és emendálása is alapos és mintaszerű. Eötvös forrásait és rövidebb megjegyzéseit lapalji jegyzetekben adja meg, míg hosszabb, minesszé terjedelmű digresszióit fejezetenként csoportosítva az egyes kötetek végén. A későbbi kiadások ezeket a jegyzeteket az egyes fejezetek végére tették át. Mervyn Jones visszatért az 1854-es kiadás módszeréhez, és ismét a kötet végére teszi Eötvös hosszabb, értekező jellegű jegyzeteit. Viszont a lapalji, általában forrásmegjelöléseket tartalmazó jegyzeteket szögletes zárójelben felemlíti a főszövegbe, éppen úgy, mint saját annotációit, melyeket kívánatos lett volna *A szerk.* vagy *A ford.* jelzésekkel elkülöníteni, mert az amerikai nyomda nem mindig hajlandó a virgula, a kerek és szögletes zárójelke közötti különbséget figyelembe venni. Külön érdeme a fordítónak, hogy amikor Eötvös csak az idézet szerzőjét adja meg, ő gyakran megkeresi és megadja a pontos forrásmegjelölést (például néhány Seneca-, Tacitus-, Terentius- vagy Ovidius-idézet esetében). Minden filológus tapasztalatból tudja, hogy sokszor a közismert vektorok visszakeresése is mily fáradságos munka lehet saját szöveg esetében is saját alá rendezés közben, ha az első közlés alkalmával elmulasztottuk megadni a forrást. Ha mások szövegében keressük vissza az idézeteket, ez nemcsak szívósságunk, kitarításunk fokmérője, hanem olyan mértékű tisztelet jele is a szerző iránt, melyet csak a legnagyobbak érdemelnek meg.

Mervyn Jones angol fordítása így tehát nemcsak elérhetővé teszi az URALKODÓ ESZMÉK-et az angol politológus olvasónak, hanem egyben tiszteletadás is Eötvösnek, a politikai gondolkodónak. Mondhatnánk persze, hogy klasszika-filológiai képzettsége megkönnyítette a dolgát, ami természetesen igaz is, bár ez érdeimeihez inkább hozzáad, mintsem hogy valamit is levonna belőlük. Az a XIX. századi klasszikus műveltség, mely nélkül irodalmunk nagyjai Bessenyeitől Babitsig nem lettek vol-

na azok, akik voltak, mára igencsak lehangyaltott (persze Angliában is), s éppen ezért kivételes szerencsének tekinthetjük, hogy az URALKODÓ ESZMÉK éppen egy angol klasszika-filológusban talált fordítójára.

Külön kell szólni az indexről, mely nemcsak analitikus név- és tárgymutató a legfontosabb vonatkozó lexikális adatokkal, hanem az Eötvös által idézett szerzők műveinek mutatója is; ha erre szükség volt, a műveken belül fejezetek szerinti bontásban. Az URALKODÓ ESZMÉK-ben egyetlen szerző maradt azonosítatlan, egy bizonyos Reichenberg, akinek latin nyelvű művét idézi Eötvös, de a fordítónak a nagy könyvtárak (az oxfordi Bodleian, a British Library, a Bibliothèque Nationale, a bajor Nemzeti Könyvtár és az MTA könyvtára) igénybevételével sem sikerült rábukkannia a szerzőre. Kár, hogy a két kötet nem jelenhetett meg egyszerre, s így két névmutatóra volt szükség; emiatt bizonyos lexikális ismereteket (például: falanszter, zsirondisták vagy Epikuros) a fordítónak meg kellett ismételnie.

Végül a fordításról. Az angol szöveg gördülékeny, és abból a néhány részletből megítélve, melyet alkalmam volt a magyar változattal összevetni, úgy vélem, Mervyn Jones arra törekedett: Eötvös gondolatai ne sérüljenek meg fordítás közben. (Bár néhány esetben találunk kifogásolható szóhasználatot: a *népfeliséget* következetesen „*supremacy of the people*”-nek fordítja [például I. 92., 98., 166., 350. o.] *sovereignty of the people* helyett, noha ez utóbbit használják az angol Rousseau-fordítások is. Külön érdekessége a terminológiának, hogy Eötvös fordítója [Szalay] a modern változattal használja, szemben a kissé nyakatekert, de a XIX. században általános *népfeliséggel* szemben. A „*gyakorlati tudomány*” szó szerint valóban „*practical science*” [I. 80. o.], de a *mot juste*: „*applied science*”).

Az URALKODÓ ESZMÉK angol kiadása kiszabodította a XIX. század egyik legjelentősebb politikai gondolkodóját és, tegyük rögtön hozzá, az elmúlt százötven év alatt gyakran igazolt látnokát a nyelvi elszigeteltségből (hiszen az 1854-es német kiadás, melynek korabeli német, francia és angol recepciója alkalmasint érdemileg túlszárnyalta a hazait, a legnagyobb könyvtárakat leszámítva, nem hinném, hogy valahol is fellelhető lenne).

Éppen ezért az oxfordi tudós érdeme ket-

tős: tudományos értékű fordítás mellett megkímélte a jövőendő magyar filológusait a filológiai aprómunka garmadájától azzal, hogy a vesződségek terhének oroslánrészét magára vállalta.

Czigány Lóránt

KÉT BÍRÁLAT HÁROM KÖNYVRŐL

Winter Night: Selected Poems of Attila József
Translated from the Hungarian by John Báltki
Corvina, 1997. 127 oldal, kartonált

The Iron-Blue Vault: Attila József. Selected Poems
Translated by Zsuzsanna Oszvath and Frederick
Turner
Bloodaxe, 1999. 160 oldal, kartonált

Attila József: Poems and Fragments
Több fordító
Argumentum—Cardinal, 1999. 159 oldal,
kartonált

I SZÉP REMÉNYEK

Mint annyi más költő, József Attila művészeté és hírneve is oly szorosan összetartozik, hogy nem csak a magyarok közt akadnak szenvedélyes olvasói – hírneve folytán más nyelvterületeken is várják versei megjelenését. A mítosz a mű előtt jár – és nem pusztán a személy mítosza, maguké a műveké is. Ha úgy tetszik, van a világban egy József Attila alakú lyuk, amely arra vár, hogy betöltsék – általában szkeptikus olvasók nyúlnak lefordított költeményekhez abban a reményben, hogy nagy költőt fedezhetnek föl maguknak.

A Maynoothban élő magyar professzor, Kabdebó Tamás kritikái József Attila-életrajza hátlapján Ted Hughes idézi, aki azt mondja, hogy még a nyers, szinte szó szerinti fordítás alapján is érezni: „*a magyar költők igazat állítanak, József Attila valóban a modern idők egyik legeredetibb, minden ízében újat teremtő költője*”. Igen ám, de a „szinte szó szerinti” fordításban el-

vész az élmény, amit az eredeti költemény olvasói élvezhetnek. Az efféle fordítás csupán arra képes, hogy fölkelte az érdeklődést, illetve a vonzó, izgalmas képalkotás felé terelje a figyelmet. Ez nemegyszer előfordul a klasszikusok prózai változataival s még gyakrabban az elbeszélő költemények vagy az eposzok prózára fordításakor, lásd az ILIÁSZ-t és az ODÜSSZÉÁ-t. Ám hiába az effajta korlátozott siker (azért megnézném, mi sülné ki egy olyan komikus eposz magyar prózai átültetéséből, amilyen Alexander Pope FÜRTRABLÁS-a), szóval siker ide, siker oda, mindez nem változtat a tényen, hogy az irodalmi formák közt épp a költészet az, amely legalábbis nagyon érzékeny a parafrázisra. Mi több: parafrázálva a legtöbb vers alig ér valamit; ennek fényében bizony nem igen látszik, mi izgatta föl vagy győzte meg olyan nagyon Ted Hughes, hacsak nem saját reménykedése – ami nem más, mint az ebédet jelző csengőszóra adott pavlovi reflex. Ezenközben az eredeti vers olvasói bizonyos felelősséget éreznek. A műalkotás számára túl szűknek bizonyul egyetlen nyelv: ki kell jutnia a nagyvilágba. Már várják. A lyukat be kell tölteni; valamit föl kell találni a vacsoraasztalra.

A közelmúltban megjelent három angol nyelvű József Attila-válogatás – az Edwin Morgan ÖSSZEGYŰJTÖTT FORDÍTÁSAI-ban közreadott versekről nem is beszélve – mind azt mutatja: általánosan elfogadottá vált, hogy a „szinte szó szerinti” fordítás kudarcra van ítélve, és hogy egyesek nagyon szeretnék beteljesíteni a költőhöz fűzött reményeket. A kezdet biztató. A vállalkozáshoz rangos költők és fordítók munkája szükségeltetik, és bátran kijelenthetem, hogy József Attila költészete (legalább egy-két strófa erejéig) szépszáma és jelentős költőt csábított el. A Kabdebó Tamás szerkesztette VERSEK ÉS TÖREDÉKEK (POEMS AND FRAGMENTS) című kötetben például Vernon Watkins, Michael Hamburger, Theo Dorgan, Desmond Egan, Brendan Kennelly és Michael Longley nevét olvashatjuk. (A könyv nem tünteti fel Kabdebót szerkesztőként, de a munkát ő végezte el.) A fordítók maguk is jeles költők, s ebből következik, hogy jeles fordításokat készítettek. Az alapproblémát azonban nem szüntették meg. A szövegek közt fölbukkannak nagyszerűen sikerült részletek, melyek tökéletesen megtalálják a helyüket egy rövid verseket összegyűjtő antológiában, de kevesen merészkedtek odá-

ig, hogy valamelyik nagyobb lélegzetű s az életműben központi helyet elfoglaló verssel birkózzanak meg. És senki sem fordított elég sokat ahhoz, hogy egységes, nagyobb lélegzetű anyagot vehessünk kézbe.

Vitathatatlan persze, hogy nagy energiával és igyekezettel dolgoztak, sőt olykor szenvedélyesen munkálkodtak azon, hogy megformálják és finoman kidolgozzák József Attila költői énjét. Ez mind hasznunkra válik. József Attila fordítása komoly feladat, amelynek elvégzése – legalábbis addig, amíg valaki megkérdőjelezhetetlenül jobb ötlettel nem áll elő (márpedig minden megkérdőjelezhető) – csoportos nekibuzdulást igényel. Ez mindig így megy a fordítással – a magas irodalom esetén legalábbis. A fordító nem kisajátítja, hanem bemutatja szerzőjét. Az egyik fordító nem köp a másik levesébe. A fordító csupán a szöveg egyik olvasója a sok közül – elismerem, szövegalkotó olvasó –, márpedig az értékes szövegeknek sok olvasata van, melyek kétségkívül nem egyenrangúak. De ettől még minden olvasatnak örülni kell, mert fokozza az olvasás tudatosságát, és amíg nincs jobb, segít tisztázni a szóban forgó szerző jellegét és jelentőségét. Sokan rámutattak már arra is, hogy egyetlen, magában álló rossz fordítás rövid távon komoly károkat okozhat, ha nem jön létre alternatívája – az elmúlt évek buzgó kiadói tevékenysége szerencsére erősíti a József Attila költészetéről formálódó képet. Walter Benjamin írja, hogy a fordítással a versek kiterjesztik magukat, s még inkább önmagukká válnak.

A közelmúltban kiadott könyvek – érthető módon – jórészt átfedik egymást. A legfontosabb versek zöme mindhárom gyűjteményben szerepel, és párhuzamos olvasásra hív föl. A legkorábban megjelent kötet Bátkié (WINTER NIGHT: SELECTED POEMS OF ATTILA JÓZSEF) – ajánlása Allen Ginsberg emlékének szól, s mottóját Jack Kerouactól veszi. Ezzel irodalmi kulcsot kapunk a fordításhoz, amely József Attila verseit az észak-amerikai léteppaszlatokba kívánja beépíteni, az ötvenes évek beatköltészetének stílusában. Tökéletesen érvényes eljárás – azt veszi át a költői formából és a dikcióból, amit ebbe a szöveggörnyezetbe is bele lehet érteni, és mindezt a lehetséges olvasók egy része elé tárja. Nem mondom, hogy Bátki stratégiája teljesen tudatos, mégis, olvasás közben föl lehet figyelni a bevezetőben em-

lített költők – Ferlinghetti, Kenneth Patchen, Gregory Corso stb. – hangjának visszacsengésére. Ami a stílust illeti, a fordító célja, hogy József Attila tisztán és a városi szegények hangján szóljon, és a legjobban sikerült versekben el is éri e célt: a tiszta, világos, könnyed élő nyelv használata, ha jól olvasom a magyar eredetit, része a költő megszólalásmódjának.

De meglehetősen kicsiny része. Először is túl kevés jól sikerült versfordítást tartalmaz a kötet. Továbbá: a József Attilát körülvevő társadalom, valamint a költő személyes életkörülményei és a költészetről alkotott elképzelései nemigen hasonlítanak a beatköltőkére. A beatköltészetre támaszkodó olvasat kétségkívül kijelöl egy vonatkozási pontot József Attila költészetének sokkal összetettebb térképén, de erre a pontra hagyatkozni nem tanácsos. Annál kevésbé, mivel az átültetett verseken gyakran érződik az erős igyekezet, hogy a hatóságukon kívül eső feszültségeket jelenítsenek meg. Vegyünk egy példát, a NYÁR harmadik versszakát a négyből „*Am egyre több lány buggyanás. / Vérből eper a homokon, / bóbiskol, zizzen a kalász. / Vihar gubbaszt a lombokon.*” Bátki megoldása: „*More and more soft stirrings. / Blood-red berries on the sand. / Ears of wheat nodding and rustling. / A storm is perched above the land.*”

A szöveg szintaktikailag világos (négy különálló, rövid mondat), és egyszerű képeket kapunk, közvetlen nyelven. Még a keresztírm is megmarad. Ám elvész az (eperből lett) bogycós és a búa nyomasztó bujasága, és a csodálatosan fenyegető vihar is gyöngye szellővé szelídül. Ezek nem mellékes részletek, ugyanis ők hordozzák a vers érzelmi súlyát, ők alkotják a szövetét, melyek nélkül az utolsó sorban megvillanó „*haszaél*” is elveszti erejét.

Bátki fordításai örömdetesen zamatosak, de mivel ő maga nem kiváló beatköltő, olykor nem is sikerül fölvennie a beatköltészetet életető lendületes ritmust. Legjobb esetben a demokratikus hangot találja el, az egyenlők társadalmában beszélő ember hangját, ami elrendő lehet a marxista olvasó számára. Ugyanakkor hiányolom a fordításokból a komplexitást, a felbolydult személyiséget s azt az erőt, amely a nagy verseket a tragikumig emeli.

A versek szövetét gyakran át tudja menteni Ozsváth Zsuzsanna és Frederick Turner köte-
te, a THE IRON-BLUE VAULT. Turner jó nevű

amerikai formalista költő, szerepel is az új formalista antológiában, a LÁZADÓ ANGYALOK-ban (REBEL ANGELS.) Korábban is együttműködött már Ozsváth Zsuzsannával (Radnóti-válogatást készítettek közösen), s mint akkor, most is hosszú bevezető tanulmányt írt a költő ars poeticájáról. Ezt követi Ozsváth tartalmas életrajzi ismertetője. Turnert nagyon érdeklí a költői forma, ám értekezése olykor bombasztikus miszticizmusba fúl, ami meglehetősen fárasztó, ráadásul a témához nem illőnek találom. Hadd idézzek egy jellegzetes Turner-mondatot. „*Amikor Ozsváth Zsuzsannával József Attila költeményeit fordítottam, bekövetkezett az egyik legnagyobb csoda, mert Zsuzsi szavaiból kihallottam az altaji finnugor sámánok hiteles hangját.*” Itt aztán a kisebb-nagyobb csodák egész sorát találjuk, például azt, hogy az amerikai költő képes olyasvalami hitelességének a megállapítására, aminek ismeretétől jó sorsa ez idáig megkímélte. Ettől nyomban Bátki földön járó, egyszerű megfeleltetései után kezdek vágyakozni. Turner dagályos kijelentése ellentétes József Attila szellemével, és jelzi, hol várható, hogy a fordítás majd félresiklik (néha félre is siklik). De ne feledkezzünk meg a kötet erényeiről. A misztikus-formalista módszer – akárcsak Radnóti esetében – éppen azokon a pontokon hoz eredményt, ahol Bátki adó-sunk marad: ilyenek a költői textúra, a verszene, a visszhang. Maradjunk ugyanannál a versszaknál a NYÁR-ból. A Turner–Ozsváth-féle átültetés így szól: „*Still more, still yet, the welling grows. / Strawberries blood-rich on the loam / drowse in the warm, the eared wheat blows. / Crouched in the boughs, a thunderstorm.*” Csupán a zenét és az érzelmeket tekintve jóval meszebb jutottak, mint Bátki. Igaz, itt-ott szabadoságot engedtek meg maguknak, de ezt is ki lehet érdemelni. Elfogadhatjuk a tautologikus „*Still more, still yet*” megoldást, és az erre visszhangzó „*welling grows*”-t, hiszen a keatsi pompa igazi érzelmi energiával töltődik fel. A turneri „*crouching storm*” elmondhatatlanul fenyegetőbb, mint Bátkié. Turner teljes mértékben a romantikus tömörség elkötelezettje, ami megfeleltethető József Attila zaklatott érzékiségének. A bajok ott kezdődnek, ahol e módszerrel el kell szakadni. A vers gyakran megrészesül önnön retorikájától és zenéjétől, és nem képes más regiszterre váltani.

Ennek ellenére nem kétséges, hogy Turner-

től és Ozsváthtól többet kap az olvasó, mint Bátkitól. Turner avatott költő (bár sajátos költészetet művel), és zeneisége, még ha olykor kissé áporodott is, elcsípi József Attila szenvedélyeinek erejét, még olyankor is, ha más szövegkörnyezetbe helyezi.

Ha a nagy versek közül mondjuk a KÜLVÁROSI ÉJ-re vetünk egy pillantást, azt tapasztaljuk, hogy mind Bátki, mind Turner szép eredményeket ér el (a főntebb vázolt módokon), ám egyik fordítás sem olyan jó, mint Michael Hamburgeré (az *Argumentum–Cardinal*-könyvben) vagy éppen Edwin Morgané a körülbelül négy évvel ezelőtti gyűjteményes fordításkötetében. Nagy kár, hogy Morgan huszonöt József Attila-átköltése soha nem jelent meg önállóan. A gyűjteményes válogatás ugyanis igen tartalmas vegyes felvágott, ám a József Attila-rész egyszerűen kilóg belőle, s némiképp elvesz a nagy tömegben. Mindenesetre Morgan az utolsó negyven esztendő egyik legtehetségesebb versfordítója, és a legmelegebben ajánlom az angolul olvasóknak, hogy az itt tárgyalt három könyv mellett az ő fordításait is nézzék meg. Ha nincs a kezünk ügyében Morgan munkája, akkor talán Hamburger takarékos, elegáns hangütése jelentheti azt a pontot, amely köré a KÜLVÁROSI ÉJ többi fordítása elrendeződik. A Turner–Ozsváth-féle befejezés erőteljes retorikai tűzijátéka vonzóbb, és valószínűleg közelebb jut az eredeti mű szelleméhez, részletgazdagsága pedig kitölti az űrt, melyet Hamburger szikárabb narratívája hagy maga után, de kiindulásnak mindenképpen Hamburger változata a legalkalmasabb.

Ha már a vegyes felvágottat emlegettem, hát az ATTILA JÓZSEF: POEMS AND FRAGMENTS című kötet jellegzetesen az – olyannyira vegyes, hogy az olvasó jobban teszi, ha felkészül: minden sikeres fordításra több sikertelen is jut. Kabdebó (az eltitkolt szerkesztő), Sherwood és Wilkinson minden intelligenciájuk és szenvedélyük ellenére behatárolt képességű fordítók, a munkájuk viszont jelentős részt tesz ki a könyvben. Az öt Longley-fordítást érdemes föllapozni (bárcsak volna belőlük több!), és a rövid Michael Murphy-átültetéseket sem szabad kihagyni – az utóbbi kisebb szabadosságaiért a szöveg frissessége kárpótol. Kennelly két sora csak kurta gesztusnak tekinthető. Peter Zollmann formahű művekkel jelentkezik,

és A VÁROS PEREMÉN (ON THE EDGE OF TOWN) az ő tolmácsolásában – egy-két apró botlástól eltekintve – szinte versenyre kelhet Turnerével. (ON THE EDGE OF THE CITY). Bátki ebben a versben néhány lapos, prózai sort is leírt, ennek ellenére ez az a költemény, amelyet mindhárom kötetben érdemes elolvasni.

Néhány nagy vers esetében – ilyen a MAMA – Morgan utcahosszal jobb a többieknél. Az ÓDA Turner és Morgan tolmácsolásában is egyformán jó, Kabdebóé viszont nagyon gyöngé. És így tovább. Recenzióm olvasója, becsületes fogasztóhoz illőn, vélhetőleg tudni szeretné, milyen értékhez juthat a pénzéért, ha az adott vers esetében az egyik vagy a másik fordító mellett dönt, de az efféle gyakorlat használatig csak véges. Általánosabb érvényű ítéletre kell törekednem.

Hadd foglaljam össze a mondókámat. Nyilvánvaló, hogy szenvedély nélkül nem lehet egy József Attila nagyságrendű költőt fordítani. De éppen a költő nagysága nem engedi, hogy kimondjuk, melyik fordítás a „végleges változat”. A József Attila alakú lyukat eddig csak részben sikerült betölteni. Sőt a külföldi olvasó számára a képzetes lyuk továbbra is ott tátong. Semmit sem találtam, ami az eredetihez volna fogható, sehol egy meggyőző alak. A három könyv egyike sem győz meg teljesen, de mindegyik megfelelő támasz a másik kettő olvasásához. A Bátki- és a Turner–Ozsváth-kötet elveit elolvashatjuk a könyvek elején – ilyen esetekben az *ízlések és pofonok* szabálya érvényesül. Még nem jutottunk el abba a kényelmes helyzetbe, mint J. B. Leishman Rilkeje esetében, amely egy egész nemzedéket szolgált ki bevezetésével és azzal a hangütéssel, amely – bármennyit változtattak rajta későbbi fordítók – kitűnően szolgálta a célt akkor, és ma is megnyeri az olvasót. A József Attila-fordítások egyike sem tart még itt. A lyukat senki sem töltötte be teljesen, és ez idáig a némiképp kívülállónak számító Morgan munkája a legbiztosabb. József Attila túl nagy falat. Nagyságában ott találjuk Turner bujaságának legértékesebb elemeit, miként Bátki köznyelvi hangját is, de József Attila mégiscsak jóval több, mint e kettő összege. Én belehallok valamit D. H. Lawrence-ból, Aragonból, Desnosból, végül egy kicsit Hart Crane-ből is. Keats és Corso is beállhat a többiek mellé a kórusba, de nem énekelhetik az összes szöveget. Mind-

ez természetesen jótányit sem segít a fordítási elvek megfogalmazásában. Egyetlen költőt sem lehet apró összetevőire bontani, s az igazán nagyok még inkább ellenállnak az efféle kísérletnek. Aki József Attila után kap, úgy jár, mint aki az erős szelet akarja kezébe kaparintani az utcán – erő, vág, friss levegő, a nedves falak dohos szaga sűrűsödik egybe a gyermekkor és a veszteségek muzsikájával. A költő oeuvreje hatalmas – minden vers benne rejtőzik az összes többiben, beleértve a töredékeket is, melyekkel a Kabdebó szerkesztette kötet végződik. József Attilát valahogy egészben kell lenyelni, vagy be kell lélegezni. Angolul egyelőre csupán szippanthatunk egyet belőle, azután jól egymásra lehelhetünk.

George Szirtes
(Barabás András fordítása)

II ATTILA, ANGOL JELMEZBEN

Alig két éve jelent meg Kabdebó Tamás angol nyelvű könyve a költőről, aki életét hajdan a „proletár utókornak” ajánlotta, s most (Frankfurtúra időzítve) két, illetve három válogatás is napvilágot látott József Attila verseiből angolul, ha a floridai Hargitai Péter régi fordításkötetének legújabb kiadását is beleszámítjuk.* Az alábbiakban a két angliai, illetve írországi gyűjteményről szeretnék értekezni, mivel ezek voltak igazán jelen Frankfurtban, illetve ezekkel foglalkoztak eddig az angol irodalmi lapok: az Amerikában élő Oszvát–Turner fordítópáros Angliában, a newcastle-i Bloodaxenél kiadott kötetéről, valamint a Kabdebó Tamás által válogatott és szerkesztett, de számos fordítót felvonultató válogatásról, amelyet a budapesti Argumentummal együtt az írországi Cardinal Press gondozott.

Hosszú évek óta fordítok verseket különböző nyelvekből magyarra, illetve magyarról angolra, de még sohasem éreztem ingert arra, hogy elméletet állítsak fel a műfordításról. Minden elmélet hegemoniára tör, ám a műfordítás nem olyan dolog, amit egyetlen for-

mulával, tétellel vagy (jól levezetett) egyenlettel el lehetne intézni. Ez a többi közt azért van, mert nyelvről nyelvre mások a szabályok, illetve a lehetőségek. Eléggé más szempontok szerint fordít(hat)unk európai nyelvekből magyarra, mint magyarból angolra (franciára vagy lengyelre). Az általános szempontokat mégis megpróbálom itt megfogalmazni, de hangsúlyozom, hogy ezek csak irányelvek: 1) a legfontosabbnak az látszik, hogy a fordított vers *hitelesnek hangozzék* a befogadó, vagyis célnyelven; 2) nem lehet mindig és ezért nem is szabad a vers formáját teljesen lemásolni, aminthogy az sem elég, ha versben „felmondjuk” a tartalmat – a struktúrát kell átmenteni; 3) az eredeti szöveget előbb szét kell szednünk és értelmeznünk ahhoz, hogy egy adott minta alapján újra összerakhassuk a célnyelv sajátos eszközeivel és szókészletével.

Mindezzel arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a magyarban sokáig tabuként kezelt „fordítói hűség” mást jelent „A” nyelvben, mint „B” nyelvben. Az angolra fordított versek esetében én Clive Wilmer barátom és fordítótársam nézeteit fogadom el, és nem azokét a magyar eredetű fordítókét, akik nem születtek angolnak vagy jenkinnek, s így *nem is hallanak egészen angolul*. Az „egészen” szóra nagy hangsúlyt tennék, hiszen – mint tudjuk – ahogy a nem született magyar néha képtelen méltányolni egy-egy magyar verssor vagy rím újdonságát, szépségét, különös helyzeti értékét, úgy erősen kétlem, hogy az, aki akár évtizedek óta él angol közegben (tehát jól „bírja” a nyelvet), képes lenne ugyanezt megtenni az angolban. Jőmagam és sorstársaim is, akik 1956 óta élünk Magyarország határain kívül, és angol vagy amerikai egyetemen tanítunk, minden nap használjuk ezt a világnyelvet, de bizonyos árnyalatait még mindig rejtve vannak előttünk: nem tudjuk olyan természetes beleéléssel használni és újratemetni, mint az itt születettek. (Kivétel az, aki mondjuk tízéves kora előtt került ki Angliába, tehát már „belenőtt” a nyelvbe.)

Mondanom sem kell, hogy még a „benszü-lőtség” sem biztosíték a jó versfordításra. Elképzeltető, hogy valakinek a fő ambíciója nem az, hogy a lehető legjobban ültesse át a verset, hanem az, hogy a lehető legjobban tudja eladni – ezért teljesen a ma beszélt brit angolra vagy amerikai hangszerele a fordítását.

* Attila József: PERCHED ON NOTHING'S BRANCH. SELECTED POETRY OF ATTILA JÓZSEF. Translated by Peter Hargitai. Foreword by Maxine Kumin, White Pine Press, Buffalo, New York, 88 oldal.

(Pedig egyes szövegek esetében hasznos, ha megmarad bennük egy cseppnyi „mátság”, idegenség – ebben kicsit egyetértek Walter Benjaminsal; továbbá egy százéves vers esetében, úgy érzem, helyénvaló némi archaizálás.) Másfelől van, akit elcsábít a magyar fordításhagyomány: mindent maximális formahűséggel kell fordítani! Ha a magyar eredeti rím-keplete A-B-B-C-A-C, akkor ezt más rímekkel nem szabad fordítani! Igen ám, de a szavakban gazdag angol rímkészlete lényegesen kisebb, mint a magyaré, ha azt a nyelv egész szó-készletéhez viszonyítjuk. Ilyenkor; úgy gondolom, nem szégyen a kompromisszum – különösen, ha a vers hangulata és „üzenete” nem szenved különösebb kárt.

De térjünk a tárgyra, ez esetben a két angol József Attila-kötet. A Kabdebó-féle válogatás 62 verset és 38 verstöredéket tartalmaz, egy előszót Peter Denmantól, egy bevezetőt Kabdebó Tamástól és egy CONCLUSION című utószót József Attila egyik legjobb hazai ismerőjétől, Szabolcsi Miklóstól. Ebben a könyvben nem kevesebb, mint 29 fordító átültetése szerepel (egy régi versfordítással e sorok írója is dicsekedhet), ami nem Gara-féle toborzás eredménye, hanem az évek folyamán gyűlt össze, s a fordítók közt vannak régen elhunyt jelentős költők csakúgy, mint olyanok, akik életükben talán csak egyetlen alkalommal ragadtak tolat, éppen József Attila érdekében. A mennyiség imponál, de ez nem mindig szavatolja a minőséget. Mielőtt ezt jobban szemügyre vennénk, néhány szót a válogatásról: Kabdebó azal a (kicsit bizarr) ötlettel lep meg, hogy kronologikusan *visszafelé* közli a verseket, vagyis kezdi 1937-tel, és innen megy vissza egészen az 1916-ban írott „*De szeretnék gazdag lenni...*” kezdetű versikéig. Ahogy előszavában mondja: „*nézzük először a fa lombját, s aztán ássunk le a gyökerekig*”. Nem biztos, hogy a hasonlat jó, hiszen ha „leásunk”, már inkább filológus-irodalomtörténeti munkát végzünk, nem annyira szerkesztő-kritikusit. Viszont ez a módszer is működhetne, ha József Attila utolsó nagy alkotói korszakából (amit én kb. 1933-tól számítok) több verset válogatott volna be Kabdebó, és ezek mind jól lennének fordítva. Viszont a POEMS AND FRAGMENTS-ben csak 27 vers van az 1933–37-es korszakból, illetve 28 (egy vers két fordításban), ugyanakkor a másik, Ozsváth–Turner-féle kötetben ezeknek a száma

38 (ebből ugyan négy töredék, de még így is jobb az arány). A Kabdebó által felvett töredékek nincsenek dátumozva, így kronológiai szempontból közömbösnek tekinthetők. Másrészt viszont azt a benyomást keltik, mintha József Attila *par excellence* töredék-versíró lenne, egyfajta költői minimalizmust sugallnak, s ez (talán nem kell bizonygatnom) az életmű ismeretében távol áll a valóságtól.

Ha már a kronológiáról beszélünk, egy lényeges ponton ki kell a Kabdebó Tamás által válogatott kötetet igazítanom: a REMÉNYTELENÜL 1933 tavaszán, tehát az illegális kommunista párttól való elszakadás után íródott, nem 1931-ben. (Ez különben könnyen megállapítható, ha forrásnak a Stoll Béla-féle 1980-as kiadást használjuk, a JÓZSEF ATTILA MINDEN VERSE ÉS VERSFORDÍTÁSA című versgyűjteményt.) Ehhez a tévedéshez képest szinte lényegtelen, de azért megemlítem, hogy a „*Négykélzláb másztam...*” kezdetű verset Stoll 1937 októberére keltezi (JAMVV, 460. o.), míg Kabdebónál (nem tudni, miért) az 1936-os versek közt szerepel.

A sokfordítós válogatásba Kabdebó – legnagyobb sajnálatára – anyagi okokból nem tudta felvenni Edwin Morgan kitűnő fordításait, amelyek többségükben már napvilágot láttak MORGAN SWEEPING OUT THE DARK (Carcenet, 1994) című kötetében. Kár, mert a POEMS AND FRAGMENTS fordítói közül csak kevesen bírnak a skót költő nyelvi erejével. Viszont azért az elmúlt negyven-egynéhány év alatt (mert a legtöbb jó fordítást, József Attila angolosításának a történetét is, a Laurie Lee-epizód kivételével, 1956-tal kell kezdenünk) összegyűlt számos használható versfordítás, amit Kabdebó belevehetett ebbe az antológiába: első helyen említeném Vernon Watkinst, akinek még annak idején én is segítettem a THOMAS MANN ÜDVÖZLÉSE fordításában, de mellette Michael Hamburger, Lucas Myers és Agnes Vadas, John P. Sadler, Bill Tinley és John Wilkinson is szöveghűen és jó angolsággal adják vissza József Attilát. Viszonylag sok fordítást olvashatunk Zollman Pétertől és magától Kabdebótól. Ezek között vannak szerencsés megoldások és vannak kevésbé szerencsések. Míg például Zollman kitűnően rímelve meg tudja oldani a KARÓVAL JÖTTÉL...-t (csak az utolsó versszakot csúfítja el egy sajtóhiba, ahol helyesen „*Seven Towers*”-nak kellene állnia), A VÁROS PEREMÉN

esetében, bár szintén rímel, szóhasználata enyhén szólva erőltetett. „*Másként ejtjük a szót, fejünkön / másként tapad a haj*” – ebből a tárgyilagosságból nála ez lesz: „*Our idiom has different inflections, / our hair another feel*”. A következő versszakban a „*hogy helyt álljunk az emberiségért / az örök talajon*”-ból a rímkényszer hatására ez lesz: „*to plead and fight for human-kind / at history's judgement seat*” (hogy érveljünk és küzdjünk az emberiségért / a történelem ítélőszéke előtt). Erre a parafrázisra még Faludy is büszke lehetne... De még mindig van hátra egy-két érdekes zollmaniáda. Azt, hogy „*szállásainkon éhinség, fegyver, / vakhít és kolera dúlt*”, fordítónk így próbálta átmenteni: „*starvation, dogma, cholera, war / still holds us very much*”. De még ennél is rosszabb a nyolcadik versszak első két sora: „*Csak nézzétek, a drága jószág / hogy elvadult, a gép!*”, ami az ötletekben kifogyhatatlan fordító keze alatt „*dühöngő csavargóvá*” (!) alakul, mert úgymond: „*Look out, our pride, the machine became / a raging vagabond!*”

Kabdebó Tamás fordításaival hasonló a helyzet. Míg például nagyobb zökkenők nélkül megbirkózik a nehéz MONDD, MIT ÉRLEL...-lel, a TÉLI ÉJSZAKA és az ÓDA fordításában nyelvi megoldásai nem mindig kielégítőek. Találomra vegyünk ki négy sort az előbbiből: „*A fagyra tört emel az ág / s a pusztaság / fekete sóhaja lebben – / varjúcsapat ing-leng a köbben.*” Kabdebó fordításában: „*Daggers drawn the branches / are set against the frost, / and a bunch of crows sing in the fog: / the black sigh of the plain.*” Az első két sor nem rímel, de értelmileg helytálló; a második két sorban viszont az értelmezés éppoly hibás, mint az átültetés, amennyiben a „*fekete sóhaj*” a legjobb esetben is csak a varjak szárny-suhogása, ahogy felrepülnek, nem pedig károkozásuk, amelyet milyen alapon minősítünk „*dalnak*”?! Ugyanezt a pár sort Turnerék így oldották meg: „*against the frost the branch's dagger's set, / and in regret / the plainlands heave a shuddering sigh – / through the low fog hosts of crows fleet by*” (THE IRON-BLUE VAULT, 97. o.) Bár itt is van egy felesleges szó, és az „*ingás-lengés*” sincs átbüvölve, de a sorok rímelnek és sokkal jobban adják vissza az eredeti hangulatát. Ráadásul a Kabdebó-verzió utolsó versszakába még egy csúnya értelemzavaró sajtóhiba is becsúszott, helyesen a szöveg így olvasandó: „*A tree with rusty leaves / leans forward*”.

Ami az ÓDÁ-t illeti, már másutt is szóvá tettem, hogy a „*tündér nevetés*” az angolban nem fordítható „*fairy laughter*”-nek, nem is fordítja senki se így az ÓDA számos általam ismert fordítója közül, csak K. T. A problémát itt az okozza, hogy az angol szlengben a „*fairy*” évtizedekig a „*gay*”-nek (a homoszexuálisnak) volt a kissé gúnyos megfelelője, s bár a *political correctness* ma már tiltja, attól még az olvasó tudatában bizony felbukkan. Továbbá: az ÓDA harmadik részében Kabdebó végig „*like*”-ot használ ott, ahol „*as*”-nek kellene állnia – ezt a született angol rögtön észreveszi, s megütözik rajta. Tehát az, hogy „*I love you like the child loves his mother*” eleve nem jó. Nem akarom tovább elemezni Kabdebó fordítását, amelynek persze vannak sikerült részei is, csak még a MELLÉKDAL utolsó sorát említeném, ami ugye: „*Ahol én fekszem, az az ágyad.*” Kategorikus kijelentés, nem szűkíthető le arra, hogy „*this bed here is yours, just where I lie*” (ahol épp most fekszem, ez itt a te ágyad) – ennél megint csak jobb a Turner-féle megoldás: „*There where I lie, there is your bed*” – ami szinte szó szerinti megfelelője az eredetinek, és még rímel is, úgy, mint az eredeti József Attila-versben.

Mint már utaltam rá, a POEMS AND FRAGMENTS nem mentes a sajtóhibáktól; ezek azért okoznak komoly gondot, mert a legtöbb esetben értelemzavarók. Hogy csak néhányat említsek, a MAMA (MUM) Zollman-féle fordításának harmadik versszakában „*bright*” kellene álljon „*blight*” helyett, a BÁNAT (GRIEF) második versszakában „*A long*” a helyes olvasat és nem „*Along*”; a SZEGÉNYEMBER SZERETŐJÉ-nek második versszakában pedig „*bread*” olvasandó „*break*” helyett. S végül nézetem szerint a félreértett kegyeleten kívül semmi sem indokolja Krassó Miklós és Lucien Rey közös fordításának (THERE WAS A BEAUTY) felvételét a kötetbe – ez a fordítás nemcsak hogy fittyet hány a rímelemek, de értelmileg sem tesz eleget a jó fordítás követelményének.

Ami a THE IRON-BLUE VAULT című Ozsváth–Turner-féle válogatást illeti, rögtön feltűnik az aránytalanság a bevezető szövegek és az angolra fordított József Attila-versek között. Úgy látszik, a fordítók abból (a szerintem helytelen) feltételezésből indultak ki, hogy az olvasónak egyáltalán nincsenek ismeretei a huszadik századi Magyarországról, illetve magáról a NAGYON FÁJ szerzőjéről. Egyébként nem tu-

dom mivel indokolni Ozsváth Zsuzsanna harmincegy és fél oldalas bevezető tanulmányát, illetve Frederick Turner tizennyolc oldalas szövegét (THE ARS POETICA OF ATTILA JÓZSEF). Hogy ez a filológiai didaktizmus levon-e valamit a versek élvezetéből, nehéz megmondani, de annyi biztos, hogy például József Attila pszichoanalízisének részletes története nem mindenkit érdekel; ennél már talán fontosabb az (amit Ozsváth nem említ tanulmányában), hogy az ÓDÁ-t, a magyar irodalom egyik legszebb szerelmes versét *nem* Judithhoz vagy akár Vágó Mártárhoz, hanem egy Lillafüreden éppen hogy megismert fiatalasszonyhoz írta. A magam részéről nem értek egyet a Szép Szónak *Luminous Word*ként való fordításával sem – ez ugyanis már eleve olyan klasszicizáló elitizmust feltételez, ami szerintem nem volt meg a lap szerkesztői szándékaiban. Turner esszéjének csupán egy tételével vitatkoznék – azzal, hogy a költőt „*talán azért is dobták ki a Kommunista Pártból, mert reakciós módon szerette a hagyományos formákat és metrumokat*” (47. o.). Alig hiszem, hogy az illegális kommunista pártot akkoriban a bonyolult rímképletek izgatták volna, vagy az, hogy valaki villoni áballadákban éneklie meg a munkanélküliségből adódó egzisztenciális problémákat. De már a Népfronttól beszélni, mielőtt a Párt irányt váltott volna – ez, elvtársak, főbenjáró bűn.

Az Ozsváth–Turner-fordítások általános jellemzője az eredeti szöveghez való formai ragaszkodás. Ez dicséretes törekvés, de néha úgy tetszik, a fordítók „átesnek a ló másik oldalára”. Itt van például a NEM ÉN KIÁLTOK, ahol a címnek NO SHRIEK OF MINE-ként való fordítása kissé erőltetett, hiszen a magyarban ugyanolyan nyomaték van az igén, mint a tagadáson. De később a szövegben: „*Rejtőzz a gyémántok fénye mögé, / Kövek alatt a bogarak közé*” így hangzik: „*Hide behind the diamond’s glittering, / Beneath the stone, the beetle’s twittering*” – ahol az utolsó szó irritáló rímkényszer. Érdekes a kontraszt két rövid vers, a LIDI NÉNÉMNEK ÖCCSE ITT... és a JÓZSEF ATTILA között. Míg az első párímeit Turnerék remekül megoldják, az utóbinál is jók a rímek, de a szöveget kicsit át kell írni ahhoz, hogy ez kijöjjön; „*a rokonok / úgy hívták: »Többé-itt-ne-lássam«*” így hangzik: „*his relatives thereat / called him: Don’t-Let-Me-See-Your-Face-Again*”, majd az utolsó előtti sor: „*országos volt a pusztulásban*” szerintem félre van

értelmezve: „*known through the country for destruction*” (az egész országban ismerték pusztítását) teljesen áthelyezi az eredeti hangsúlyát. A FAVÁGÓ fordítása kítűnő – Turnerék itt remekelnek, de ebben az esetben talán helyénvaló lett volna egy jegyzet a „tőke” szó két különböző értelméről, ami ebből a szép zsánerképből osztályharcos verset csinál. A lábjeget hiánya itt azért feltűnő, mert az ADY EMLÉKEZETE (IN MEMORY OF ADY) esetében kettő is van – egy Adyról (hibás évszámmal: Ady 1919-ben halt meg, nem ’18-ban!) és egy Dózsáról, aki említve van a versben. A fordítás itt sem rossz, csak azt fájjalom, hogy Turner a Hortobágyból „*steppes*”-t, vagyis sztyeppéket csinált (85. o.), ami a legtöbb angol/amerikai olvasóban orosz képzeteket kelt, vagyis kicsit félretájol. A REMÉNYTELENÜL sokat idézett versszakát („*A semmi ágán ül szívem...*”) Turnerék megint jól oldották meg, legalábbis jobban minden eddigi fordítónál – hadd idézzem ezt a négy sort:

„*Upon a branch of nothingness
my heart sits trembling voicelessly,
and watching, watching, numberless
the mild stars gather round to see.*”

Az Óda megint roppant feladat elé állította Turnert és Ozsváthot. Már az indító sorból hiányzik valami: „*Itt ülök csillámló sziklafalon*” – ennek az „*I am alone on these glittering crags*” csupán vérszegény megfelelője. Az „*ülök*” nem véletlen – a pihenés mozzanatát fejezi ki; a „*csillámló*” is több, mint a „*csillogó*”. A versszak többi sora szép, csak a befejező rím szörnyű: arra, hogy „*not so arduous*”, az rímelt Turneréknél, hogy „*vacuous*”. Azt, hogy „*my hand is / vacuous*” normális angol nem mondja, nem mondhatja. A második rész végszava, „*hogy szeretlek, te édes mostoha!*” Kabdebónál szó szerint „*that I love you, you sweet step-mother*” (ahol a második „*you*” felesleges, továbbá a sor nem rímelt), míg Turnerékből a rímkényszer ezt a sort facsarja ki: „*that I love you, step-nurse, mother-hearted!*” (szeretlek, te anyaszívű, fogadott dajka). A továbbiakban van néhány rímek megoldás, ilyen például a „*termékeny tested lankás tájait?*” soré („*your fertile body’s curving scape?*”), és néhány kevésbé szerencsés: „*S mint megnyílt értelembé az ige / alászállhatok rejtelmeibe!*” – ennek a két sornak csak parafrázisa sikerült: „*And as the logos flowers in my brain / immerse*

myself in its occult terrain!” Az igét lehet ugyan „logos”-nak fordítani, csak a kevésbé művelt angol olvasónak sejtelme sem lesz róla, hogy az micsoda, s mivel az eredetiben mindkét ige behatol valamibe, itt viszont ellentétes irányú az akció, a virágzás, illetve a lemerülés... hát igen, megint azok a fránya rímek. Amelyek még az egyébként sikerültnek mondható MEL-LÉKDAL-ban is problémát okoznak, amennyiben a „*Csobog a langyos víz. Fűrődj meg! / Ime a kendő, törülközz meg!*” meghatóan egyszerű sorai közül az elsőt ilyenformán alakítják: „*Warm water's running, there is a bath by and by!*”, ahol az utolsó szavak kizárólag azért kerültek a versbe, hogy a „dry”-ra rímeljenek.

Hasonló problémák adódnak a helyenként virtuóz rímekkel ékesített NAGYON FÁJ esetében is. Turnerék tartják magukat az A-A-B / C-C-B rímképlethez, így aztán a negyedik versszakban ilyen – enyhén szólva komikus – megoldásra kényszerülnek: „*everybody / seeks a woman, holds her; greedy, / loves till lips are pale with kneading*” (az én kiemelésem). Jó néhány versszakkal később a rímelés miatt „*a kisfiúk*”-ból „*Boys unlettered!*” lesz (a rím: „*shattered*”), és az erre következő hét versszak monoton „*nagyon fáj*” litániája az „*agony*” sorvégi ismétléssel minden esetben másképp alakul, vagyis: „*1. How I feel the agony. 2. How great the agony. 3. How deep the agony. 4. Know the agony*” – és így tovább. Ez a megoldás nem biztos, hogy a legjobb, mint ahogy azt sem egészen érti az eredetit ismerő olvasó, miért kellett a „*Néma halak / horgot kapjakok jég alatt*” sorokat ilyenformán átteni angolba: „*Fishes swimming, / hooked beneath the eyes, unscreaming...*”, ahol az „*eyes*” valóban hasonlít hangzásilag az „*ice*”-hoz, de a „*jég*” kihagyása gyengíti a kép tompa borzalmát.

Bár Turner és Ozsváth nem fordítják le az utolsó évek összes nagy versét, köztük a félelmetesen profetikus HA NEM SZORÍTSZ...-t, azok közt, amiket átültettek, vannak igen jól sikerültek (pl. a KÉSZ A LELETÁR vagy az IME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT), és mindent egybevetve elégedettek lehetünk vállalkozásuk eredményeivel. Vernon Watkins és Edwin Morgan mellett most már őket is számon kell tartanunk József Attila legtalálékonyabb és (keves kivétellel) leghűségesebb angol–amerikai fordítói között.

Gömöri György

A VALLÁSTÖRTÉNET MINT VALLÁSFILOZÓFIA

Gábor György: *A szentély és a vadak (Az emlékezés technikái). Zsidó vallástörténeti tanulmányok Új Mandátum, 2000. 308 oldal, 1680 Ft*

Lehet-e Magyarországon a szó szellemi és kulturális értelmében közepgenerációról beszélni? Vallástörténetben és vallásfilozófiában bizonyosan igen. Rugási Gyula, Tatár György és Gábor György úgy vallástörténészek, hogy egyúttal vallásfilozófusok, s úgy vallásfilozófusok, hogy egyúttal vallástörténészek is. Ez a műfaj, mi több, ez a megközelítés, melyben a nagyszabású történeti tudás filozófiai reflexióval és spekulációval párosul, alapozza meg e generáció érdeklődésének – persze többnyire nem konkrét mondandójának – rokonságát.

A filozófiai és történeti hajlam egységesítése a kultúrfilozófia vagy kultúrtörténet egyik sajátos vonása is. De azok, akiket említettem, nem művelődéstörténészek. A vallás, melyre reflektálnak – akár a zsidó, akár a keresztény vallásról van szó – számukra nem kulturális tényező, nem az úgynevezett műveltség része. Az üdvtörténet nem művelődéstörténet, pontosabban szólva a kultúra három fogalma közül egyik sem vonatkozatható teljesen rá. Mikor Radnóti Sándor a klasszikus fogalmának meghatározásában arra a következtetésre jut, hogy a BIBLIÁ-t nem lehet „klasszikusnak” nevezni, szintén erre a különbségre utal.

Persze van közvetett kapcsolat üdvtörténet és kultúra között. Így például Gábor György egy helyen, a megemlékezés ismétlésének bibliai parancsával kapcsolatban íráskultúráról beszél. De a Szentírás mint Írás nem kultúra. Akárhogyan értelmezzük is a kultúrát, minden értelmezés feltételezi annak történetiségét a szó szűkebb értelmében: az *örök* fogalma nem kulturális fogalom. Ha kulturális alkotásokról beszélünk, akkor emberek vagy embercsoportok alkotásáról értekezünk. Az üdvtörténet, azaz a BIBLIA szellemében elgondolt történelem is történelem, méghozzá egyúttal lineárisnak mondható, azaz nem ciklikus, de olyan történelem, mely a maga egészében nem írható le a kultúra terminusaiban. Ha íráskultúráról beszélünk, emberi alkotásról beszélünk. Persze az üdvtörténetben is szerepet játszanak

emberi alkotások – mondjuk Dávid zoltárai –, de jelentőségük nem önmagukban van, hanem az egészben betöltött szerepükben. Így a zsidó üdvtörténetben Isten maga ír. Isten feljegyez. Istennek van egy saját, titkos és láthatatlan könyve, melyből kitörli a bűnösöket. Ahogy Gábor írja: *„A zsidók – és későbbiekben a kereszténység – Istene valóban a történelem ura... hiszen uralkodik a legyőzhetetlenek hitt idő fölött, amennyiben emlékezik, mert feljegyez, s az írás... technikájával győzedelmeskedik a kegyetlen körforgás végtelen láncolatán... A kimondott szó nemcsak valósággá válik, hanem Isten uja írásba foglalja saját szavának teljességét... a prófétákkal táblára és könyvekbe íratja »bizonyosságul, hogy meglegyen a végső napig, örökre« (JESÁJA, 30.8.)»* A szent szövegeket Isten diktálja, a próféták Isten sugallatára beszélnek. Poussin híres festményén az angyal diktálja Máténak az evangéliumot. *Míg az üdvtörténet üdvtörténeti olvasata hermeneutika, az üdvtörténet kultúrtörténeti olvasata fordítás.*

Amit Gábor György – Foucault nyelvezetét használva – az emlékezés technikájának nevez, többek között az identitásképzés technikai köze is tartozik. Ebben a könyvben elsősorban a kollektív identitásképzés technikáiról van szó. A kifejezés – melyet jobb híján most én is elkezdtem használni – nagyon pontatlan. Egyrészt, mert a kollektív identitásképzés feltétele az egyéni identitásképzés. Gábor többször idézi a héber BIBLIA, a TALMUD, a HAGGADA unos-untalan hangoztatott felszólítását: emlékezzél meg az Egyiptomból való kivonulásról, s tanítsd meg fiadat, hogy ő is emlékezzék meg róla, majd a fiad fiai is. Minden egyes fiúnak külön kell megtanulnia emlékezni, minden egyes apának saját felelőssége, hogy a fiát megtanítsa emlékezni. Másrészt, mert a kollektív identitásképzésnek egészen különböző típusai vannak.

Bár Gábor – tárgyánál fogva – elsősorban az üdvtörténeti kollektív identitásképzésről szól, a mitológiai, továbbá ideológiai identitásképzés sajátos kérdései is megjelennek könyve szegelyein. Mondjuk az athéni vagy római identitásképzés mitológiai, de nem üdvtörténeti. A mitológiai identitásképzést a ciklikus történet-felfogás jellemzi. Minden római ifjú Romulus utódának tekintette magát, és betéve fújta Romulus és Remus történetét. Ugyanakkor – mint ezt Gábor is idézi – Róma nagyjai előre látták/tudták saját világuk elpusztulását, a ciklus

végét. Az ideológiai identitásképzés ezzel szemben modern eredetű, és a nemzetállamok kialakulásával válik általánossá. Gábor könyve az üdvtörténeti és az ideológiai identitásképző emlékezés elválását elsősorban nem a zsidó oldalon, tehát nem az énképben érzékelteti, hanem inkább a másképben, az antijudaizmus és antiszemitizmus választóvonalán.

Még egy megjegyzést fűznék a megemlékezésre való állandó felszólítás szerepéhez a kollektív emlékezetben. A megemlékezés bevésés. Az üdvtörténet fordulópontjait kell bevésni az emberek tudatába. A bevésés többféleképpen történhet. Egyrészt szóban, szóbeli tanításban. A szóra különben mindig szükség van. Szó, beszéd, élőbeszéd nélkül nincs tanítás. De a szóbeli tanítás az üdvtörténetben a bevésést emlékek értelmezése. Az utóbbi lehet írás, lehet ábrázolás. Miután a tízparancsolat tiltja a képi ábrázolás minden formáját, a szóbeli értelmezés alapjául szolgáló emlékezetbe vésés szerepét a zsidóságnál elsősorban az írás játssza. Az írásba vésést szó az, amire emlékezni kell.

A zsidók örök-része – azaz tradíciója – a Szentírás, az örök-rész viszont ezerféleképpen érthető. Miután a zsidó vallásban nincs dogma, nincs Hiszekegy, a bevésést szavakat a bölcs rabbik különbözőképpen, gyakran egymásnak ellentmondóan értelmezik. Gábor – többek között – Hillél és Eliézer példáját említi, továbbá azt a késhegyig menő vitát, mely a Szentírás szó szerinti – literáris – és allegorikus értelmezése között folyt. Szemben a zsidósággal, a kereszténységben van doktrína, és ezért az írás interpretálása jóval kötöttebb, mint a zsidó vallás esetében. Viszont a kereszténységben létezik ábrázolás. Amit nem lehet megtenni szóban, azt meg lehet tenni képben. Maga a visszaemlékezés – hogy mire emlékezzünk vissza és hogyan – mindenekelőtt a „faragott képek” bemutatásával/felmutatásával történik. Thomas Cahill (DESIRE OF THE EVERLASTING HILLS című könyvében) arról ír, hogy amíg a római kivégzési mód, a keresztre feszítés, szokásos volt – egészen az ötödik század végéig! –, egyetlenegyszer sem ábrázolták Krisztust a keresztfán. A jelenet nem volt interpretálható, s így nem lehetett rá üdvtörténeti indíttatással emlékezni, visszaemlékezni sem. Mivel nem egy tényleges keresztre feszítésre kellett emlékezni, hanem a keresztre fe-

szítés üdvtörténeti képre. Köztudomású, hogy a keresztény felfogás Krisztus történetének képi ábrázolását a szegények bibliájának tekintette. Hozzátennem, hogy az üdvtörténetben nemcsak a múltat, hanem a jövőt, a próféciait, az Ígéretet is bevésik az emlékezetbe. Ahogy írásban, úgy képen is.

Gábor György könyve tanulmánygyűjtemény. A tanulmány azonban – az utószót helyettesítő rövid írás kivételével – könnyen olvashatók fejezeteknek is. A két rész alcíme hangsúlyozottan utal a közös mondandóra. Mindenütt emlékezetéről, megemlékezésről, identitásképző emlékezetéről vagy megemlékezésről van szó. Az első rész címe ÉNKÉP, a másodiké MÁSKÉP.

Az első rész tárgya az emlékezés/megemlékezés központi helye a zsidóság önanonosságának kialakulásában és megőrzésében. Mint már mondtam, mindvégig az üdvtörténeti emlékezésről van szó. A zsidó identitás vallási identitás. Gábor tanulmányai nem érintik a későbbi fejleményeket, nem beszélnek a zsidó felvilágosodást (a Halakhát) követő korról, amikor a zsidó önidentitás – emlékezés, megemlékezés – elhagyta, ha nem is egészen, az üdvtörténet bizonyosságot adó kikötőjét. Az énképről szóló első részben nem szerepel tehát ugyanennek az énképnek a dekonstruálása a szekularizáció idején és annak következtében. Ezt nem kritikailag mondom, hiszen Gábor tanulmányai a vallástörténetről, vallásfilozófiáról szólnak, míg a zsidóság énképének dekonstruálása nem vallásfilozófiai téma, vagy legalábbis látszólag nem az. A „látszólag nem az” megfogalmazás nem mond ellent annak a meggyőződésnek, hogy Gábornak igaza van, mert valóban nem az. De ha arra gondolunk, hogy Karl Löwithtől Michel Löwyig milyen sokan értelmezték úgy a radikális mozgalmakat kezdeményező vagy azokhoz csatlakozó zsidók messianisztikus szellemét vagy bibliai eredetű szótárát, mint a hagyományos zsidó megemlékezési és látnoki technikáknak nem egy zsidó, hanem egy másfajta – mondjuk proletár – identitás megalapozására szolgáló ideológiáját, talán még ez az utóélet is hozzátartozik a történethez.

Az énkép és a te/ti kép magától értetődően elválaszthatatlan egymástól. Így a zsidóság énképe is olyan történetekkel, emlékekkel, megemlékezésekkel stabilizálódik, mely a zsidóság-

got minden más néppel, mint bálványimádókkal, szembeállítja. Jan Assmann például az én-ti radikális szembeállítását a zsidóságtól, azaz a monoteizmustól keltezi, szembeállítva azt a politeizmus toleranciájával. Ez a gondolat csak egy vonatkozásban látszik számomra meggyőzőnek. Míg a politeista népek magukat etnikailag állították szembe más népekkel (például a hellének a barbárokkal), addig a zsidóság ezt nem etnikai, hanem vallási alapon tette. A választott nép gondolatát lehet fordítva is értelmezni, mint ez szokásos. Mondhatnánk, hogy azt sugallja, hogy nem fajilag-biológiailag vagyunk különbek, nem testi vagy szellemi tulajdonságaink, mint erő, hősiesség, okosság, ravaszság, szépség stb. tesz bennünket különlegessé, hanem, ahogy Gábor mondja, a *religio*, az Istenhez, a transzcendenshez való különleges viszonyunk. S ez nem a mi érdemünk, sőt, ahogy a zsidó BIBLIA nem győzi hangsúlyozni, mindig érdemtelennek bizonyulunk rá.

Van azonban mégis valami meggondolkoztató Assmann állításában. Azzal, hogy az azonosság a biológiai alapról a vallásra tolódik át, az *igazságra* fog vonatkozni. A hellén persze különbnek tartja magát a barbárnál, de nem állítja saját vallását, mint az igazit, más vallásokkal, mint hamis-hazug vallásokkal szembe. A zsidó, bár nem érzi magát különbnek a többi népnél, azonban éppen ezt állítja. S ezt állítja majd a keresztény is.

Gábor György kötetének második részében – a máskép elemzésekor – éppen azt fogjuk tapasztalni, hogy miképpen alkalmazza a kereszténység most ugyanazt a módszert a zsidóságra, mint a zsidóság annak idején a bálványimádókra vagy történetesen egy másfajta zsidó hitet vallókra, és miképpen fogja magát a zsidósággal szemben – mint az igazság letéteményese az igazságot elutasítókkal szemben – azonosítani-meghatározni. Gábor azokról a nehézségekről is beszél, melyek ebben a folyamatban a kereszténység számára felmerültek, olyan nehézségekről, melyekkel a zsidó önazonosulás nem találta magát szembe. Freudi kifejezéssel élve, melyet Gábor nem használ, de melyről mégis beszél, a kereszténységnek ennél a műveletnél sokkal több emléktapasztalatot kellett a tudat alá nyomnia, mint annak idején a zsidóságnak, s így nem csoda, hogy a későbbiekben komplexusok formájában kerülnek felszínre.

Gábor – könyve második részében – a kereszténységnek a zsidóságról alkotott képéről, annak alakulásáról beszél anélkül, hogy ezt a zsidóságnak a bálványimádókról alkotott képével összehasonlíttaná. De mivel én bevezettem egy freudi fogalmat, amikor komplexusról beszéltem, meg kell mondanom, hogy mire gondolok.

A zsidóság Egyetlen Istenét Igaz Istennek nevezte – minden más istent, a pogányok minden istenét (Baál nyomán) bálványimádónak. Egyetlen igazság van, ez minden mást kizár; szinkretizmusra vagy alkalmazkodásra mód sincs. Ugyanakkor a zsidó BIBLIA állandóan ismétli – s igen fontos az, hogy ismétli! –: Isten kiválasztott népe nem szűnt meg bálványokat imádni. Nemcsak ősanánk, Ráchel lopta el apja házi istenségeit, és ült rájuk – havivérzése idején –, hogy semmiképpen ne tudják rajta kapni a lopáson, de minden korszakban, egészen az utolsó prófétáig újra és újra felhangzik a vád, hogy Izrael fiai és lányai bálványokat imádnak, vagy hogy a biztonság kedvéért azoknak is áldozatot mutatnak be. Az abszolút ellentét – abszolút igazság és abszolút nem igazság szembeállítás – nem jelentette a bálványimádás gyakorlatának tudattalanba való szorítását. Mindig a felszínen maradt, Izrael fiai mindig gyakorolták. Ez az ábrázolás nagyon megfelel a zsidó BIBLIA realiztikus antropológiájának. A legnagyobb próféták is megszegik a tízparancsolatot, és egyikük-másikuk nem is egyszer. Teszem azt, Mózes embertől, paráználkodik, és dühében összetöri az Isten ujjával írt kőtáblát. De akik parancsot szegnek, tudják, hogy ezt tették, s hogy helyre kell hozniuk vétküket vagy bűnüket, bűnbánattal, bocsánatkéréssel és a jó megcselekedésével. Az az evangéliumi történet, melyben Péter háromszor tagadja meg Mesterét, mielőtt a kakas egyet kukorékolna volna, s aki ezzel együtt és ennek ellenére az a szikla marad, melyre Krisztus egyháza felépül, nagyon is a zsidó BIBLIA hagyományában gyökerezik.

Itt visszatérek Gábor György történetére. Ő arról beszél, hogy a kereszténységnek a zsidósághoz való viszonya egészen másként alakult.

Az alapállás ugyanaz volt, mint a zsidóságnak a bálványimádókhöz való viszonya esetében. A kereszténység saját hitét, mint az abszolút igazságot állította a zsidóság hitével, mint az abszolút tévedéssel szembe. Megint csak

nem volt lehetőség szinkretizmusra. Minden alkalmazkodás ki volt zárva. Vagy-vagy.

A különbség azonban igen nagy volt. A kereszténység a zsidóságból jött létre, Jézus zsidó volt, méghozzá jó zsidó. Zsidó volt Péter és Pál is. Ettől még úgy lehetett volna kezelni a zsidó BIBLIÁ-t, mint Mózes az aranyborjút. De a kereszténység születésének idején egy magát újnak mondó vallásnak nem volt vonzóereje. A kereszténységnek igazolnia kellett ősi mivoltát, s ezt csak úgy tehetette, hogy elfogadta a zsidó BIBLIÁ-t. Megalkotta tehát a két szövetség, az ószövetség és újszövetség mítoszáit, melyben az új a régít hatálytalanítja, de úgy, hogy a régít, mint őst, mégis magához számítja. Gábor részletesen elemzi – a keresztény atyák írásaitól kezdve egészen a középkor végéig – ennek a döntésnek következményeit. Az egész héber BIBLIÁ-t úgy kellett interpretálni, mint ha mindaz, ami benne szépként és jóként van ábrázolva, voltaképpen már a kereszténységre vonatkozott volna, és mindaz, ami rútnak, bűnösnek, az pedig a zsidóságra. Így a kereszténység volt Ábel, a zsidóság Káin, a kereszténység volt Ráchel, a zsidóság Lea, a kereszténység volt Jákob, a zsidóság Ezsau. Ez az értelmezés oda vezetett, hogy a zsidóságot még a nevével is megfosztották. Izrael nem volt Izrael, az egyház volt az igazi Izrael, míg a zsidóság voltaképpen az igazi Izrael ellensége. Az egyház volt Isten kiválasztottja, míg a zsidóság – mely nem is zsidó – a Sátáné. Ezzel a kora középkori és középkori antijudaizmus a zsidóságot énjétől, azaz identitásától fosztotta meg. Ugyanakkor azonosította egy mással, azaz az Ellenséggel, a Sátánnal, az Antikrisztussal. A zsidók okozták a járványokat, szüzek vérért itták, ők fertőzték meg a kutakat stb. Az a pusztító és örült szenvedély, az a gyűlölet, mely keresztülsüt a Gábor által prezentált szövegidézeten, szerintem csak egy tudat alatti gőzkazánból meríthette kifogyhatatlannak tűnő energiáit. Azt a gondolatot kellett elnyomni, hogy a kereszténység megalapítói zsidók voltak; a keresztény vallás zsidó eredetét kellett eltüntetni-elhazudni. Mindaz történik itt, ami a zsidó/bálványimádó viszonyban sosem történt meg. Mondjuk a zsidó üdvtörténetben nem volt probléma, hogy az ősanák közül igen sok volt a nem zsidó. De nem ez volt igazán fontos, hanem annak a ténynek a tudat felszínén való állandó megjelenése és ismétlése,

hogy a zsidók mindig és folytonosan visszaes-tek a bálványimádásba. Ismétlem, a bálványimádás fürtelem volt, de nem tagadta le senki, hogy jóra hivatott emberek újra és újra beleestek ebbe a fürtelembe. Továbbá kialakult az a hit, hogy az idők végén mindenki el fogja fogadni az igazságot, s hogy ezt a folyamatot nem lehet siettetni. Elég, ha az ember öröze maradjon az igazságnak.

Ha Gábor történetét olvassuk, kétségtelennek látszik, hogy az antijudaizmus, a zsidó képének, mint a másíknak a diabolizálása az alapvető. De a fővonal mellett van egy mellék-vonal is. S úgy hiszem, hogy – a jelen számára – ennek a mellékvonalnak van nagyobb jelentősége.

Él ugyanis és folyamatosan jelen van a kereszténységben a zsidóságnak, mint a másíknak egy az előbbítől egészen eltérő képe. Mint ha két egészen eltérő zsidóságemlék élt volna a kereszténység tudatában. Ez a másík máskép Gábor szerint már Jeromosnál és Órigenésznél jelen van. Szent Jeromos és Órigenész kitűnő hébertudásukkal kivételt képeztek az atyák között. Érdekes, ahogy Gábor bemutatja az olvasónak a nyelv fontosságát. Akik a héber BIBLIA-t héberül olvasni tudták, azok sokkal kevésbé voltak hajlamosak sztereotípiákban gondolkodni, azok jóval differenciáltabb képet alkottak a zsidóságról, a másíkról. A héberül nem tudó Justinianus zsidóságképében könnyű tetten érni a projekciót. Akaratlanul is felteszem magamnak a kérdést, hogy nem fordítva van-e ez, legalábbis a középkori gondolkodók esetében. Nem arról van-e szó, hogy éppen a szabadabban gondolkozók, azok, akik saját vallásuk kereteit meg nem haladva nyitottak maradtak a másík iránt, akiknél a tudásvágy és kíváncsiság fontosabb volt az öngazolásnál, tartották fontosnak, hogy megtanuljanak azon a nyelven olvasni, mely nyelvet hittestvéreik a Sátántól eredeztették. Hiszen többen, akik nem is tudtak héberül – mint Szent Tamás –, említettek héber forrásokat – mondjuk éppen Jeromos nyomán –, és fontosnak tartották, hogy kortársi vagy őket megelőző zsidó szerzőkre elismerőleg hivatkozzanak. Náluk nem működik a tudat alá nyomott gőzkazán, nekik nincsenek komplexusaik. Ők a szó szélesebb értelmében, nem a modern racionalizmus értelmében racionalisták. Ismerni akarják azt, amiről beszélnek.

A középkorban kialakult egy gondolkodói elit. Filozófusokról van szó, akik szemmel láthatóan nyitottabb elméjük voltak a többiekénél. Többek között azokról a filozófusokról, akiket Sirat A ZSIDÓ FILOZÓFIA A KÖZÉPKORBAN című könyvéből magyarul is megismerhetünk. Gábor szerint azok, akiket efféle nyitottság jellemzett, inkább hajlottak a héber BIBLIA literáris, mint allegorikus értelmezésére. Ezek között a teológusok/tudósok/filozófusok között voltak olyanok is, mint Roger Bacon, aki szerint minden tudomány a bibliai héber nyelven fejeződött ki először. „A XII. századtól a kereszténység növekvő érdeklődéssel fordult a zsidóság múltja, bibliai hagyományai, kultúrája, bölcsellete és szent nyelve felé... s a választott nép tanulmányozása egyes keresztény teológusok számára mondhatni divatjelenséggé változott” – írja Gábor György.

A populáris, szélesen elterjedt antijudaizmus és a zsidóságot, a zsidó BIBLIA-t megértő – hadd mondjam ki – előkelő, mert arisztokratikusnak mondható ökumenizmus egyidejű volt. Igaz, nem egyformán sokáig tartott. A zsidók Spanyolországból való kiűzetése során és után az antijudaizmus rasszista vonásokkal párosult, valami történt tehát, ami a XII. és XIII. században még lehetetlennek látszott. A rasszizmus megjelenése idején a középkori filozófia már alkonyát élte. De joggal lát Gábor György ebben az évszázadokig tartó történelmi epizódban valami alapvetően példaszerűt. Mikor ezt írja: „A héber nyelv és a zsidó kultúra iránti érdeklődés – túl annak teológiai tudományos hozadékán – igazából a zsidó-keresztény kapcsolatokban gyümölcsözőtt: a zsinagóga és az egyház – még ha kevesek számára is – szellemi értelemben megfért egymás mellett. Kettejük útja más irányban haladt tovább, de az út elején (ki tudja, talán legvégén) az egymásba vetett tekintet ismerőse lel a másíkban... Az emlékezés nem burkolódhat a felejtés homályába. A hosszú peregrináció tiszta emlékképeket kíván.” Nos, én fontosnak tartom e korszak zsidó-keresztény/mozlim párbeszédének elméleti-filozófiai hozadékát is. De Gábor könyvében – mint erről már volt szó – nem ez a fő kérdés, hanem az emlékezés és a felejtés. Az antijudaista gyűlölködésben egymást fölülmúló vadak – vadak, mert ők azok, akik a szentélyt megszentelték – voltaképpen nem emlékeznek. Az emlékezés elfojtásából fakadó sémákat ismétlik, a felejtésre emlékeznek. Az emlékkép a tudat alá kerül, a komplexus ma-

rad felszínén, melynek ismétlése kényszercelekvés. Ez a gyűlölet öntápláló. Velük szemben állnak azok a kevesek, akik emlékeznek, mert emlékezni akarnak. Nem saját üdvtörténeti igazságukat hajítják ki az ablakon, hiszen mindenki ragaszkodik saját igazságához, melyet a hit gesztusával elfogadott, de maguk és mások összeegyeztethetetlen igazságában mégis a közöset keresik. És mi a közös? A nyelv. Nem a héber nyelvre, hanem a filozófia nyelvére gondolok. A középkori filozófia nyelve közös nyelv volt, melyben az én és a másik megmaradt énné és másná, de az én a másikban mégis felismerte önmagát, az embert, aki az igazságot szereti. A filozófia közös nyelve a kérdések közös nyelve. Az ezekre adott válaszok különbsége nem akadályozta meg a kérdezőket, hogy egymás szemébe nézzenek.

Nem szakmai büszkeség ismételteti meg velem, hogy akkor, a középkorban, azok, akik a másik megismerésére törekedtek, filozófiai kérdéseket tettek fel, hiszen a filozófus is lehet gyűlölködő, előítéletes és primitív. Csak leírom azt, amit látok: a metafizika nyelve hozta annak idején közel egymáshoz az Egyházat és a Zsinagógát. Kevesen voltak, s ebben az értelemben valóban arisztokraták. Hogy Nietzschevel szóljak: nem volt bennük ressentiment.

Gábor György, mint mondom, nem sokat beszél pszichológiáról. A tudatos emlékezés, nem a tudatlan könyvének elsődleges tárgya. De a tudatos emlékezés is lehet akaratlan. Valami beugrik az emlékezetbe, amin az ember sosem gondolkozott. Mikor Gábor György könyvének történeteit olvassuk – vagy mikor hasonló történeteket olvasunk –, néha az a benyomásunk támad, mintha a XII–XIII. század teológusai-filozófusai jobban értettek volna ahhoz, hogy a másik felé forduljanak, mint felvilágosult utódaik. Talán többféle fajtája van a felvilágosodásnak. Talán, ha egy ember hisz a maga hite abszolút igazságában, és mégis tud a másikkal közös nyelven, a kérdések nyelvén beszélni, s ugyanakkor nem pusztán a másik igazságát, hanem identitását, azaz emlékeit is képes tiszteletben tartani, talán ez is felvilágosodás.

Heller Ágnes

AZ OLVASHATATLANSÁG ALLEGÓRIÁI

Paul de Man és az olvasástörténet

*Paul de Man: Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv
Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben
Fordította Fogarasi György
DeKON-KÖNYVEK, Irodalmi és interpretációs
sorozat, 17.*

*Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport,
Szeged, 1999. 430 oldal, 1200 Ft*

*Guglielmo Cavallo és Roger Chartier (szerk.):
Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban
Fordította Sajó Tamás
Balassi Kiadó, 2000. 420 oldal, 3500 Ft*

Az olvasástörténet – és nyomában az irodalomtörténet egyik ága – különös jelentőséget tulajdonít a szövegek fizikai jellemzőinek. Anthony Grafton például A HUMANISTA OLVASÁS című tanulmányában Machiavelli kétfajta olvasási szokásából von le következtetéseket: a természetben klasszikus költők zsebkönyvkiadásainak élvezetében merült el (Aldus Manutius velencei nyomdájának octavo méretű aldináiban), dolgozószobájában pedig történeszek, filozófusok nagyalakú – in-folio és quarto – kiadásait tanulmányozta. Roger Chartier ama megközelítés érvényességét hangsúlyozza, „amely magukból a nyomtatott tárgyakból kiindulva igyekszik rekonstruálni egyfelől az általuk hordozott szövegek kategóriáit, másfelől a kiadók által feltételezett olvasóközönséget” („NÉPT” OLVASÓK, „NÉPSZERŰ” OLVASMÁNYOK A RENESZÁNSZTÓL A KLASZSZICIZMUSIG, AZ OLVASÁS KULTÚRTÖRTÉNETE..., 316.). Az elmúlt évszázad kiadási szokásai alapján bárki szaporíthatja a példákat (és bonyolíthatja a problémát); elgondolkozhat a könyvek „olcsó” vagy luxuskiadásának, illusztrált vagy felvilágosító, irodalmi vagy tudományos célból jegyzetelt, elő- vagy utószavazott, sorozatba illesztett voltak, betűtípusának és betűnagyságának funkcióin. Meggondolhatja például, hogy az értékelés és a befogadói elvárások milyen változását jelentheti a nyers, laikonikus amerikai detektívregény atyamesterének, Raymond Chandlernek megjelenése a

rikítóan figyelemfölkeltő puha fedeles évtizedek után az amerikai klasszikusok előkelő sorozatában.

Paul de Man könyvének magyar kiadását először én is tárgyként veszem szemügyre, noha nem általános könyvtörténeti következtetéseket akarok levonni belőle; inkább egyéni, kritikai hozzájárulásnak tekintem a kiadók részéről a szöveg olvasásához. Nem esztétizálok (azaz nem rovom fel az oldalak rettenetes tükrét), nem foglalkozom a használhatósággal (azaz meg sem említem, hogy egyetlen – úgy lehet, intenzív – olvasás nyomán a ragasztott és nem fűzött könyv lapjaira esik szét), nem hozok szóba pragmatikus szempontot – föltehetően a pénzhányt –, amely miatt a kemény és puha fedél máshol és egykor nálunk is jelentős különbsége megszűnt, hanem kizárólag azzal foglalkozom, hogy e magas absztrakciós szintű, előképzettséget és tájékozottságot igénylő tudományos mű fedelén merőben szokatlan módon egy *illusztáció* található. Nem egy kép vagy egy kép részlete, amely valamilyen távolabbi vagy közelebbi értelemben rokon volna a könyv tradíciójával vagy szellemével; ilyen könyvborítót sokat ismerünk. Nem: itt egy narratíva (történet) jól meghatározható jelenetének népszerű szemléltetése látható. Ha nem ismerjük a referenciát, akkor talán nem tudjuk egészen pontosan leírni, mit látunk, de abban azért biztosak lehetünk, hogy illusztrációról, azaz a legközvetlenebb módon referenciális (valamilyen, a szövegen kívüli valóságra vonatkoztatott) ábrázolásról van szó. Sőt az is nyilvánvaló, hogy ez az illusztráció idézet, amennyiben megidéző egy valaha igen népszerű – ma is létező, de a gyerekkönyvekbe és a populáris regiszter alacsonyabb szintjeire visszahúzódó – illusztrációs módot. Ezt úgy jellemezhetném, hogy az illusztrátornak – ha tetszik, naiv módon – az ábrázolandó szöveg valósága, legalábbis színpadi és színpadias értelemben vett valósága semmilyen problémát nem jelent. Arra törekszik tehát, hogy a kiválasztott jelenethez a szöveget szerzői utasításként hasznosítsa. S a szerzői utasítást ráadásul a naturalista színház modorában kell elképzelnünk, körülményesen leírva a berendezést, a tárgyakat, a szereplők taglejtését és arcjátékát. Az ilyen illusztrációkról leolvashatjuk a szöveg egy vagy néhány mondatát, s az

olvasóközönség XIX. századi expanziója idején (vö. Martin Lyons: A XIX. SZÁZAD ÚJ OLVASÓI: NŐK, GYERMEKEK, MUNKÁSOK) az volt a funkciójuk, hogy képi eszközökkel is rögzítsék a szöveget, megerősítsék valóságosságát. Sokunknak kedves emléke Verne Gyula regényeinek eredeti illusztrációi, s Gustave Doré a XIX. század második felében illusztrálta végig (s adták ki az előkelő közönség számára, nehezen kezelhető hatalmas díszkiadásokban, s épp ezért kevésbé olvasásra, mint inkább reprezentációra szánva) többek között Cervantest, Dantét, Ariostót és a BIBLIÁ-t.

A Paul de Man-könyv borítóján látható kép Rousseau VALLOMÁSAI-nak 1889-es kiadásához készített illusztrációsorozatból való (Maurice Leloir [1853–1940] rézmetszete), s pontosan az az igyekezet tükröződik benne, hogy az ön-életrajzot színpadias csúcspontokban kulmináló regényként olvassuk, de ugyanakkor szilárdan rögzítsük a fikció referenciahálóját. Az I. rész 2. fejezetének híres jelenete látható rajta. Rousseau ifjúkorában inasnak állt egy turini özvegy grófnéhoz, akinek halála után feloszlatták háztartását. Egy „*régi rózsaszín-arany szalagocskát*” Jean-Jacques-nál találtak meg. Ő azt hazudta, hogy az egyik szolgától, Mariontól kapta ajándékba. „*Számosan összegyűltek, ott volt De la Roque grófnis [a grófné unokaöccse és örököse]. A lány bejön, mutatják a szalagot, én arcátlanul megvádolom, ő megdermed, hallgat, olyan pillantást vet, amely lefegyverezné az ördögöt is, de az én megátalkodott szívem ellenáll.*” (Rousseau: VALLOMÁSOK. Magyar Helikon, 1962. 88.) Íme, az illusztráció mutatja a tekintélyesen ülő gróft, a mögötte megrökönyödött és tanácstalanul álló háznép – egyikük kezében a bűnjel – s az ifjú lakájt, amint a gróf irányában alázatos testtartással, de megmakacsolva magát, pimasz határozottsággal, vádlón mutat a döbbsé és kezét tördelő leányra, aki ránk, a nézőkre néz, s tőlünk vár védelmet igaza tudatában. Mízen előlegezi a következő pillanatot, amelyben Marion szelíden Jean-Jacques lelkére beszél, és végül „*elsírja magát, s csak ennyit mond: – Ó, Rousseau, becsületesebbnek hittem... Nagyon szerencsétlenné tesz, de nem szeretnék a helyében lenni*”. (I. h. 89.)

Mi köze azonban mindennek Paul de Man könyvéhez? MENTEGETŐZÉSEK című fejezete épp ezt a jelenetet elemzi. Megkockáztatom

azonban, hogy tudatosan vagy öntudatlanul ennél többről is szó van, amennyiben Németh György borítója ironikusan szembeállítja Paul de Man olvasatával (amely nála sohasem csak egy konkrét szöveg olvasata, hanem magának az olvasásnak – az olvasás kétségesséégének, az olvasás bizonytalanságának, az olvashatatlanságnak – az allegóriája) azt a referenciális olvasásmódot – még hozzá egy történetileg meghatározható naiv formáját, s ez csak növeli az iróniát –, amelyet sohasem lehet kiiktatni az olvasásból, s amelynek leküzdésére irányulnak Paul de Man legfőbb erőfeszítései. A Paul de Man által előnyben részesített nem ábrázoló, nem reprezentáló (nem fenomenális) nyelvvel szembeállítja az ábrázolásvlű nyelvet, amely minden különösebb nehézség nélkül át tud váltani a „graphic” szó (vö. 127. 92.)* „szemléletes”, „képszerű” értelméből a szó szoros értelmében grafikaivá. Az illusztráció a lehető legbanálisabb módon tárja elénk azt a feltételezést, hogy a szövegbe foglalt történetnek van „valóságalapja”, hiszen létre lehet hozni egy nyelven kívüli párdarabját. A referenciális igazolás munkája persze sohasem végezhető be, mert a „valóság” viszonyfogalom, de éppígy bevégezhetetlen a szöveg irreferencialitásának vagy totális önmagára vonatkoztatottságának igazolása. S azt sem mondhatjuk, hogy bármelyik végtelen feladat volna, mert egy bizonyos szellemi ökonómia, az elgépiesedés veszélye és egymáshoz való komplementer viszonyuk belátása ennek mindig valamilyen határt szab az olvasás különböző korszakaiban.

A borító téma továbbá felhívja a figyelmet arra a történetre, amelynek elemzésére szánta a szerző könyve zárófejezetét, így is nyomatékos adva az „Excuses” retorikájának. Ha mégoly tapintatosan, de nem kerülhető meg az a gyanú sem, hogy Rousseau ifjúkori bűne megvallásának, a kevésbé a bűn feloldozására törekvő, mint inkább a szegényt áttörő vallomásnak, a mentegetődzés és mentséskeresés, valamint az ürügyek és kifogások nyelvi aktusainak, az erotikus mélyrétegek feltárásának, a bűnvallomásban tetten érhető mazochisztikus

önélvezetre való rámutatásnak, valamint az epizód referenciális alapjaitól – valóságos megtörténéségtől – való eloldozásnak és fikcionalizálásnak személyes tétje is van Paul de Man végtelenül személytelen, objektivistá írásmódjában.

Minderről azonban csak akkor lehet érdemben beszélni, ha rekonstruáljuk azt az olvasáselméletet, amely Paul de Man alighanem legjelentősebb könyvéből kibontható.

*

Paul de Man vállalkozása a legradikálisabb kísérlet a jelentéskereső és jelentéstulajdonító olvasás elbizonytalanítására. E tekintetben példaértékű Proust-fejezetének facitja: „Az À LA RECHERCHE DU TEMPS PERDU a *jelentés szökését, folytonos elillanását mondja el, ez azonban nem gátolja meg azt, hogy saját jelentése is szakadatlanul szökésben legyen.*” (109. 78.) Mivel e mondat paradoxona hiperbolikusan fokozható, s természetesen kiterjeszthető saját magára, ezért már ebből az egyetlen idézetből sejthető, hogy Paul de Man szüntelenül paradoxonokra és aporiákra építő eljárás módja szükségképpen, nem pedig tudákos öntetszelgésből komplikált, s írói stratégiájához hozzátartozik saját olvasójának elbizonytalanítása is. Bámulus elemző, aki kiválasztott szövegrészleteinek kivételesen gazdag jelentésrétegeit tárja fel, hogy aztán betemesse; invenciózus olvasatok tucatjain keresztül jut el a szöveg olvashatatlanságának téziséig.

Mi bátorítja fel erre a rendkívül erős kijelentésre? Saját bevallása szerint az, hogy a helyi olvasási nehézségek olyan dilemma elé állították – történetesen Rousseau-nál, de a tézis általánossága ezt a tényt eljelentékteleníti: Paul de Man minden írása egy *helyi* nehézséggel, egy *szövegrészlet* olvasatával foglalkozik –, hogy a történelmi szemléletmódból át kellett váltania magának az olvasásnak a problémájára. S ez a váltás az olvasás elméletén belül is sarkalatos fordulattal járt. Pontosabban az olvasás alapját képező nyelv prioritásának megváltozását érzi kényszerítő erejűnek. Az olvasás azért nem tárhatja fel a jelentést, mert a nyelv paradigmája nem reprezentatív, nem referenciális, nem valamilyen jelentést akar kifejezni. „...teljesen megfordulnak azok a bevett prioritások, melyek a nyelv autoritását hagyományos módon nem az alakzatok nyelven belüli erőforrá-

* Az első szám AZ OLVASÁS ALLEGORIÁI magyar kiadásának oldalszáma, a kurzív második szám az eredeti kiadásé: ALLEGORIES OF READING. FIGURAL LANGUAGE IN ROUSSEAU, NIETZSCHE, RILKE AND PROUST. New Haven and London: Yale University Press, 1979.

saiból, hanem a nyelvnek valamilyen nyelven kívüli referenssel vagy jelentéssel való megfeleltetéséből eredeztetik.”* (146. 106.)

Egy tradicionális prioritással szemben egy másik áll, s a kettő aporiáját Paul de Man a nyelvi alakzatok és a nyelvi jelentés feloldhatatlan ellentmondásában és összezavarodásában látja, nevezze bár figuráció vagy referencia, figuráció vagy jelölés, szimbolizáció vagy jelölés, szemantikai meghatározatlanság vagy meghatározottság, a nyelv formális struktúrája vagy szemantikai funkciója, performatív vagy konstatív funkciója ellentétének.

Paul de Man tehát kétfajta olvasatot különböztet meg, amelynek összetartását, egy irány felé való haladását lehetetlennek látja, sőt úgy véli, hogy a kettő kölcsönösen kizárja egymást. De mivel minden figurális olvasatot olvashatunk referenciálisan is, és minden referenciális olvasatot figurálisan, ezért a két egymást kizáró olvasat együttes jelenléte már önmagában nemcsak a végső vagy egyetlen jelentés lehetőségét zárja ki, hanem egyáltalában az igaz megértés vagy valamilyen személyes igazság megértésének a lehetőségét is. Paul de Man ezt az olvasatot nevezi retorikailag tudatos olvasásnak. Rákényszerülünk, hogy a nyelvet megértjük, de a retorikai tudatosság továbbhajszol bennünket erről a fokról, amely visszatekintve vagy naivnak, vagy megalapozhatatlannak, vagy pusztán pragmatikusan célszerűnek tűnik. Ha tetszik, a híres dekonstrukció úgy is meghatározható, mint a szövegek bármely megértésének, bármely referenciális jelentés megbízhatóságának kétségbevonása – kivéve természetesen azt az egy referenciális jelentést, amely minden jelentést gyanúperbe von.

Ha Heidegger aforizmája szerint a nyelv a lét háza, Paul de Mannál bizonyosan a börtö-

* Idézeteimben, melyek Paul de Man álláspontjának rekonstrukcióját szolgálják, nem utalok mindig arra, hogy maga Paul de Man kit és mit rekonstruál éppen (ezúttal – és ez persze egyik legfőbb forrása – Nietzsche korai nézeteit a retorikáról, amelyet aztán A TRAGÉDIA EREDETE jelentésének lebontására használ fel). Mert vegye bár anyagát Rilketől, Proustól, Nietzsche-től vagy Rousseau-tól, elmélete olyannyira konvergál, hogy szerzőinek amúgy is felbontott, dekonstruált nézeteivel való szembesítése külön feladat lenne, amelyre a jelen keretek között rendszeresen nem vállalkozhatom.

ne. A nyelv maga kibonyolódik azokból a nyelven kívüli viszonyokból, amelyeket – meglehet, az elgondolható vagy akár érezhető preformálva – jelöl, és abszolút autonómiára tesz szert; a nyelven belüli energiák szabad játékba fognak. Eközben „a szükségletek vezérelte nonverbális tartománnyal” (283. 210.) két dolog történhet: vagy talán, vagy bizonyosan „a nyelv kedvéért létezik” (uo.). Az első esetben „képtelenség eldönteni, hogy Proust azért találta-e fel a metaforákat, mert bűnösnek érezte magát, vagy bűnösnek kellett nyilvánítania magát, csak hogy hasznát vegye saját metaforáinak”. (91. k. 65.) A második esetben „miként az »ember«, úgy a »szerelem« is defiguráló figura, azaz olyan metafora, amely egy lebegő, nyitott szemantikai struktúrának az egyértelműség, a tulajdonképpeni jelentés illúzióját kölcsönzi”. (267. 198.) A nyelv azért válik a lét börtönévé, mert a lét alapkategóriái – rousseau-i fogalmakat kölcsönözve a félelem, a természeti állapot, a szenvedély, a tökéletesíthetőség, a szerelem, a bűn és maga az ember – spekulatív hipotézisek, illetve nyelvi fantomok. Ám ugyanakkor mégis „lehetetlenség eldönteni, hogy nyelven kívüli létezők referenciális nevei-e vagy pusztán a nyelv fantomjai. S legalább ennyire lehetetlen függőben hagyni a kérdést, hiszen a jelentés kényszere és a jelentés megbomlásának kényszere sohasem képesek kioltani egymást”. (218. 161.)

Heidegger egy sajátos irányba történő továbbradikalizálása tűnik ki a szövegek és az eszközjellegű írások** megkülönböztetésében is. Az utóbbiakat „a referenciális autoritásokat illető előzetes megállapodás teszi érthetővé; ez a megállapodás azonban csak szerződéses és nem konstitutív. Minden pillanatban megszeghető, s ezzel együtt minden egyes írás referenciális működőmódja is megkérdőjelezhetővé válik... Valahányszor ez történik, mindaz, ami eredetileg dokumentumnak vagy eszköznek tűnt, szöveggé válik, s ennek folytán megkérdőjeleződik az olvashatósága”. (275. k. 204.)

Fölvetődik a kérdés: nem vegyíti-e össze Paul de Man a referencialitás két különböző értelmét. A megnevezés referencialitása nem konstitutív, felmondható, és ennek a szépirodalom a legfőbb terepe. Ugyanakkor magá-

** „Writings”: ezt a kítűnő magyar fordítás a kissé pejoratív „íromány” szóval adja vissza.

nak a nyelvnek a referenciális funkciója teljes mértékben konstitutív. Hogy a nyelv egyik alapvető funkciója referenciális, az nem szerződés kérdése. Minden egyes ponton, a nyelv minden atomjában megállapodásnak tekinthetjük és felmondhatjuk a referenciális viszonyt, de ugyanezt nem tehetjük meg a nyelv egészével, a nyelvi univerzummal. A nyelv nem feledkezhet meg arról, hogy funkcióinak túlnyomó részében referenciálisan használják, s a figuralitásnak egy referenciális vonatkozása bizonyosan van: a referencialitástól való eloldozottsága. Az irreferencialitás a referencialitás hiányára, nem létezésére, tagadására vonatkoztatott. Ha az olvasás allegóriája az olvasásra való képtelenség története, akkor ennek a történetnek az olvashatóság a referense.

Paul de Man szembenéz a referenciális diskurzus megszüntethetlenségével, és elismeri, hogy a referenciális kényszertől teljesen megszabadult nyelvet nem lehet elgondolni. A figurális és a referenciális diskurzus testvér-ellenfélként áll szemben egymással, s egyik sem győzhet. Ám Paul de Man hajlik arra, hogy a romantikus nyelvelmélet nyomán a nyelv olyan radikális figuralitásával számoljon, amelynek csak eltévelyedése a helyes jelentés illúzióján alapuló referenciális nyelv. „Ennek eredményeként az olvashatóság feltételezése, ami maga is konstitutív eleme a nyelvnek, nemcsak hogy nem vehető többé biztosra, de egyenesen aberránsnak minősül.” (272. 201.)

Ám nem lehet-e megfordítva gondolkodni és az olvashatatlanság allegóriáját mint egyedüli releváns olvasatot tekinteni aberrációnak? Bizonyos mértékig ez végrehajtható a Paul de Man által felállított koordináták között is, bár aztán ennek következményeképpen megrendül néhány alapvető feltételezése. Werner Hamacher, Paul de Man egy éles elméjű kommentátora azt írja, hogy a referencialitástól való megszabadulás maga is szükségképpen referenciális. Ez nem mond el lent Paul de Mannak, aki Rousseau-ról szólva mondja, hogy „a veszteség kimondása maga is az igazság és hamisság mérlegelésének irányítása alatt áll, azok pedig lényegüket tekintve szükségképpen referenciálisak”. (280. 208.) Hamacher azonban így folytatja: „Egyetlen szövegnek sincs hatalma arra, hogy kizárja annak lehetőségét, hogy az igazat mondja, vagy legalább valami igazat mond; de egyetlen szöveg sem szavatolhatja ezt az igazságot,

mivel minden próbálkozás bizonyosságának meg-alapozására megsokszorozza jelentésének meghatározatlanságát. Mivel a megértés – legalábbis az a fajta, amelyen a tudomány áll vagy bukik – lehetetlen a kijelentések szemantikai státusának szigorú meghatározása nélkül, ezért egyetlen szöveg sem érthető meg stricto sensu. De a jelentős irodalmi szöveg tudja ezt, és nem szűnik meg foglalkozni vele valamilyen módon.” (Hamacher: LECTIO: DE MAN'S IMPERATIVE. In: Lindsay Waters and Wlad Godzich [Eds.]: Reading de Man Reading. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. 182. Németül vö. LECTIO. DE MANS IMPERATIV. In: Werner Hamacher: ENTFERNTES VERSTEHEN. STUDIEN ZU PHILOSOPHIE UND LITERATUR VON KANT BIS CELAN. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1998. 167.)

Ez a kommentár véleményem szerint két ponton rendíti meg Paul de Man világát. Ugyanazokból a premisszákból arra a következtetésre is lehet jutni, hogy a szöveg igazsága (vagy valamilyen igazsága) nem zárható ki, noha a szöveg önmagában nem tartalmazhatja annak garanciáját. Ha ezt a nyomvonalat követjük, s valamilyen okból jelentőséget tulajdonítunk az igazság keresésének, akkor ki kell lépünk a szöveg (a Paul de Mannál mindig bizonyos önkényességgel fragmentarizált szöveg) tiszta immanenciájából. Ezt Paul de Man nyelven úgy írhatjuk le, hogy a két alapvető alakzat közül az általa előnyben részesített, a kapcsolatok esetlegességét kifejező metonímiától meg kell tennünk visszafelé az utat a szövegen kívüli tudás és cselekvés igényével fellépő metaforához.

Hamacher szövegében a másik gyúanyag észrevétlenebb, de nem kevésbé jelentős. A tanulmány angol nyelvű változatának utolsó mondatában van elrejtve. Hamacher a szemantikai státus meghatározatlanságát mint művészi lehetőséget fogja fel, és a jelentős szépirodalmi szövegekre korlátozza. Ez éppen ellentétes Paul de Man antiesztetikai törekvésével, aki a szövegeket ki akarja terjeszteni, és erre egy rendkívüli horderejű példát is mutat könyvében, amennyiben semmilyen különbséget nem tesz filozófiai és szépirodalmi szöveg között. Nietzsche bölcselete vagy Proust szépprózája, Rousseau elmélete vagy regénye egyként szöveg. Sőt határozottan állítja, hogy a filozófiai igazságigénynek is irodalmi és retorikai természete van.

Ebből persze egy filozófiában jártas olvasó s kiváltképp egy Nietzsche- vagy Rousseau- (más műveiben egy Hegel- vagy Kant-) szakértő számára horribilis dolgok következnek. A filozófia diszkurzív nyelvének, fogalmi megkülönböztetéseknek értelmezhetetlenné válásával megnyílik az abisszum, a szakadék, s bekövetkezik egy egész hatalmas tradíció visszavétele. Rodolphe Gasché erre kítűnő történelmi magyarázatot adott, amikor arról beszélt, hogy Paul de Mannál a filozófia ősellensége, a retorika mintegy visszavág. Bacsó Béla egy rövid cikkében (PAUL DE MAN, RETORIKA ÉS DEKONSTRUKCIÓ. In: Bacsó Béla: „MERT NEM MI TUDUNK”. FILOZÓFIAI ÉS MŰVÉSZETELMÉLETI ÍRÁSOK. Kijárat, 1999. 127. kk.) meggyőzően kötötte Nietzsche korai retorikatörténeti kezdeményeihez e fejleményeket, másrészt Gasché ugyancsak joggal Paul de Man-t ama romantikus örökség folytatójának tartja, amely elvileg oldja fel filozófia és irodalom, filozófia és retorika különbségét a progresszív univerzálkölteszet töredékes káoszában. Paul de Man világa azonban sötétebb és reménytelenebb Friedrich Schlegelénél: „az övé egymással semmilyen viszonyban nem álló szingulárisok világa, amelyek mind olyannyira idioszinkretikusak, hogy bennünk minden egyetemes kioltódik; a heterogén töredékek világa, amelyek csak annyiban hoznak létre egy egészet, amennyiben egyformán közömbösek, és mindegyikükből hiányzik a generatív erő. Mindegyikük ugyanaz: vég nélkül ismétlik pontszerűségük magányos jelentésnélküliségét”. (Gasché: IN-DIFFERENCE TO PHILOSOPHY: DE MAN ON KANT, HEGEL AND NIETZSCHE. In: READING DE MAN READING, i. h. 287.)

Innen szeretnék most visszatérni Jean-Jacques és Marion szánalmas történetéhez. Ez azért vált oly figyelemreméltóvá számunkra, mert referenciája morális természetű: Rousseau bevallja Jean-Jacques bűnét, és a vallomás nehézségét növeli bűne – a lopás, a hazugság, a rágalmazás – kisszerűsége. Nagy bűnökhöz tartozik a nagy megbánás. De hát éppen ez Rousseau vallomásának alapvető vonása: „nem a bűnt a legnehezebb elmondani, hanem azt, ami nevelés és szégyenletes”. (VALLOMÁSOK, i. h. 22.)

Paul de Man a szöveg szó szerinti vallomása mögött számos olyan referenciális motívumot tár fel, amelyet ő figurális áthelyezések bevezetésének nevez, de amelyet bizvást el lehetne gondolni egy pszichoanalitikusan ori-

entált hermeneutika keretében. Beszél a feltűnően elégedett hangnemről, a közszemlére tett szegény színpadias jellegéről, a frappáns irodalmi befejezés okozta kielégülésről, öröme és bűntudat kölcsönviszonyáról, elfojtás és leleplezés cserebomlásáról. Mindezek „egy olyan rendszernek a részei, mely episztemológiailag és etikailag egyaránt megalapozott, s ezért mint jelentés is hozzáférhető, a megértés működésmódjában”. (386. 287.)

A megértés működésmódját azonban felváltja az, amit Paul de Man fikcionalizálásnak nevez, méghozzá egy olyan szövegrészlet nyomán, amely – de ezt most hagyjuk – kényelmesen beilleszthető volna a történet pszichológiai értelmezésébe. „Mentettem magam az első kínálkozó dologgal”, s ez Marion volt. Paul de Man szerint ez az esetlegesség, a vaktában kimondott név véletlensége szétbomlasztja a jelentést, és kiindulópontjává válik a referenciális illúzió felbomlásának. Így felfogva, a fikcionális kijelentés, miközben létrehozza a szégyen, a vágy stb. rendszert, azt nyelvi és nem „valóságos” tényként hozza létre: a fikció ugyanis radikálisan felelőtlen.

Ebből a megfontolásból következik a referencialitás olyan elemének a megsemmisítése is, mint maga az erkölcs, és „eticitássá”, a nyelvi aporia egy változatává alakítása. „Az etikai hangnemhez történő átmenet nem egy transzcendentális imperatívusz eredménye, hanem egy nyelvi zavar referenciális (tehát megbízhatatlan) változata. Az etika (helyesebben mondvá az eticitás) egyetlen diszkurzív modalitás a sok közül” – írja az ÚJ HÉLOÏSE-ről szóló fejezetben. (278. 206.) Mivel itt nem akármilyen konzekvencia levonásáról van szó, hanem egy fikcióelmélet keretében a nyelvi mechanizmus bedarálja a szubjektumot az ő szabad akaratával egyetemben, és minden valóságos bűntett is fikcionalizálhatóvá válik, kissé hosszabban idézem az alábbi fontos passzust. Paul de Man nem akarja, hogy félreértsük, tehát ne értsük félre.

„Lehetetlennek tűnik elkülöníteni azt a pillanatot, melyben a fikció minden jelöléstől szabadon létezik; már tételezésének pillanatában s az általa létrehozott kontextusban azonnal félreértelmeződik, olyan determinációvá, amely ipso facto túldeterminált. Mégis, e pillanat nélkül, mely mint olyan sohasem létezhet, nem gondolható el szöveg. Empirikus tapasztalattól is tudjuk, hogy így van: mindig minden tapasztalattal szembe lehet nézni (minden

bűnt meg lehet bocsátani), mivel a tapasztalat mindig egyszerre létezik fikcionális diskurzusként és empirikus eseményként, és sosem lehet eldönteni, hogy a két lehetőség közül melyik a helyes. A határozatlanság lehetővé teszi, hogy még a legsötétebb bűntetést is megbocsássuk, mivel mint fikció mentesül a bűn és az ártatlanság kötelmei alól.”* (394. 293.)

A szöveg referencialitása alá van vetve a szöveg fikcionalitásának, a fikció pedig a nyelv tisztán formális textuális grammatikai gépezetének – önkényes, mechanikus, ismételhető működésmódjának. „A nyelv korántsem tekinthető a pszichikus energiák szolgálatában álló eszköznek, hanem épp ellenkezőleg: e ponton felvetődik annak lehetősége, hogy a készletek, helyettesítések, elfojtások és megjelenítések egész építménye nem más mint a nyelv – mindenfajta figurációt vagy jelentést megelőző – abszolút véletlenszerűségének aberráns, metaforikus korrelátuma. Nem bizonyos immár, hogy a nyelv mint mentegetőzés vagy felmentés egy előzetes bűn miatt létezik, hanem éppúgy lehetséges, hogy mivel a nyelv mint gépezet egyébként is teljesít, azaz performál, bűnt kell produkálnunk (és produkálnunk a bűnnel járó összes pszichikus következményt) csak hogy a mentegetőzést, a felmentést értelmessé tegyük.” (401. 299.)

*

Paul de Man apodiktikus nyelvi formalizmusa és az értelmezéssel, jelentéstulajdonítással kapcsolatos gyökeres szkepszise minden szöveget megfoszt referenciális terétől (ebből származik antihistorizmusa, antipszichologizmusa, antiontologizmusa és sok egyéb, végtelen számú „anti”-ja), s a szövegeket vagy a vak nyelvtani mechanizmus termékének, vagy radikális fikciónak tekinti, s nem habozik mindebből a szövegek lehetetlenségének tézisét levonni. E tekintetben bizonyos értelemben minden szöveg sorsa azonos, és ez tagadhatatlanul Paul de Man elemzéseinek is gépi-

* Bizonyára így mentesülhetett – fikcionalizált szöveggént – Paul de Man életének sötét titka, melyet soha nem vallott meg, és csak halála után lepleződött le: kollaboráns ifjúkori kritikai tevékenysége a megszállt Belgiumban. Cikkei között olyan is található, amely azt bizonygatja, hogy a zsidókérdés megoldása (amelyet ő egy Európától elszigetelt zsidó kolónia formájában képzelt el) semminő sajnálatos következménnyel nem járna a Nyugat irodalmi életére.

es jelleget kölcsönöz, különösen akkor, amikor nagy erudícióval létrehozott jelentéstulajdonításait dekonstruálja. Ugyanakkor a szövegek és szerzők kiválasztásának szükségképpen van valami kritikai töltete, és néha – fölötte ritkán – azon is rajtafogható, hogy elméletének gyakorlati-kritikai következményeit mérlegetli. Így a közzelfogással ellentétben a kései Rilke nagy műveit, a DUINÓI ELÉGIAK-at és a SZONETTEK ORPHEUSHOZ-t úgy fogja fel, mint amelyek Rilke életművében „visszazuhanást” (re-lapse) jelentenek a figuráció retorikájából a jelölés retorikájába, és azokat a rövid – gyakran egysoros – verseit tekinti (az ÚJ VERSEK-től kezdve) a legjelentősebbeknek, amelyeket szemantikai aszkézis és enigmatikusság jellemez, s amelyek Trakllal és Celannal rokoníthatók. De az ilyen meghökkentő állítás kritikai felhasználhatóságát rendkívüli mértékben csökkenti Paul de Man megfellebbezhetetlen hangneme, a bizonyítás terhének – egyébként antiteoretikus teóriájához következőes – gyakori elhárítása, „tekintélyelvű retorikája” (Jonathan Culler kifejezése: DEKONSTRUKCIÓN. Osiris-Gond, 1997. 330.), egyenesen anti-kritikainak nevezhető, végtelenségig általánosító és abszolutizáló apodikszi: „Összhangban egy olyan paradoxonnal, mely mindenfajta irodalomnak velejárája, Rilke költészete akkor éri el meggyőzőereje maximumát, amikor minden igazságigényről lemond.” (73. 50.) (Kiemelés – R. S.) Igaz, ugyanez az apodikszi relativizálja és jelöli ki kritikai helyét.

Én ezt a helyet – Paul de Man eszjárásával homlokegyenest ellentétes módon – történetileg szeretném megközelíteni, és ehhez kézre áll az olvasás kultúrtörténetének nagyszerű gyűjteménye, amely a Seuil kiadó francia, a Laterza olasz (1997) és a Polity Press angol kiadása (1999) után már magyarul is olvasható. Ezekre a tanulmányokra hivatkoztam recenzióm elején.

Noha Paul de Man munkássága nem tekinthető *dernier crinek* az irodalomtudományban (amennyire meg tudom ítélni, ma a vezető trend egy új historizmus, amely Foucault korszakos hatására vall), olvasásemellete elérte az olvasástörténet egy teoretikus szélső pontját. A nagy olvasástörténész, Roger Chartier egy másik könyvében (L'ORDRE DES LIVRES. LECTEURS, AUTEURS, BIBLIOTHÈQUES EN EUROPE ENTRE XIVe ET XVIIIe SIÈCLE. Aachen: Alinea, 1992) – amely-

nek egyébként első esszéből jelentős részeket emelt át e tanulmánykötet bevezetőjébe – három nagy történelmi hasadást észlelt az olvasás történetében. Az ezek révén megkülönböztethető nagy típusok önmagukban is különböző értelmet adnak ugyanannak a szövegnek. Az első az orális és a vizuális, a második az intenzív és az extenzív, a harmadik a magányos és a közös olvasás ellentéte. A tanulmánykötet legtöbbet az első hasadással foglalkozik; olyan magisztrális írások szólnak erről, mint Jesper Svenbróe (AZ ARCHAİKUS ÉS KLASSZIKUS GÖRÖGORSZÁG. A CSÖNDES OLVASÁS FELTALÁLÁSA) vagy Paul Saengeré (AZ OLVASÁS A KÖZÉPKOR UTOLSÓ SZÁZADAIBAN). Egyébként Paul de Man is világosan látja a problémát. Amikor azt írja az ÚJ HÉLOÏSE cicerói, szónokias stílusáról, hogy az „hangos felolvasásra és meghallgatásra, nem pedig vizuális befogadásra rendeltetett – valószínűleg ez a legfőbb gátja annak, hogy a mai olvasó élvezze a regényt” (262. 194.), akkor mind az első, mind a harmadik hasadásra utal.

De nekünk a második hasadással kell foglalkoznunk. Az intenzív olvasás kevés számú szöveg tiszteletteljes olvasása, s legyen bár szent, klasszikus, tudományos vagy éppen az érzelmi kultúrát intenzifikáló érzékeny mű, aligha kétséges, hogy tekintélye a neki tulajdonított jelentéssel – a tudásra és cselekvésre vonatkoztatott jelentésre való emlékezéssel (memorizálásával) és emlékeztetéssel (ismétlésével) – áll összefüggésben. Az extenzív olvasás nagyszámú szöveg fogyasztása, s a nagy szám itt korántsem formális dolog. Sok különböző könyv, szöveg olvasása az egy- vagy kevéskönyvűségtől alapvetően különböző rutinokat és szokásokat hoz létre, amelyek közül bennünket most a referenciális jelentéshez való viszony érdekel. Széles skáláján megtaláljuk a jelentés fölültes – naiv – rögzítését, elkönyvelését, a jelentés szétszóródását és pluralizálódását, illetve a jelentéssel kapcsolatos kritikai beállítottság megnövekedését. Az extenzív olvasás növeli az olvasottak fikcionalitásának tudatát. A jelentés tekintélye csökken.

Van Gogh egy korai képe, a CSENDÉLET BIBLIÁVAL (1885) jelképezi ezt az ellentmondást: a méltóságteljes, hatalmas, ódon BIBLIA mellé, amely ÉSAIÁS KÖNYVÉ-nél van felnyitva, egy elrongyolódott, bezárt, tehát kiolvasott papírborítású könyv van odavetve, a legfrissebb párizsi újdonság, ZOLA LA JOIE DE VIVRE-je (ÉLET-

ÖRÖM – 1884). (Mondják, a festő kálmínista lekipásztor apja és a maga életszemléletét akarta egymással szembeállítani.) Az egy – hevenyészve lecsapott – könyv sok könyvet képvisel: a két évvel később festett – két változatban is ismeretes – PÁRIZSI REGÉNYEK című csendéleten már egész halom látható belőlük.

Paul de Man retorikailag tudatos olvasása az intenzív és az extenzív olvasás paradox kombinációja. A retorikai tudatosság rendkívül intenzív olvasást jelent, olyan feltáró munkát, amely nem is képes kiterjeszkedni egy nagyobb terjedelmű szöveg egészére (az *egészlelvőség* kétségbevonását a művel mint egészsel kezdi). Az intenzitás paradoxona, hogy energiáját az ellenszegülésből nyeri, a tematikus olvasás elhárításából, a koherencia félrevetéséből, a „lényeg” kihüvelyezésének elutasításából, a szerzői retorika felülbírálatából stb. A szövegrészletek vak monászokká változtatása jellemzi ezt az olvasást. Ám olyan erős, kíméletlen és következetes módon, hogy tekintélyt kölcsönöz tárgyának. Az elemzett szövegek tekintélye mindazonáltal nem jelentésük jelentőségén alapul, hanem annak jelentőségén, hogy a jelentés szükségszerűen megvonja magát.

Még hozzá olyan esetekben is, amelyekről a történelem ellenkező tanúságot tesz. Elvégre „az ÚJ HÉLOÏSE (1761) 1800-ig megjelent 70 kiadásával az ancien régime legnagyobb bestsellere” volt – írja Reinhard Wittmann AZ OLVASÁS FORRADALMA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN? című tanulmányában (332.). Robert Darnton az olvasástörténeti irodalom egyik legszebb konkrét analízisében, amelyben levéltári kutatást és szövegértelmezést kapcsolt össze, megvizsgálva egy korabeli olvasó, valamely La Rochelle-i kereskedő levelezését könyvkiadójával, bebizonyította, hogy ez a siker Rousseau szövegének és olvasójának új, forradalmi viszonyán alapult. A szerző és a befogadó szinte egyesült abban a heves óhajban, hogy az irodalmi mű behatoljon a szövegen kívüli világba, az olvasó egzisztenciális, egész létére kiterjedő módon azonosuljon a szöveggel. „Ranson nem azért olvasott, hogy az irodalmat élvezze, hanem azért, hogy megbirkózzék az étellel és mindenképp a családi étellel, méghozzá pontosan Rousseau elképzelései alapján.” (Darnton: ROUSSEAU UND SEIN LESER. In: Brigitte Schlieben-Lange [Hrsg.]: LESEN – HISTORISCH. In: *LiLi – Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 57/58 [1985], 134.)

Az ÚJ HÉLOISE egykori rendkívül erős referenciális olvasata és mai olvasatlansága (talán olvashatatlansága) történelmi adalékkul szolgálhatna a referenciális olvasat és figurális olvasat viszonyához. De Paul de Man atemporális olvasáseméletében ez a viszony kizáró és feloldhatatlan. A retorikai olvasat, amely minden ponton felismeri és minden ponton visszaveri a referencialitás támadásait, totalitárius olvasat. (Negatív értelemben totalitárius, hiszen három dolog – a mű, a téma és az esztétikai jelleg – totalitása, egységes felfoghatósága ellen szerveződik.) Totalitásából következik extenzivitása. Elvileg minden szövegre alkalmazható – törvénye, mechanizmusa alól egyetlenegy sem vonhatja ki magát. Minden szövegbe bele van írva olvasásának kudarca. Paul de Man hírének és hatásának megalapozottságára, elkötelezettségének mélységére vall, hogy saját olvasatainak és saját szövege olvasatainak kudarcáról – nyelvi okokból való túldetermináltságáról – is meg volt győződve.

Az extenzív olvasás keretében az intenzív olvasás szigetei jönnek létre, amelyek példaszerűen és kiterjeszthetően fejezik ki abszolút negativitásukat. Ez a belátástól vak és a vakság által belátó olvasás – hogy Paul de Man első könyvének címét variáljam –, az olvasás mint az olvashatatlanság belátása, az olvasatok egymást kioltó felgyülemlése, az olvasásnak mint a jelentés feltételezésének szisztematikus módon szélsőséges ellentétébe fordítása bizonyára nemcsak az elméletnek ellenszegülő elméleti álláspont, hanem egy történetileg létrejött és meghatározott *olvasásmód*. Paul de Man elemző eljárásai túlságosan bonyolultak ahhoz, hogy az olvasásszociológia megtalálhatná empirikus ekvivalenseiket, de a beállítottság szimbolikus. Szenvedélyes, anarchisztikus, destruktív, hiperradikális és kalandos olvasás ez, amely persze ki van szolgáltatva a pökhendi dogmatizálásnak, de lehetőséget kínál az urbanizálásra is. Ez az ellentmondást nem tűrő hang mégiscsak minden jelentéstulajdonítás ingatag voltára, minden értelmezés tévedékenységére figyelmeztet.

Radnóti Sándor

A TELEVÍZIÓZÁS ÁRTALMAI ÉS AZ OLVASÁS ÖRÖMEI

Jean-Philippe Toussaint: A televízió

Fordította Pacskovszky Zsolt

Jelenkor, Pécs, 2000. 160 oldal, 1200 Ft

Nem is tudom, miért A TELEVÍZIÓ címet viseli Jean-Philippe Toussaint regénye. Mert akár lehetne BERLIN is a címe. Tudniillik ott játszódik. Vagy akár TIZIANO. Ugyanis a regény francia elbeszélő főhőse, aki tehát Berlinben tartózkodik ösztöndíjasként, a velencei festőről írja tanulmányát. Azazhogy nem írja. Csupán ráhangolódik az írásra. Ami azt jelenti, hogy délelőttönként a Halensee parkban napozik, esténként baráti összejövetelekre jár. Sőt egyszer hétvégén még repülözik is. Különleges megbízásként pedig a nyaraló szomszédok virágait locsolja. Azazhogy dehogy locsolja, ellenkezőleg, hagyja őket elpusztulni. Vagy éppen tévézik. Azazhogy próbál leszokni a tévé nézésről. De leginkább talán távol levő családját várja: várandós feleségét és fiát. S ez onnan tudható, hogy rendszeresen felhívja őket telefonon. Más egyebet viszont nemigen látunk a családjához fűződő érzéseiből, netán az esetleges problémáiból, kételyeiből. Mintha azért várná őket, mert tudja és elfogadja, hogy úgyis megjönnek, s így csak egyvalamit tehet: várja, hogy megjöjjenek. Másképpen fogalmazva: várakozik, addig, amíg meg nem jönnek. Múltatja az idejét, s ebbe a múltatásba *bármí* belefér. Úgy tűnik tehát, *bármí* lehetne a mű címe. Ám valójában csakis az lehet, amit a borítón olvashatunk. S hogy miért? Egyfelől talán azért, mert – ahogyan azt a fülszövegben olvashatjuk „*korunk értelmiségijének kaján önarcképebe*” bőven belefér, sőt talán azt a leglátványosabban jeleníti meg a tévé mint többretegű szimbólum. A több réteg közül azonban most csak egyet említenék. A főhős életének, pontosabban ábrázolt napjainak telését-múlását egy ironikusan kidolgozott narratíva keretezi: a tévé nézésről való leszokás eleve kudarcra ítélt, s végül bevallottan elvetélt kísérlete: „*A hálószoba sötétbe borult, csak a széken bekapcsolva maradt televízióból áradt tejszerű fény. Odahajoltam Delonhoz, hogy elvegyem a távkapcsolót, amelyet ott hagyott maga előtt a takarón, és gyorsan még egyszer végigfutottam a csatornákon, néztem a kép-*

ernyőn sorjázó képeket, a filmeket, vitamúsorokat, reklámokat...” (159.)

Nehéz erről a könyvről bármit is írni. Megvallom, leírásra érdemesnek sem gondolok róla sok mindent. (Ami persze nem a regényt minősíti, csupán az értelmezés nehézségére utal.) Olvasni viszont jó volt. Szórakoztatott, és az idő is múlt. Szórakoztatóan múlt az idő. Szórakoztatóan múlt az idő, miközben az idő múlásáról-múlatásáról szóló Toussaint-regényt olvastam. Minek köszönhetően mindaz, ami az elbeszélte eseményekben nem volt igazán érdekes, az események elbeszélése során mégiscsak érdekessé vált. Talán az elbeszélte s így értelmezett idő mégiscsak – kaland volna a javából? Talán az elbeszélés kalandja, karöltve az olvasás kalandjával, visszamenőleg megteremtene az események kalandját? Az idő látzólag értelmetlen múlásának lehetséges értelmét? A fikció idejének többesélyes értelmét, amelyben mindennek megvan a maga potenciális értéke, jelentése? Hiszen legalább Laurence Sterne retorikus kitérőkkel szabdalta s ezáltal a főhős élettörténetének kibontakozását ellehetetlenítő TRISTRAM SHANDY című regénye óta nyilvánvaló, hogy ami az életben (az élet ábrázolásában) lemondásként, tehát deficitként hatna, az a művészetben (a művészet öntörvényű közegében) jelentős nyereségként jelentkezhet. A televízió ugyan a valóságban szolgástorba kényszerítheti az embert, ámde egyúttal remek regénytéma. Következésképpen az értelmezés szabadságát kínálja fel az olvasónak. Ami ráadásul lehetőség arra, hogy az ember, aki olvas, önironikusan lazítson tévéfüggése rabláncán.

„*És ahogy tovább fűztem a gondolataimat, természetesen eltűnődtem azon is, milyen szerepe lehet a televíziónak abban, hogy napjainkban az ember – a vállalkozó, a művész, a politikus – mintha több időt és energiát fordítana a cselekedetei kommentálására, mint magukra a cselekedetekre. A televíziótól természetesen nem idegen ez a deviancia, sőt különösen veszedelmes is lehet a művészeti alkotómunkára nézve, például amikor bizonyos műsorokban arra kérik a meghívott művészeket, hogy beszéljenek a terveikről.*” (33.) Az okfejtés igencsak jellemző a regény egészére: az elbeszélő egy általános érvényű kijelentéssel, már-már közhellyel nyit („*milyen szerepe lehet a televíziónak abban...*”), s azután illusztrálja is gondolatát egy közelebbi példával („*például amikor bizonyos műsorok-*

ban...”). Tanulság: a munkáról, jelen esetben a szellemi munkáról, az írásról nem beszélni kell, hanem csinálni. A munkavégzés mikéntjéről viszont hősünknek megvan a maga sajátos elképzelése: „*Most már több mint két órája voltam a Halensee parkban, és éreztem, hogy közelleg a pillanat, amikor hazamehetek írni. Botorság volna azt hinni, hogy ezeknek a pillanatoknak, amikor békésen ráhangoljuk magunkat az írásra, nincs jelentőségük magának a munkának a szempontjából.*” (59.) Ámde a munkára való ráhangolódás elhúzódhat, akár el is napolhatja a frissen fogant tervet: „*Majdnem délután öt óra volt már (szórakozottan éppen megnéztem az időt), és arra gondoltam, most már késő van ahhoz, hogy ismét megpróbáljak munkához látni. Ültem a nappaliban, a kanapén...*” (68.) Ami marad: cselekvés helyett gondolkodás a cselekvés lehetőségéről, azaz egy idő után már csak a lehetetlenségéről. Az idő tevékeny kitöltése helyett az idő múlásának regisztrálása. Az idő passzív kitöltése. S hozzá a magyarázat: „*Ültem a nappaliban, a kanapén, és különösebb összpontosítás nélkül újra eltöprengtem a lassan már három hete visszatevően foglalkoztató problémán, vagyis hogy miképpen nevezzem Tizianót a tanulmányomban...*” (68.) A velencei festő nevének esélyes változatai ugyanis: Tiziano, le Tiziano, Vecelli, Vecellio, Tiziano Vecellio, Tizian Vecelli, Tizian Vecellio. A nevéen szólítás nehézségei végül a róla írás lehetetlenségéhez vezetnek. A bökkenő csak az, hogy amikor nem a tanulmány megírásáról van szó, pontosabban éppen hogy a tanulmányról, annak egyre nyilvánvalóbb ellehetetlenüléséről, akkor az elbeszélő minden probléma nélkül Tizianónak hívja a kérdéses festőt. De amikor ténylegesen írnia kellene róla, azonnal felmerül a kétely, és beáll az írásgörcs. Mindazonáltal Toussaint regényében a tanulmány megírásának kényszeres görcse helyett egyre inkább a kényszeres görcsöt hordozó hétköznapi elbeszélésének önfeloldó mechanizmusa kezd eluralkodni. Ami tehát egyfelől deficitként jelentkezik a tanulmányírás oldalán, az a regénnyé összeálló beszámoló oldalán tetemes hozammal jár.

Ám hogy hősünk elbeszélte hétköznapijainak, hétköznapi elbeszélésének miben áll a varázsa, azt a recenzens most nem firtatja tovább. Hiszen – a regény elbeszélőjének szemléletéhez híven – hogyan is fogjon hozzá? Hogyan hangolódjon rá? Hogyan kerülje el a

rhangolódás során veszélyként leselkedő elhangolódást, sőt lehangolódást? Hirtelen beálló írásgörccse azonban másokat talán olvasásra sarkallhat. Szívből ajánlom tehát mindenkinek Jean-Philippe Toussaint regényét.

Bazsányi Sándor

AFTER JOHN

John Cage: Ütőhangszerekre írt kompozíciók

Össziadás I.: 1935–1941

Amadinda Ütőegyüttes

Hungaroton Classic, 1999

HCD 31 844

Amikor az Amadinda Ütőegyüttes megalakult, többszörösen is új minőséggel gazdagodott a magyar hangszeres előadó-művészet. Noha tisztán ütőhangszeres zenéről a húszas évek első kísérletei, Edgard Varèse IONISATION-ja óta tud a zenetörténet, s bár Amerikában már a század harmincas-nyolcvanas éveiben, Európában pedig 1962 óta működtek és működnek kizárólag ütősöket foglalkoztató együttesek, Magyarországon e műfajból egészen a nyolcvanas esztendők közepéig csupán ízelítőt kaphatott a közönség. Bartók két zongorára és ütőkre komponált SZONÁTÁ-ját különböző zongoraművészekkel Marton József és Petz Ferenc adta elő időről időre; hazai ütőhangszeres szólistaként Kósa Gábor lépett rendszeresen közönség elé; néhány különleges alkalommal pedig egy-egy nagy külföldi interpretátoregység (Silvio Gualda) vagy legendás kamarazenei csoport (Strasbourggi Ütősök) művészetébe kóstolhatott bele a magyar zenekedvelőknek az a része, amely toleránsnak mutatkozott a kortárs zene iránt. Az átlagos hangversenyközönség értékrendjében azonban az ütőhangszeres zene *mint olyan* egészen a nyolcvanas évek közepéig extremitás, néhány kísérletező hóbortja maradt.

Ehhez képest 1984 tavaszán az Amadinda első szélesebb nyilvánosságot megcélzó koncertje valóságos robbanásként hatott. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a bemutatkozás helyszínénél a négy alapító: Bojtos Károly,

Rác Zoltán, Sárkány Zsolt és Váci Zoltán néhány korábbi, főként egyetemi klubokban tartott est után a Zeneakadémia nagytermét választotta. A telt házas hangverseny hallgatósága természetesen nem volt olyan homogén, mint amilyen egy átlagos zeneakadémiai eseményé lenni szokott, de (éppen a hagyományos helyszín miatt) ezt az estet az öltönyösnyakkendő koncertlátogatók: a szakma és a nagyközönség konzervatívabb rétegének képviselői is nagy számban megtisztelték bizalmukkal. Az, hogy az együttes vegyes összetételű publikum előtt aratott elsőpró sikert, nem kevesebbet jelzett: Magyarországon is kialakultak egy fontos zenei műfaj emancipációjának feltételei.

Működésének első éveiben az Amadinda – anélkül, hogy kiáltványt fogalmazott volna meg, vagy különösebb súlyt helyezett volna a koncerteket kísérő didaxisra – alapvető összefüggéseket tudatosított, tételeket bizonyított, és félreértéseket oszlatott el a magyar zenei gondolkodásban. Mindenekelőtt tudatosította, hogy az ütőhangszeres repertoár, amelyet a közvélemény a zeneművészet legfiatalabb hajtásának vél, valójában a zenélő ember legősibb, szertartásokat kísérő és varázslathoz kapcsolódó tevékenységével szembesít. Az Amadinda (amely nem véletlenül kölcsönözte nevét egy afrikai ütőhangszertől) koncertjei szerves részeként kezelte és kezeli az Európán kívüli ősi kultúrák zenéjét: afrikai, polinéz és más ütős hagyományokat ismertetett meg a közönséggel. Már 1984-ben is nyilvánvaló volt, hogy a kvartett fellépéseinek ezeknek a (többnyire rituális funkciójú) zenéknek a megszólaltatása nem csupán a hallgatóság fel-tüzelésének hatásos eszköze, hanem az egész ütőhangszeres kultúra mibenlétére vonatkozó, átgondolt koncepció szerves része. E koncepció szerint a kortárs ütőhangszeres zenét csak az archaikus előzmények megismerésével lehet megérteni és feldolgozni.

Az Amadinda bebizonyította, hogy az ütőhangszeres repertoár szűkösségével kapcsolatos aggályok alaptalanok: a megszólaltatható művek száma csupán látszólag csekély. Az együttes műsorain már az első években helyet kaptak s azóta is fontos szerepet játszanak az átíratok – többnyire az együttes tagjainak saját munkái. Ezeket egyrészt a magyar transzkripció gyakorlatban ritkaságnak számító, egye-

dül Kocsis Zoltán átirataival párhuzamba állítható szakmai igényesség, másrészt a műfaji és stílári kitekintés széles távlata jellemzi. Az Amadinda hallgatói számára ma már nyilvánvaló, hogy az ütőhangszereken megszólaltatható művek száma gyakorlatilag végtelen: ez az előadó-apparátus még arra is alkalmas, hogy reneszánsz vokálpolyfóniát vagy Debussy-zongoradarabokat játsszanak rajta.

Az Amadinda koncertjei meggyőzően osztalják el a félreértést, amely az úgynevezett komoly- és könnyűzenével kapcsolatosan sokak gondolkodásában makacsul tartja magát. Scott Joplin és George Hamilton Green virtuóz és szellemes ragtime-jait a Zeneakadémia megszentelt falai közt hallgatva nem nehéz belátni egyrészt, hogy a közönség számára „könnyű” zene adott esetben milyen boszorkányosan nehéz feladat elé állíthatja az előadót – másrészt, hogy ostobaság mesterségesen skatulyázni, orrot felhúzva elutasítani, ami csupán „szórakoztat”. Az Amadinda koncertjei kitartóan sugallják, hogy az egyetlen mérték: az érték, s hogy értéket sok műfajban találhatunk.

E cikk bevezetőjében azt állítottam, hogy megalakulásakor az Amadinda többszörösen is új minőséggel gazdagította a magyar hangszeres előadó-művészetet. Ha ezt az állítást konkretizálni kell, három tényezőre hivatkozhatom. Az első a kivitelezés ritkán tapasztalható perfekcionizmusa: produkcióit a kvartett (melynek személyi összetételében a bemutatkozás óta csupán egyetlen változás történt: Sárkány Zsolt helyébe az ütőhangszeres-zeneszerző Holló Aurél lépett) kompromisszumot nem ismerő igényességgel készíti elő és dolgozza ki. A virtuozitást, a hangszerrel való összeforrottságnak azt a fokát, amelyet az Amadinda képvisel, előttük Kocsis Zoltán, Ránki Dezső, Matuz István, Perényi Miklós hangversenyeiről ismerhette a hazai közönség. A második tényező a szuggesztivitás. Rác Zoltán és muzikustársai játékból páratlan erő és koncentrátság árad: az egy pontba gyűjtött energiának olyan intenzív hulláma, amely székhez szegezi a hallgatót. A harmadik új minőség a játékoság. Ha az Amadinda előadói stílusának előző jellemvonása, a szuggesztivitás megköti a produkciókat, ez utóbbi épp ellenkezőleg: felold. Az ütőegyüttes koncertjein magasabb értelemben vett játékoság

érvényesül: ez nemcsak a megszólalásmód közvetlenségét jelenti, hanem azt a művészi magatartást is, amely a hallgatót partnernek tekinti, és fokozottan igyekszik bevonni a produkció körébe.

Az Amadinda nem vált egyetlen zeneszerzői réteg kiszolgálójává: repertoárépítkezésében meghatározó szerepet játszik a nyitottság. A magyar zeneélet berkeiben, ahol igencsak jellemző a szekértáborokba való szerveződés, ritka tünemény az az elfogulatlanság, amellyel a kvartett tagjai a kortárs hazai termés teljes spektrumát elfogadják és népszerűsítik. Fennállásának több mint másfél évtizede alatt az együttes Márta Istvántól Láng Istvánig, Sály Lászlótól Balassa Sándorig számos hazai zeneszerző művét szólaltatta meg – jó néhány kompozíció a megszületését is a kvartettnek köszönheti. Természetesen vannak az együttesnek vezércsillagai – olyan alkotók, akiknek műveit és gondolkodásmódját a négy muzikus különlegesen tanulságosnak véli. Ilyen Eötvös Péter; ilyen az amerikai repetitív iskola központi személyisége, Steve Reich (akinek műveiből az Amadinda teljes hanglemeznymi válogatást vett fel) – és ilyen mindenekelőtt John Cage.

Cage zenéjével és az általa képviselt gondolkodásmóddal minden ütőegyüttes „hivatalból” intenzív kapcsolatban áll, hiszen Cage századunk legjelentősebb ütőhangszeres komponistája, s életműve e repertoár játékosai számára megkerülhetetlen. Az Amadinda esetében azonban ennél többről van szó. Az együttes már 1986-ban készítette, az első két év eredményeit összegző lemezén szerepeltette Cage egyik jelentős kompozícióját, a SECOND CONSTRUCTION-t (1940), majd az 1988-ban felvett amerikai antológiában is fontos szerep jutott (Edgard Varèse, Charlos Chávez és Lou Harrison mellett) Cage-nek. Cage 1986-ban a Szombathelyi Bartók Fesztivál és Szeminárium vendége volt – az itteni koncerteken részt vett az Amadinda is. A zeneszerzővel kialakult személyes kapcsolat eredményeképpen született 1991-ben CAGE FOUR⁴ című ütőhangszeres kvartettje, amelyet a zeneszerző az Amadindának komponált – a művet az együttes 1992-ben Tokióban mutatta be. 1996-ban Holló Aurél és Vácsi Zoltán beFORE JOHN címmel ütőhangszeres darabsorozat írásába kezdett. A ciklus célja „a tradicionális ütőhangszeres ma-

gaskultúrák és a XX. századi legkiemelkedőbb irányzatok összekapcsolása, bizonyos elért eredmények felismerése, megtartása, esetleges továbbgondolása”.

1992 januárjában Cage magyar kutatója, Wilhelm András és Rácz Zoltán egy hetet töltött John Cage lakásán. A látogatás célja az ütőhangszeres Cage-művek hanglemez-összkiadásának előkészítése volt. Wilhelm írja a lemez kísérőfüzetében: „Előkerültek a fiókokból a kéziratok: a fennmaradt vázlatok, fogalmazványok, a művek keletkezése idején, illetve az 1961–62-ben készített különböző tiszlatok, sok esetben az első előadások szövegei. Bebizonyosodott, hogy elengedhetetlen lesz a Cage-művek kiadásainak revíziója: a források ugyanis külön-külön tartalmazzanak olyan fontos információkat, amelyekre az előadónak együttesen van szüksége; nyilvánvaló lett, hogy számos praktikus tudnivalót csak az első előadások során használt kották (szövegek) közvetítenek számunkra, s ezek az információk nem kerültek bele a tiszlatokba: a művek a gyakorlatban, Cage együttesének előadásaiban éltek, s nem a papíron.

Ez a hét arról is meggyőzött bennünket, hogy egy mítoszsal is le kell számolni – még akkor is, ha e mítosz megalkotója és első számú terjesztője maga John Cage volt. Szinte egyetértés van abban a zenészek között, hogy Cage-et nem érdekelte műveinek felvétele, s az is szinte közhelyszámba megy, hogy visszatartott minden érdeklődést régi műveinek részletproblémái iránt, azzal az automatikus válaszfórmulával, hogy »olyan régen volt, nem emlékszem«. Ezekben a napokban megbizonyosodhattunk e közvélekedés ellenkezőjéről. Az érdeklődés komolyságát, a forráselemző munka igényességét látva Cage bizott vállalkozásunkban, meghallgatta és véleményezte a korábbi felvételeket, felidézte emlékeit az általuk annak idején használt hangszerekről, a kottából alig sejthető játéktechnikai megoldásokról; kiderült, hogy mindenre pontosan emlékszik, s hogy ezek az emlékek nagyon is lényeges, megkerülhetetlen instruksziók a mai előadó számára.”

A teljes ütőhangszeres Cage-életművet bemutató sorozatot az együttes és a kiadó hatrészesre tervezi. Az első hanglemez a pályakezdő zeneszerző kompozícióit tartalmazza: Cage 1912-ben született, tehát a lemezen szereplő legkorábbi darab, a QUARTET megírásakor, 1935-ben mindössze huszonhárom éves volt. Ennek ellenére már ez az első CD is több nevezetes, az ütőhangszeres repertoár fontos fejezeteként számom tartott művet kínál, sőt gya-

korlatilag az első két kompozíció (QUARTET, 1935; TRIO, 1936) kivételével a teljes lemez anyaga ilyen: az IMAGINARY LANDSCAPE (1939), a FIRST CONSTRUCTION (IN METAL) (1939), a SECOND CONSTRUCTION (1940), a LIVING ROOM MUSIC (1940) és a Lou Harrisonnal közösen komponált DOUBLE MUSIC (1941) – csupa olyan mű, amely Cage természetének jól ismert, hivatkozással gyakran szereplő részéhez tartozik.

Nem minden kompaktlemez értékét növeli a kísérőfüzet, a Cage-összkiadás I. részének azonban fontos tartozéka Wilhelm András ismertetője. Személyében Cage avatott kutatója (és műveinek tapasztalt játékosa) vezeti be a hallgatót a darabok világába, a legfontosabbakat mondva el – szakszerűen, de közérthetően. A kompozíciókról szólva először a Cage nevéhez fűződő és gondolkodásmódját fémjelző új metódust jellemzi. A zenehallgató megtudja tőle, hogy ugyanazt a rendező elvet, amely az európai zene számára évszázadokon át a tonalitás, Schoenbergnek pedig a tizenkét fokú komponálásmód volt, Cage „a strukturális ritmus elvében találta meg. Darabjait az időszereket alapján konstruálta meg, amelynek arányai mind a darab nagyformájára, mind az egyes formarészek belső artikulációjára egyaránt érvényesek voltak. Ezt az időszereket a tizenkét fokú technikából eredeztetett módszerrel egyesítette a szerző: csak éppen az egyes hangok helyett ritmikus motívumokat használt”. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Cage valamennyi műve ugyanarra a sémára készült volna: Wilhelm sorra veszi a kompozíciókat, és megmutatja a bennük megnyilatkozó gondolkodásmód eltéréseit. Ezután az egyes darabok hangszerelését jellemzi: „Cage változó viszonyt az ütőhangszeres együtteshez mint előadói apparátushoz.” Végül írásának harmadik szakaszában a felvételről ír: a lemezek célkitűzéseiről és a Cage-kompozíciókat jellemző sajátos filológiai meghatározásokról.

Az Amadinda másfél évtizednyi közös munka tapasztalataival a tarsolyában látott hozzá Cage kompozícióinak sorozatos felvételéhez. A magatartást, amellyel az ütőegyüttes a zeneszerző műveihez közelít, joggal nevezhetjük kreatívnak: a négy muzsikusként a játékát az anyag legteljesebb ismeretéből adódó felszabadultság és könnyedség jellemzi. Ezek a művek meg is követelik a kreativitást, hiszen a lemez első számaként megszólaló QUARTET partitúrája

például nem tartalmaz hangszerelési előírásokat: az előadónak maguknak kell kialakítaniuk a darab hangzásával kapcsolatos elképzeléseiket (az Amadinda Váczi Zoltán hangszerelésében szövegezte meg a kompozíciót). Hasonlóképpen a LIVING ROOM MUSIC „hangszer-apparátusának” meghatározását is a mindenkor előadógárdára bízta Cage: a zenészek felhasználhatnak bármely olyan tárgyat, amely egy lakószobában megtalálható.

Az Amadinda előadásmódja plasztikusan közvetíti a Cage-művek stiláris rétegezettségét. A hallgató számára világossá válik, hogy a lemezen megszólaló hét kompozíció fejlődés-folyamatában a második és a harmadik darab: a TRIO és az IMAGINARY LANDSCAPE között mutatkozik erőteljes cezúra: az első két mű közül a QUARTET nagyformája még határozottan utal a négytételű ciklikus kompozíciók klasszikus előképére, a TRIO pedig a maga karakterábrázoló törekvéseivel (a 2. tétel INDULÓ, a 3. pedig VALCER) kapcsolódik a hagyományhoz, ha ironikusan is. Az IMAGINARY LANDSCAPE-hez érve válik meghatározóvá az Amadinda játékában az a jellegzetes zenei magatartás, amely innen kezdve a műveknek is döntő fontosságú alko-

tóeleme: egy tárgyilagos, pontos, „megfigyelői” attitűd.

Az Amadinda néhány bekezdéssel korábban felsorolt alapvető erényei közül – perfekció, szuggesztivitás, játékosság – itt és most az első és a harmadik jut döntő szerephez: szuggesztivitásról azért nem beszélhetünk, mert ezúttal maguk a művek iktatják ki tudatosan céljaik és eszközeik köréből az európai zenére évszázadokon át jellemző törekvést, amely hatást akar gyakorolni, meggyőzni, sőt birtokba venni kívánja a hallgatót. Cage zenéjétől – s ezt az Amadinda játéka világosan kifejezi – idegen a felszólító mód: ezek a művek maguk is inkább kérdeznek, mint válaszokat fogalmaznak meg. A zeneszerző létrehoz egy alaphelyzetet, amelyben a mű mintegy önmagától, a saját törvényeit követve, kisebb vagy nagyobb mértékben a véletlennek is teret engedve épül fel. A komponista tehát nem alkot, még kevésbé irányít: műve sokkal inkább megismerési folyamat, amelyben maga is kíváncsian figyel a változásokat. Az Amadinda játéka ezt a kísérletező szellemet állítja elének.

Csengery Kristóf

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg

1426 • Figyelő

Figyelő • 1426

764 • Figyelő

Figyelő • 765